

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMQAYIT STATE UNIVERSITY

ELMI XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

ISSN 1680 - 1245

Print

ISSN 2706 - 719X

Online

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

СЕРИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

SERIES FOR SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

Cild
Том
Volume

19 №4

Sumqayıt

2023

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Sciences

Cild 19

2023

№ 4

Sumqayıt – 2023

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor	Rüfət Əzizov, dos., rektor
Baş redaktorun müavini	Elşad Abdullayev, dos., Elm və innovasiyalar üzrə prorektor
Məsul katib	Nigar İsgəndərova, prof., kafedra müdiri

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik	Nizami Cəfərov, akad. (Azərbaycan), Natalia Qaqarina, prof. (Almaniya), Ramazan Məmmədov, prof. (Azərbaycan), Astan Bayramov, prof. (Azərbaycan), Sayalı Sadıqova, prof. (Azərbaycan), Böyükxanım Eminli, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan).
Ədəbiyyatşünaslıq	Şükrü Haluk Akalın, prof. (Türkiyə), Avtandil Məmmədov, prof. (məsul redaktor, Azərbaycan), Fikrət Rzayev, prof. (Azərbaycan), Rafiq Əliyev, prof. (Azərbaycan), Məhərrəm Qasımlı, prof. (Azərbaycan), Sevinc Həməzəyeva, dos. (Azərbaycan).
Tarix Sosiologiya	Daniyal Kidirniyazov, prof. (Rusiya), Selma Kadir qızı Yel, prof. (Türkiyə), Kozma Tamas, prof. (Macarıstan), Adil Baxşəliyev, prof. (Azərbaycan), Əziz Məmmədov, prof. (Azərbaycan), Həsən Sadıqov, prof. (Azərbaycan), Zabil Bayramov, prof. (Azərbaycan), Şirxan Səlimov, prof. (məsul redaktor, Azərbaycan), Matias Dornfeld, dos. (Almaniya).
İqtisad elmləri	Ziyad Səmədzadə, akad. (Azərbaycan), Mixail Osipov, prof. (Rusiya), Vasiliy Bespyatix, prof. (Rusiya), Nazim İmanov, prof. (Azərbaycan), Arif Şəkərəliyev, prof. (Azərbaycan), Hacığa Rüstəmbəyov, prof. (Azərbaycan), Qalib Hüseynov, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan), Aynurə Yəhyayeva, dos. (Azərbaycan). Loğman Abdullayev dos. (Azərbaycan).
Pedaqogika Psixologiya Metodika	Aleksandr Korostelyov, prof. (Rusiya), Fərrux Rüstəmov, prof. (Azərbaycan), Ramiz Əliyev, prof. (Azərbaycan), Rüfət Hüseynzadə, prof. (Azərbaycan), Erde Gabor, dos. (Macarıstan), Lada Çepeleva, dos. (Rusiya), Aytəkin Məmmədova, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan), Fuad Məmmədov, dos. (Azərbaycan), Sevər Mirzəyeva, dos. (Azərbaycan), Könül Abaşı, ped.f.d. (Azərbaycan),

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор	Руфат Азизов, доц, ректор
Зам. Главного редактора	Эльшад Абдуллаев, доц., Проректор по науке и инновациям
Ответственный секретарь	Нигяр Искендерова, проф., заведующая кафедрой

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание	Низами Джафаров, akad. (Азербайджан), Наталья Гагарина, проф. (Германия), Рамазан Мамедов, проф. (Азербайджан), Астан Байрамов, проф. (Азербайджан), Саялы Садыгова, проф. (Азербайджан), Бейюкханым Эминли, доц. (отв. ред., Азербайджан).
Литературоведение	Шюкрю Халук Акалын, проф. (Турция), Автандил Мамедов, проф. (отв. ред. Азербайджан), Фикрат Рзаев, проф. (Азербайджан), Рафик Алиев, проф. (Азербайджан), Магеррам Гасымлы, проф. (Азербайджан), Севиндж Хамзаева, доц. (Азербайджан).

История Социология	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция), Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Азиз Мамедов, проф.(Азербайджан), Гасан Садыхов, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матиас Дорнфельд, доц. (Германия).
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспятых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Айнура Яхьяева, доц. (Азербайджан), Логман Абдуллаев доц. (Азербайджан).
Педагогика Психология Методика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан), Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан), Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Фуад Мамедов, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан), Кёнюль Абаслы, д.ф.нед. (Азербайджан),

Sungayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian Sciences

EDITORIAL STAFF

Editor in Chief	Rufat Azizov, ass.prof., rector
Deputy of Editor in Chief	Elshad Abdullayev, ass.prof., Vice-Rector for Science and Innovations
Executive Secretary	Nigar Isgandarova, prof., Head of the Department

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Ramazan Mammadov, prof. (Azerbaijan), Astan Bayramov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan).
Literary criticism	Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Avtandil Mammadov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Rafiq Aliyev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Sevinj Hamzayeva, ass.prof. (Azerbaijan).
History Sociology	Daniyal Kidirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey), Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Aziz Mammadov, prof. (Azerbaijan), Hasan Sadigov, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, ass.prof. (Germany).
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasily Bespyatikh, prof.(Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Aynura Yahyayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Logman Abdullayev, ass.prof. (Azerbaijan).
Pedagogy Psychology Methodology	Alexander Korostelyov, prof.(Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan), Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor ass.prof. (Hungary), Lada Chepeleva ass.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Fuad Mammadov, ass.prof. (Azerbaijan), Sevar Mirzayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Konul Abasli, PhD (Azerbaijan).

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az/> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az/>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Sciences is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az/> in order to be familiar with the proper design of the articles.

AKADEMİK YAZI VƏ ONUN JANRLARI

EMİNLİ BÖYÜKXANIM İBRAHİM qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, dosent
resadok50@gmail.com

Açar sözlər: akademik yazı, elmi tədqiqat, elmi məqalə, annotasiya, monoqrafiya, dissertasiya

Akademik yazı informasiya proseslərinin, beynəlxalq mübadilələrin, akademik təmasların sürətli inkişafı kontekstində yeni aktualıq kəsb edən, qlobal təhsil və elmi birliklərdə geniş yayılan ənənəvi səriştə növüdür. Akademik yazı bu gün ali təhsil müəssisəsində uğurlu təhsil üçün əsas dil səriştəsidir və elmi mətnləri oxumağa, başa düşməyə, strukturlaşdırmağa və formatlaşdırmağa imkan verir.

Akademik yazı qısa, lakin kifayət qədər inandırıcı elmi mətn vasitəsilə öz fikirlərini ifadə etmək və əsaslandırmaq bacarığıdır. Bu, universitetdə uğurlu təhsilin və beynəlxalq səviyyədə də daxil olmaqla gələcək tədqiqat fəaliyyətinin vacib aspektlərindən biridir.

Akademik yazı elmi işin təqdimat tərzidir. Elmi məqalələrdə fikirləri qısa və əlçatan formada ifadə etmək bacarığını təmsil edir.

Akademik yazı şəxsi fikrin ifadəsi ilə deyil, təsvir olunan problem üzərində cəmlənməsi ilə xarakterizə olunur. Birinci şəxs əvəzliyi əvəzinə üçüncü şəxs əvəzliyindən istifadə etmək, danışıq leksikasından, abbreviaturdan, frazeoloji vahidlərdən istifadə etməkdən çəkinmək daha düzgündür. Digər üslublardan fərqli olaraq, burada materialı daha yaxşı başa düşmək üçün eyni sözləri təkrarlamağa icazə verilir, sinonimlər daha az istifadə olunur. V. E. Çernyavskaya qeyd edir ki, “elmi ünsiyyət sahəsində mətnlər... akademik (elmi-nəzəri), elmi-informasiya, elmi-tənqidi, elmi-kütləvi, elmi maarifləndirici siniflərə bölünə bilər [3, s. 38].

Nitqin akademik üslubundan ali təhsil müəssisələrində ölkələr arasında təhsil və elmi əlaqələri saxlamaq üçün istifadə olunur. Onun köməyi ilə tələbələr, aspirantlar və daha təcrübəli alimlər hesabatlar, kurs işləri yazır və öz dövlətlərindən kənarında tədqiqat fəaliyyətini inkişaf etdirirlər. İ.B. Korotkina akademik yazını akademik (təhsil) və elmi mətn yaratmaq üçün metod və texnologiyaları öyrənən bir fən kimi təsvir edir. O hesab edir ki, akademik yazının məqsədi beynəlxalq ritorik konvensiyalara uyğun mətn hazırlamaq üçün lazım olan səriştələri inkişaf etdirmək və müstəqil düşüncəli tədqiqatçılar yetişdirməkdir [1]. Məqsəd beynəlxalq ritorik konvensiyalara uyğun mətn hazırlamaq üçün lazım olan səriştələri inkişaf etdirmək və müstəqil düşüncəli tədqiqatçılar yetişdirməkdir.

Bu yazı üslubunun prinsiplərini beynəlxalq elmi jurnalların redaktorları rəhbər tutur, ona görə də akademik yazı bacarıqlarına yiyələnmək elm aləmində uğur qazanmaq və xaricdə elmi əsərlər çap etdirmək istəyən hər bir alim üçün zəruridir.

Akademik yazı sisteminin inkişafı ilə məşğul olan mütəxəssislər mətnlərin ilkin və ikinci dərəcəli janrlarını müəyyən etmişlər. Birinciyə aşağıdakılar daxildir:

Elmi məqalə elmi-texniki məlumatların ötürülməsinin əsas mənbəyidir, mətnə alimin tədqiqatlarının nəticələri, məntiqi mülahizələri və əldə edilmiş məlumatların əsaslandırılması öz əksini tapır. *Elmi məqalə* müəllifin öz tədqiqatının nəticələrini təqdim etdiyi qısa essedir. O, faktiki məlumatlarla yanaşı, konkret elmi tədqiqatın nəticələrinin məntiqi dərk edilməsi elementlərini də ehtiva edir.

İcmal elmi işin digər nüfuzlu alimlər tərəfindən tənqidi qiymətləndirilməsidir. *Akademik (elmi) rəy* elmi mətnin (məqalə, diplom işi və elmlər namizədi/doktoru alimlik dərəcəsi üçün dissertasiya) yazılı təhlili, tənqidi qiymətləndirməni ehtiva edir.

Monoqrafiya müəyyən bir mövzuya həsr olunmuş, tədqiqatçı tərəfindən elmi mövzular üzrə çoxlu sayda tapılmış mənbələr əsasında yazılmış əsərdir. *Monoqrafiya* bir neçə tədqiqat işi nəticəsində əldə edilən heterojen məlumatların ümumiləşdirilməsini və şərhini nəzərdə tutur. Bu əsərlər həmişə bir mövzuya həsr olunur və ümumiləşdirildikdə məqalədən daha çox subyektiv amilləri ehtiva edir. O, yalnız müəyyən miqdarda faktiki və ümumiləşdirilmiş məlumatların toplanmasından sonra yaranır.

Dissertasiya tədqiqatçının elmlər namizədi/elmlər doktoru elmi dərəcəsi alması üçün zəruri olan həcmli elmi əsərdir. *Dissertasiya* akademik və ya elmi dərəcə və magistr ixtisası (dərəcəsi) verilməsi üçün ixtisas işidir.

İkinci dərəcəli janrlar arasında:

Referat ilkin mənbəyə mənaca oxşar olan və həqiqəti əks etdirən, lakin yeni məlumat əlavə etmək imkanı olan mətnidir.

Annotasiya (abstrakt, xülasə) – elmi işin mahiyyətini əks etdirən qısa xülasəsidir, *yəni* ilkin mənbənin qısaldılmış təsviridir. Mənbənin mövzusu ilə bağlı əsas məsələləri sadalayır, bəzi hallarda onun strukturunu xarakterizə edir. *Annotasiya* “Mənbə nə deyir?” sualına cavab verir. *Annotasiya* əsas mətnin məzmununun adekvat təqdimatıdır. *Annotasiya* orijinal mənbədə olan əsas məlumatları, yeni məlumatları və vacib məlumatları əks etdirir. Mövzu üzrə tezislərin siyahısı və ya məqalənin və ya dissertasiyanın strukturunun təsviri şəklində ola bilər.

Elmi diskussiyalar və ya elmi müzakirələr, ziddiyyətləri dilə gətirmək, müxtəlif baxış bucaqlarını tənqidi şəkildə araşdırmaq yolu ilə konkret problemin həlli yolunun axtarışdır. *Elmi müzakirə* elmi problemlərin öyrənilməsi prosesində həqiqətin müzakirəsi və axtarışı üsuludur. Müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin irəli sürülməsi, ziddiyyət təşkil etməsi və tənqidi müzakirəsi ilə həyata keçirilir.

Məzmununa, kompozisiya xüsusiyyətlərinə və linqvistik xüsusiyyətlərinə görə fərqli olan yuxarıda göstərilən janr qrupları müəyyən daxili funksional və nitq spesifikliyinə malikdir. Elmi nitq janrlarının belə müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların hamısının əsas xüsusiyyəti var - elmi fikirlərin dəqiq və birmənalı ifadəsi.

Bundan əlavə, elmi və publisistik üslubların kəsişməsində olan janrlar var, məsələn, elmi-populyar məqalələr. Tədqiqatçılar geniş ictimai sahəyə ekspert kimi çıxma bilmək üçün onları da mənimsəməlidirlər.

Akademik yazı janrları söz və ifadə seçimini diktə edən və quruluş, durğu işarələri, qrammatika və orfoqrafiya ilə bağlı ənənəvi konvensiyalara riayət edən xüsusi tonu izləyir.

Akademik yazının dörd əsas forması var: 1) empirik, 2) təsviri, 3) analitik, 4) inandırıcı. Bu yazı növlərinin hər birinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri və məqsədləri var. Bir çox elmi mətnlərdə birdən çox növdən istifadə etmək lazımdır. Məsələn, dissertasiyanın empirik hissəsində.

Empirik yazı

Birincisi, mövcud tədqiqatda boşluqların və ya imkanların olduğunu göstərmək üçün ədəbiyyat icmalı kimi tənqidi yazılardan istifadə etmək lazımdır.

İkincisi, empirik nəticələr bölməsi topladığınız məlumatlar haqqında hesabat verərkən təsviri deyil, ilk növbədə analitik olacaqdır.

Təsviri yazı

Akademik yazının ən sadə növü təsviridir. Onun məqsədi fakt və ya məlumat verməkdir. Məsələn, bu, məqalənin xülasəsi və ya təcrübənin nəticələrinin hesabatı ola bilər. Burada təsviri sözlərdən istifadə etmək olar: müəyyən etmək, hesabat vermək, qeyd etmək, ümumiləşdirmək və müəyyən etmək.

Analitik yazı

Dissertasiyaların əksər elmi akademik mətnləri həm də analitik xarakter daşıyır. Analitik yazı təsviri yazıları əhatə edir, eyni zamanda sizdən təsvir etdiyiniz faktları və məlumatları kateqoriyalara, qruplara, hissələrə, növlərə və ya əlaqələrə görə yenidən təşkil etməyi tələb edir. Analitik yazı üçün anlayış növlərinə aşağıdakılar daxildir: təhlil etmək, müqayisə etmək, müqayisə etmək, əlaqələndirmək və öyrənmək. Analitik yazı müvafiq bacarıq və təcrübə tələb edir, çünki dissertasiyada təqdim olunan faktları təhlil etməklə yanaşı, bunun niyə belə olduğunu və başqa cür olmadığını sübut etmək lazımdır.

İnandırıcı yazı

Əksər dissertasiya yazıları sizdən ən azı bir addım irəli getməyi tələb edir: analitik yazı növündən inandırıcı yazıya qədər. İnandırıcı yazı öz nöqtəyi-nəzərini əlavə etməklə analitik yazının bütün xüsusiyyətlərinə malikdir (yəni məlumat və məlumatın yenidən təşkili). Əksər dissertasiyalar inandırıcıdır və ən azı nəticə və nəticələrdə arqumentlərin inandırıcı olduğu göstərməlidir.

Buna görə də, akademik nöqtəyi-nəzərdən elmi yazıda arqumentlər, tövsiyələr, nəticələrin şərhə və ya başqalarının işinin qiymətləndirilməsi daxil ola bilər. İnandırıcı yazıda iddialarınızın hər biri tədqiqat nəticələrinə və ya dərc edilmiş mənbələrə istinad kimi bəzi sübutlarla dəstəklənməlidir. İnandırıcı yazı üçün anlayış növlərinə aşağıdakılar daxildir: “arqument”, “qiymətləndirmək”, “müzakirə etmək” və “mövqə tutmaq” və s.

Yazının məzmunu, həcmi və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqliliklərə baxmayaraq, akademik yazının bütün janrları ümumi xüsusiyyətə malikdir - materialın təqdimatında dəqiqlik, aydınlıq və ardıcılıq.

Bu üslubun xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- ✓ mətnin strukturuna və onun tərtibatına müəyyən tələblərin olması;
- ✓ elmi və ya publisistik təqdimat üslubundan istifadə;
- ✓ mübahisə etmək və ifadə etmək bacarığı;
- ✓ istinadları düzgün daxil etmək və bibliografiyanı formatlaşdırmaq bacarığı.

Akademik mətnin quruluşu aşağıdakı kimidir və ona düzgün riayət etmək lazımdır:

Giriş – oxucunu məlumatlandırmaq üçün mövzunun aydın və qısa təqdimatıdır. *Giriş* hissəsində müəllif əsas hissədə müzakirə olunan və qiymətləndirilən mövzunun mahiyyəti haqqında oxucuya məlumat verir. *Girişdə* məsələ ilə bağlı əsas fikir iki və ya daha çox cümlə ilə qısaca ifadə edilə bilər, sonra əsas hissədə ətraflı şəkildə təqdim olunacaq.

Əsas hissə – tədqiq olunan mövzu ilə bağlı mövcud məlumatların təkrarlanması və problemə öz baxışının təqdim edilməsidir (bu, ədəbiyyata baxış, müzakirə, illüstrativ nümunənin nəzərdən keçirilməsi ola bilər). Əsas hissədə digər elmi əsərlərə istinadlar edilir, öz fikri əsaslandırılır.

Nəticə – tədqiq olunan məsələnin gələcək inkişafı üçün nəticələrin, perspektivlərin və proqnozların formalaşdırılmasıdır. *Nəticə* elmi yazıda qoyulan əsas məqamları ümumiləşdirən hissədir. *Nəticə* hissəsində nəzərdən keçirilən məsələlərlə bağlı tədqiqat perspektivləri qeyd olunur.

Bəzən tədqiqatçılar əsərə əlavə bölmələr də daxil edirlər: *bibliografiya, əlavələr, keçidlər, təşəkkür sözləri*.

Qeyd olunanlardan əlavə, digər tələblər də yerinə yetirilməlidir:

- Müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi fikir aydın formalaşdırılır və oxuduqdan sonra mövzu tam açıqlanır ki, heç bir sual qalmasın.
- Elmi işin əsas ideyası faktlar və arqumentlərlə təsdiqlənir.
- Mətnə subyekt yoxdur, onda “mən” və “biz” əvəzlilikləri iştirak etmir.
- Cümlələri ilk dəfə başa düşmək asandır.
- Əsər müəyyən şriftlə yazılmışdır (əsasən, Times New Roman şrifti, ölçüsü 12 olur, lakin müxtəlif təhsil müəssisələrinin öz tələbləri var).

- Qrammatika, orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına ciddi əməl olunur. Mövzuya uyğun olmayan yoxdur.

- Mətn unikal olmalıdır, istənilən əsərin plagiat olub-olmaması yoxlanılır, ona görə də şəxsi təfəkkürün məhsulu olur və sitatlar müəllifə istinad edilməklə qaydalara uyğun formatlaşdırılır.

- Digər elm adamlarının işinə istinadlar və sitatlar qəbul edilir, lakin oxucunun sitatın və ya istinadın məqsədini başa düşməsi üçün onlardan düzgün istifadə olunur. Bu, müəllifin mürəkkəb tədqiqatlar aparmaq və başqa əsərlərdən mahiyyət çıxarmaq bacarığından xəbər verir.

- Akademik yazı elmi və ya elmi-publisistik üsluba riayət etməli, istənilən məlumat bu istiqamətdə çalışan digər müəlliflərin tədqiqatlarına istinadlarla dəstəklənməlidir. İxtisarlara deşifrə etmədən, danışq sözlərdən və jarqonlardan, uzun və məntiqsiz cümlələrdən istifadə etmək olmaz.

Akademik yazının tonu da əsərin yazıldığı mövzu sahəsindən və akademik intizamdan asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Əsərin hansı dairə üçün yazıldığını xatırlamaq vacibdir. Akademik tonun dərk edilməsi onu göstərir ki, müəllif gələcək auditoriyasını təmsil edir və onun oxucularının ağıllı mütəfəkkirlər olacağını güman edir, lakin onların mövzusu haqqında xüsusi məlumatlara ehtiyacı yoxdur. Aydınlaşdırılır ki, tərtib olunan əsərlə bağlı bütün termin və anlayışları oxucuya bilməyə imkan verməmək daha yaxşıdır [2, 109]. Akademik yazıda durğu işarələri və qrammatika qaydalarına həmişə əməl olunur, çünki oxucu nəyisə başa düşmürsə, o zaman müəllifin fikirlərini oxuya bilməyəcək. Buna görə də problemin ifadəsinin aydın və dəqiq olması vacibdir. Beləliklə, akademik yazı dil səriştəsidir ki, onun mənimsənilməsi tədqiqatçıya elmi mətnləri oxumaq, başa düşmək və yazmaq imkanı verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Короткина И.Б. Академическое письмо: необходимость междисциплинарных исследований // Высшее образование в России. 2018. № 10 (27). С. 64-74. DOI: <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2018-27-10-64-74>
2. Островская Е. С. Academic Writing: Концепция и практика академического письма на английском языке // Высшее образование в России / Е. С. Островская, О. В. Вышегородцева. – 2013. – № 7. – С. 104-113.
3. Чернявская В.Е. Интерпретация научного текста. Санкт-Петербург. URSS, 2007, 128 с. // https://scholar.google.ru/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=9xFr1YAAAAJ&citation_for_view=9xFr1YAAAAJ:hMod-77fHWUC

РЕЗЮМЕ

АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО И ЕГО ЖАНРЫ

Эминли Б.И.

Ключевые слова: академическое письмо, научное исследование, научная статья, реферат, монография, диссертация.

Академическое письмо — это стиль выражения, используемый исследователями для определения интеллектуальных границ областей, которые они изучают. Характеристики академического письма включают формальный тон, использование перспективы от третьего лица, четкую направленность на исследуемую проблему исследования и точный выбор слов. Как и конкретные языки, используемые в различных профессиях, академическое письмо направлено на передачу согласованного значения сложных идей или концепций в сообществе академических экспертов и практиков.

SUMMARY
ACADEMIC WRITING AND ITS GENRES
Eminli B.I.

Keywords: *academic writing, scientific research, scientific article, abstract, monograph, dissertation*

Academic writing is a style of expression used by researchers to define the intellectual boundaries of the fields they study. Characteristics of academic writing include a formal tone, use of a third-person perspective, a clear focus on the research problem under investigation, and precise word choice. Like the specific languages adopted by different professions, academic writing aims to convey the agreed meaning of complex ideas or concepts within a community of academic experts and practitioners.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.11.2023
	Son variant	05.12.2023

UOT 81`373.2

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_9

LAÇIN RAYONU ƏRAZISİNDƏKİ TOPONİMLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹MƏMMƏDOVA AYBƏNİZ ƏBİL qızı [ORCID](#)

²AĞASIYEVA MƏTANƏT SƏFƏR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, 1-b.m., 2-fil.f.d.

agasiyevam1983@gmail.com ; aybeniz.mammadova.1962@gmail.com

Açar sözlər: Laçın rayonu, onomastik vahidlər, toponim, coğrafi terminlər, leksik və semantik xüsusiyyətlər

Son dövrlərdə dilçilikdə onomastik vahidlərin müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq edilməsi diqqət mərkəzindədir. Onomastik vahidlərin bir qolu olan toponimlərin öyrənilməsi isə bu baxımdan daha vacibdir. Xalqımızın qədim tarixi, adət-ənənələri, ən qədim məskənləri, tarixi inkişafı və s. məhz toponimlər vasitəsilə bizə gəlib çatır. Dilin və xalqın tarixini, sözlərin mənşəyini, etimologiyasını dərinlən bilmək üçün coğrafi və etnoqrafik toponimlərlə bağlı tədqiqatlar ciddi əhəmiyyətə malikdir.

İllərdir ki, Azərbaycan torpaqları ermənilərin təcavüzünə məruz qalmışdır. Ali baş komandan İlham Əliyevin siyasəti və müzəffər ordumuzun şücaəti, mətanəti sayəsində 2020-ci ildə işğaldan azad olunmuşdur. Bu ərazilərin, o cümlədən Laçın rayonu ərazisindəki toponimlərin öyrənilməsi, elmi etimologiyasının üzə çıxarılması xalqımızın bu yerlərin əzəli sakinləri olduğunu, ərazilərin isə qədim Azərbaycan torpaqları olduğunu sübuta yetirən əsaslı dəlillərdəndir. Laçın rayonuna məxsus toponimlərin tədqiq edilməsi bu ərazilərə qarşı ermənilərin iddialarının qarşısına çəkilən möhkəm sədd ola bilər.

A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində yazırdı: “Tarix elə bir danışmayan natiqdirdi ki, sələflərinin vəsiyyətlərini bütün təfəsilatı ilə bildirir” [1, s.10]. Xalq öz keçmişini toponimlərdən öyrənir.

Uzun müddət Azərbaycan toponimləri düzgün izah edilməmiş, xalqımızın tarixi, keçmişi, ərazisi haqda çox müxtəlif mübahisəli fikirlər yaranmışdır. Hazırda müstəqil olduğumuz bir dövrdə bu məsələlər yenidən araşdırılmalı, düzgün elmi qənaətə gəlinməlidir.

Toponim və hidronimlərin leksik-semantik cəhətdən öyrənilməsi onların haqqında olduqca maraqlı faktların ortaya çıxmasına səbəb olur. Bunları nəzərə alaraq bu məqalədə toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Laçın rayonu ərazisindəki toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri:

Laçın şəhəri haqqında tarix kitablarımızda belə bir məlumatla rast gəlirik ki, Azərbaycanda orta əsr şəhəridir. XIII əsrdə yüksəlmiş, burada qızıl və gümüş pullar kəsilmişdir. XIII əsrdə Çobani xanlarının zamanında Laçın şəhəri xeyli inkişaf etmişdir.

Azərbaycan, İran və Anadoluda dörd Laçın şəhəri olmuşdur. Onların ən sonda salınanı bizim Laçın rayonu idi.

Biz Laçın rayonu ərazisindəki toponimlərin iki növü – oykonimlər və oronimlər üzərində təhlil apararaq onların leksik – semantik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək.

Müəyyən əraziyə daxil olan yaşayış yerlərinin (şəhər, qəsəbə, kənd) adlarını bildiren sözlərə oykonimlər deyilir. Dilçilik ədəbiyyatında oykonimlərin 2 qrupu göstərilir:

1. Komonim – hər hansı qəsəbə və kənd yaşayış məntəqəsinin adı
2. Astionim – hər hansı şəhər yaşayış məntəqəsinin adı

Laçın rayonu ərazisində 1 astionim – Laçın şəhəri, 120 komonim vardır.

Laçın rayonunun oykonimlərini leksik-semantik cəhətdən araşdırdıqda bir sıra məsələlər diqqət mərkəzində durur. Həmin oykonimlərin mənşə cəhətdən araşdırılması göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə yaşayış məntəqələrinin adlandırılmasında müəyyən meyllər və ənənələr olmuşdur. Belə ki müəyyən dövrdə yaşayış məntəqələri ancaq şəxs adları ilə adlandırılmışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma qəbilə və tayfaların, nəsil başçılarının adına uyğun şəkildə baş vermişdir. Beləliklə, oykonimlər qəbilə, tayfa, şəxs, bitki, heyvan, su obyektleri, səma cisimlərinin və s. adını bildirməklə əmələ gəlmişdir. Bu baxımdan Laçın rayonu oykonimlərinin aşağıdakı leksik-semantik qruplarını müəyyən etmək olar:

1. Antropooykonimlər

Tədqiq etdiyimiz ərazidə bir qrup oykonimlərə rast gəlirik ki, onlar şəxs adlarından əmələ gəlmişdir. Buna görə də belə oykonimləri antropooykonimlər adlandırırıq. Bunları da 2 tipə ayırmaq olar:

1. Yalnız şəxs adlarından ibarət antropooykonimlər. Məsələn, Nurəddin, Fərraş, Alıçan, İrcan, Ağoğlan, Əliqulu, Mayıs, Nağdalı, Həqnəzər və s.

Göründüyü kimi, bu tipə aid olan antropooykonimlərin tərkibində heç bir sözdüzəldici şəkilçi və ya coğrafi termin-determinativ yoxdur. Əslində isə bu adlar vaxtilə determinativli olmuş, sonradan onlar ixtisara düşmüş və oykonimlər sadələşmişdir [1, s.213].

2. Şəxs adı və sözdüzəldici şəkilçilərin birləşməsindən əmələ gələn antropooykonimlər. Məsələn, İman-lar, Avaz-lar, Hacı-lar, Sadın-lar, Qaracan-lı, Tərən-lı, Hüsü-lü, Şeylan-lı, Hacısam-lı, Əhməd-li, Hətəm-lər, Vəlibəy-li, Nariş-lar, Lolabağır-lı, Xanalı-lar, Alxas-lı, Kamal-lı, Səfi-yan və s.

Misallardan göründüyü kimi, şəxs adlarının sonunda 3 cür şəkilçi özünü göstərir: -lar², -lı⁴, -yan [2, 214].

Bu oykonimlərin yaranması və formalaşması prosesi də mürəkkəbdən sadələşməyə doğru inkişaf etmişdir.

2. Etnooykonimlər

Bu qrup oykonimlər mənşəcə tayfa, qəbilə adlarından əmələ gəlmişdir. Buna görə də belə oykonimləri etnooykonimlər adlandırırıq [2, s.217].

Azərbaycan toponimik sisteminin ən mürəkkəb və qaranlıq sahəsi etnooykonimlərdir. İndiyədək Azərbaycan etnooykonimlərinin tədqiqi sahəsində xeyli əsər yazılmışdır. Lakin tədqiq etdiyimiz Laçın rayonu ərazisində elə oykonimlərə rast gəlirik ki, onların tayfa və qəbilə adından əmələ gəldiyini güman etsək də hələ tam söz deyə bilmərik. Belə etnooykonimlərə aşağıdakıları aid edə bilərik: Çıraqlı k., Türklər k., Qılıçlı k., Qorçu k., Alpout k., Qızılca k., Ərəb k., Ağaoğlan k. və s. Bu oykonimlərin hər biri haqqında yəqin ki tarixi mənbələrdə məlumatlara rast gəlmək olar.

3. Hidrooykonimlər

Hidroterminlər əsasında yaranan oykonimlər Laçın rayonu ərazisində aşağıdakılardır: Suarası k., Korcabulaq k., Soyuqbulaq k., Ağbulaq k., Qoşasu k., Xaçınyalı k., Dambulaq k., Korcabulaq k. [2, s.222].

Azərbaycan ərazisində hidrooykonimlərin tərkibində su, bulaq, çay, göl və s. terminlər işlənir. Hidrooykonimlərin ən başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar qrammatik cəhətdən müasir ədəbi dilin sintaktik qəlibinə uyğun gəlir və quruluşca mürəkkəb olur. Hidrooykonimin aparıcı tərəfi hidroterminidir. Laçın rayonu ərazisində rast gəldiyimiz hidrooykonimlər də bu qanunauyğunluğa tabe olmuşdur.

4. Fitooykonimlər

Bitki adlarını bildirən ümumi sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn oykonimlər fitooykonimlər adlanır. Laçın rayonu ərazisindəki bu cür oykonimlərə də rast gəlinir. Bunlar aşağıdakılardır: Ardıclı k., Ərikli k., Baldırğanlı k., Qozlu k., Şamkənd və s.

Fitooykonimlər bitki faunası əsasında yaranır. Başqa sözlə desək, oykonim ən çox malik olduğu bitki növünün adını özündə əks etdirir. Oykonimdə hansı bitkinin adı əks olunmuşdursa, yaşayış məntəqəsinin yerləşdiyi ərazidə həmin bitki çoxluq təşkil edir.

Laçın rayonu ərazisində zəngin meşə faunası vardır. Məsələn, buradakı Ardıcılıq kəndinin ətrafı ardıc ağacı, Şamkənd kəndinin ətrafı şam ağacı ilə, Ərikli kəndinin ətrafı ərik ağacı, Qozlu kəndinin ətrafı qoz ağacı ilə əhatə olunmuşdur.

Azərbaycan fitooykonimlərinin ümumi mənzərəsi göstərir ki, bu oykonimlərə ən çox dağ bölgələrində rast gəlinir.

5. Orooykonimlər

Laçın rayonu ərazisində bir qisim oykonimlər olmuşdur ki, bunların tərkibində yer quruluşu və başqa cəhətlərlə bağlı sözlərə rast gəlinir. Məsələn, Kalafalıq k., Bozgüney k., Ağcayazı k., Qarıqışlaq k., Qarıkaha k., Xırmanlar k., Zağaaltı k., Oğuldərə k., Bülövlük k., Daşlı k., Kaha k., Qışlaq k., Əyrək k., Xaçınyalı k., Bozlu k., Qalaça k., Mıgıdərə k., Dəyirmanyanı k., Uludüz k., Qazıdərə k., Bozdağan k. və s.

Orooykonimlərin başlıca cəhəti ondan ibarətdir ki, onların komponentləri – yer quruluşu və başqa coğrafi anlayışlarla bağlı sözlərdən ibarət olur. Bu mənada orooykonimlər təsviri oykonimlər də adlana bilər.

Laçın rayonu toponimlərinin müəyyən hissəsini oronimlər təşkil edir. Elmi ədəbiyyatda oronim torpağın üst qatının relyef quruluşuna görə bir-birindən fəqlənən yerlərin adı kimi izah olunur. Buraya, əsasən, dağ, dərə, təpə, düz, yoxuş, eniş, qobu, çala, çuxur, zirvə, yamac, çökək, yal, aşırım və s. adları daxildir [7, s.112].

Azərbaycan oronimləri qədim tarixə malikdir. Qədim Azərbaycan yazılı abidələri, folklor materiallarını araşdırdıqda məlum olur ki, oronimlərin mənşəyi qədim dövrlərə gedib çıxır. Buna görə də oronimlərin linqvistik təhlili Azərbaycan dili tarixinin müəyyən məsələlərinin aydınlaşmasına kömək göstərə bilər.

Laçın rayonu oronimlərinin bu istiqamətdə təhlili göstərir ki, Azərbaycan (türk) mənşəli oronimlər 99.9 faiz təşkil edir. Bu fakt həmin ərazidə yalnız qədim azərbaycanlıların sakin olduqlarını bir daha sübut edir.

Laçın rayonu ərazisindəki oronimləri aşağıdakı leksik-semantik qruplara bölmək olar:

I. Coğrafi terminlərin iştirakına görə

Oronimlərin hamısı çoxkomponentlidir. Bu komponentlərin 2-ci tərəfi, əsasən coğrafi terminlərdən ibarətdir. Laçın rayonu oronimlərinin leksik tərkibində aşağıdakı coğrafi terminlər iştirak edir:

1. Dağ – məsələn, Çarsenbet dağı, Qatardaş dağı, Dikgüney dağı, Qızılboğaz dağı, Qollu dağı, Ağyar dağı, Qızıltəpə dağı, Beştəpə dağı, Qalacıq dağı, İşıqlı dağ, Keçibeli dağı, Alçalı dağ, Əzgilili dağ, İtqırılan dağ, Sağsağan dağı, Abdal dağı, Mink dağı, Qoçdaş dağı.

Çarçenbet dağı oroniminin tərkibindəki “bet” ünsürü “dağın yamacı, döşü” mənasında işlənir. Buna uyğun Baranbat dağı (Goranboy), Batabat gölü (Naxçıvan) və s. misal çəkmək olar.

Qatardaş dağı iri, sal daşların bir-birinin yanında olmasına görə belə adlanmışdır.

Dikgüney dağı güneyin dik (hündür) olmasını ifadə edir.

Qızılboğaz dağı rayonun qərb hissəsində yerləşir. “Qızıl” qırmızı mənasında işlənir. Vulkan mənşəli olduğuna görə dağın təpəsi qırmızıya çalır. Zirvəsində insan boğazına oxşar sütun yaranmışdır.

Qollu dağ oronimi insan qoluna bənzər bir neçə çıxıntı şəklində olmasından ba adı almışdır.

Abdal dağı oronimi mənşəcə Abdal etnonimi ilə bağlıdır. Abdal qədim türkdilli tayfalardandır. Azərbaycanda, Gürcüstanda və başqa ölkələrin ərazisində Abdal adını özündə əks etdirən toponimlərə rast gəlinir. Məsələn, Abdal (Ağdaş r-nu), Abdallar (Oğuz r-nu), Çoban Abdallar (Xanlar r-nu) və s.

2. Təpə - məsələn, Kəpəz təpə, Qızıltəpə, Yanartəpə, Boz təpə, Göy təpə, Sarı təpə, Beştəpə, Yeddi Şalban təpəsi, Xırman təpəsi, Qırmızı təpə, Yəhər təpə, Yumru təpə, Yalıqardac təpəsi, Dərviş təpə, Əmir təpəsi, Govurqala təpəsi və s.

3. Taxta – məsələn, Altuntaxta, Girs dağından cənubda, Laçın rayonu ilə Xocavənd rayonu arasındakı aşırım Altuntaxta adlanır. Bu oronimin tərkibindəki “altun”-qızıl, “taxta”-hamar sahə mənasında işlənir.

4. Quzey – məsələn, Qaraqzey, Bozquzey.

5. Ağız – məsələn, Ağdərə ağızı. Burada “ağız” dərənin düzənliyinə çıxan hissəsi mənasındadır.

6. Dərə - məsələn, Sarıdərə, qırmızı dərə, Qaraqaya dərəsi, Almalı dərə, Üçdərə, Armudlu dərə, Ərikli dərə, Zoğallı dərə, Quzğunlu dərə, Çalağan dərəsi, Alpout dərəsi, Abdal dərəsi və s.

Bu oronimlərdən Alpout dərəsi və Abdal dərəsi etnonorim kimi meydana çıxmışdır.

7. Qaya – məsələn, Ağqaya, Qaraqaya, Qızılqaya, Çalqaya, Qazanqaya, Kotanqaya, Öküz qayası, Quzğun qayası, Göyərçin qayası, Dərviş qayası və s.

Bütün bu qruplardan başqa oronimlərin ikinci tərəfində yaylaq, güney, yoxuş, yarğan, ayrıc, zirvə, yal, gədik, kaha, çuxur, düz, daş coğrafi terminləri işlənən oronimlərə də rast gəlinir. Məsələn, Boğaz yaylağı, Qara Güney, Qırmızı güney, Sarı yoxuş, Çilgəz ayrıcı, Çilgəz zirvəsi, Əjdaha kahası, Əjdaha yalı, Qaraağaclı çuxur, Almalı çuxur, Qatır çuxuru, Molla gədiyi, Qıratın nal daşı, Qanlı gədik və s.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan oronimikasında fəal iştirak edən coğrafi terminlərin əksəriyyətinə tədqiq etdiyimiz ərazinin oronimik sistemində rast gəlmişik.

II. Birinci komponentin iştirakına görə oronimlərin qrupları

Bu meyar əsasında oronimlər çox zəngin leksik lay təşkil edir. Bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Rəng bildirən sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn oronimlər: Məsələn, Qaraqzey, Qızıltəpə, Ağdərə ağızı, Qızılboğaz dağı, Ağqaya, Boz quzey, Boztəpə, Qaraqaya, Qaragüney, Qaradaş, Qızılqaya, Qırmızı güney, Qızıltəpə dağı, Göytəpə, Sarıyol dağı, Sarıyoxuş, Çal qaya, Sarı dərə, Sarıtəpə, Qırmızı dərə və s.

Burada “qızıl” sözü əsasən “qırmızı” mənasında işlənir.

2. Say bildirən sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn oronimlər: məsələn, Üçdərə, Beştəpə dağı, Yeddişalban təpəsi, Qırxbuğumlu və s.

3. Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan oronimlər. Məsələn, Qanlı gədik, Işıqlı dağı, Yumrutəpə, Dikgüney dağı, Qollu dağ və s.

4. Bitki adlarının iştirakı ilə yaranan oronimlər: məsələn, Almalı dərə, Almalı çuxur, Alçalı çuxur, Alçalı dağ, Armudlu dərə, Armudlu düz, Əzgilli dağ, Ərikli dərə, Zoğallı dərə və s.

5. Heyvan adlarının iştirakı ilə yaranan oronimlər: məsələn, Qatır çuxuru, Öküz qayası, İtqırılan dağ, Qarğa qaya, Quzğun qayası, Quzğunlu dərə, Göyərçin qayası, Göyərçinli təpə, Sağsağan dağı, Çalağan qayası, Çalağan dərəsi, Qıratın nal daşı, Qoçdaş dağı, Keçibeli dağı və s.

6. Dini-mifik anlayışları bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan oronimlər: məsələn, Çilgöz ayrıcı, Çilgöz zirvəsi, Əjdaha düzü, Əjdaha yalı, Əjdaha kahası, Dərviş qayası, Dərviş təpə, Molla gədiyi, Gavurqala təpəsi və s.

7. Şəxs adlarının iştirakı ilə yaranan oronimlər: məsələn, Fətiş yalı, Əli yoxuşu, Əmir təpəsi və s.

8. Tayfa, qəbilə adlarının iştirakı ilə yaranan oronimlər: məsələn, Abdal dərəsi, Abdal dağı, Alpout dərəsi və s.

Bütün bu qruplardan başqa bir çox oronimlər də var ki, onların birinci tərəfi müxtəlif mənali isimlərdən, feillərdən ibarətdir. Məsələn, Yanar təpə, Qalacıq dağı, Xırman təpəsi, Qazanqaya, Yəhərtəpə, Kotanqaya, Yalıqardac təpəsi, Mink dağı və s.

Ümumiyyətlə, Laçın rayonunun leksik və semantik yolla yaranan toponimlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Leksik yolla yaranan toponimlər: Alpoud, Ağanus, Babadun, Biçənis, Vağazin, Dəyhan, Ərəb, Ərdəşəvi, Əyrik, İpək, Çorman, Xaha, Xatos, Fərəcan, Fərraş, Zavod, Zerti, Ziyrik, Nurəddin, Nağdalı, Mayıs, Mirik, Məzmərək və s.

Leksik yolla yaranan hidronimlər: Salam bulağı, Şahmar bulağı, Qənbər bulağı, Mədət bulağı, Pəri bulağı, Zabux çayı, Hoçay çayı, Şəlvə çayı və s.

Semantik üsulla yaranan toponimlər: ayıbasar-Ayıbasar, bozlu-Bozlu, bozdoğan-Bozdoğan, qalaça-Qalaça, qılınclı-Qılınclı, qarıqışlaq-Qarıqışlaq, qızıldərə-Qızıldərə, qoşasu-Qoşasu, qovuşuq-Qovuşuq, qozlu-Qozlu, quşçu-Quşçu, qışlaq-Qışlaq, qızılça-Qızılça, dambulaq-Dambulaq, daşlı-Daşlı, dəyirman yanı-Dəyirman yanı, ərəb-Ərəb, ərikli-Ərikli, ələkçi-Ələkçi, seyidlər-Seyidlər, əyrik-Əyrik, Kalafalt-Kalafalt, kosalar-Kosalar, kaha-Kaha, katos-Katos, zavod-Zavod, malxələf-Malxələf, mazutlu-Mazutlu, minkənd-Minkənd, mollaxələfli-Mollaxələfli, təzəkənd-Təzəkənd, soyuqbulaq-Soyuqbulaq, suarası-Suarası, haqnəzər-Haqnəzər, şamkənd-Şamkənd və s.

Toponimlər bu və ya digər dilin tarixini öyrənməkdə, həmin dilin inkişafı tarixini izləməkdə həmişə köməyimizə çatıb. Araşdırmalar göstərir ki, yaşı bir neçə əsr və minlərlə ölçülən Azərbaycan toponimlərinin yaranma və formalaşma tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Elə buna görə də xüsusi adların ən maraqlı və geniş hissəsini təşkil edən toponimləri tarixi mənbə və faktlar əsasında öyrənilməsinin çox böyük elmi, təcrübi və siyasi əhəmiyyəti vardır.

Elmi nəticələri: Məqalənin elmi əhəmiyyəti ilk növbədə ondan ibarətdir ki, illərdir düşmən tapdağı altında olan, lakin hazırda azadlığa qovuşmuş Laçın rayonu ərazisinin toponimlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. İkinci bir cəhət ondan ibarətdir ki, Laçın rayonu ərazisində toponimlərin öyrənilməsi uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Bu onomastik vahidlərin tədqiq edilməsi isə əraziyə qarşı erməni iddialarına son qoya bilən bir prosesdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Azərbaycan tarixi fənnində şagirdlərin və tələbələrin düzgün istiqamətləndirilməsində, Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş torpaqlarının xəritəsinin tərtibində istifadə oluna bilər. Unudulmuş toponimlərin bərpası üçün xüsusən əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov, A. Gülüstani – İrəm / A.Bakıxanov, –Bakı, –1951. –253 s.
2. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. [2 cildə] /A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, II cild, –2004, –432 s.
3. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət / –Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, –1999. –584 s.
4. Qarayev, E. Azərbaycan XVIII əsr Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində / tarix elmləri namizədi diss. avtoreferatı / –Bakı, 2003. –29 s.
5. İsmayılov, F.İ. Tarixin faciəsi. Laçın / F.İsmayılov. – Bakı: Nurlar, –2003. –47 s.
6. Tapdıqoğlu, N. Laçın toponimləri / N.Tapdıqoğlu, –Bakı, –2002, –152 s.
7. Hacıyev, T. Azərbaycan toponimikasının əsasları / T.Hacıyev, –Bakı, –1991, –185 s.
8. Yusifov, Y. Toponimikanın əsasları / Y.Yusifov, –Bakı, –1987, –200 s.

РЕЗЮМЕ

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТОПОНИМОВ
НА ТЕРРИТОРИИ ЛАЧИНСКОГО РАЙОНА**

Маммадова А.А., Агасиева М.С.

Ключевые слова: *Лачинский район, ономастические единицы, топоним, географические термины, лексико-семантические особенности*

В последнее время изучение ономастических единиц в различных направлениях находится в центре внимания. Более важное значение в этом отношении имеет изучение топонимов, являющихся ветвью ономастических единиц. Древняя история нашего народа, традиции, древнейшие поселения, историческое развитие и др. доходит до нас через топонимы. Исследования, связанные с географическими и этнографическими топонимами, имеют большое значение для глубокого познания истории языка и народа, происхождения и этимологии слов.

Изучение топонимов этих районов, в том числе Лачинского района, и открытие их научной этимологии являются фундаментальными доказательствами, доказывающими, что наш народ является древними обитателями этих мест, а районы - древними землями Азербайджана. Изучение топонимов, принадлежащих Лачинскому району, может стать сильным барьером против притязаний армян на эти территории.

SUMMARY

**LEXICAL AND SEMANTIC CHARACTERISTICS OF TOPONYMS
IN THE TERRITORY OF LACHIN REGION**

Mammadova A.A., Agasiyeva M.S.

Key words: *Lachin region, onomastic units, toponym, geographical terms, lexical and semantic features*

In recent times, the study of onomastic units in various directions has been in the focus of attention. The study of toponyms, which is a branch of onomastic units, is more important in this regard. The ancient history of our people, traditions, oldest settlements, historical development, etc. it reaches us through toponyms. Researches related to geographical and ethnographic toponyms are of great importance for the deep knowledge of the history of the language and people, the origin and etymology of words.

The study of the toponyms of these areas, including the Lachin region, and the discovery of their scientific etymology are fundamental evidences that prove that our people are the ancient inhabitants of these places, and that the areas are the ancient lands of Azerbaijan. The study of toponyms belonging to Lachin region can be a strong barrier against the claims of Armenians against these areas.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.11.2023
	Son variant	30.11.2023

UOT 811.111

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_15

ENGLISH AND GERMAN LANGUAGES IN THE MODERN WORLD

¹JALILOVA TURKAN MUZADIL [ORCID](#)²ABDULLAYEVA SAMIRA ALI [ORCID](#)¹*Ganja State University, Azerbaijan, PhD students of Ganja State University*²*Azerbaijan State Agrarian University, Ganja, Azerbaijan, Senior lecturer*calilovat@mail.ru ; akifnovruzov44@gmail.com

Key words: *English language, German language, languages in modern world, international languages, importance of foreign languages*

Introduction

In the beginning there was a word, and the word was in one language. Subsequently, people began to develop, explore new territories, and their language began to develop accordingly. People began to unite into various communities, each of which had its own language. The people were basically the same, but their communication with each other was different. After the first few years, the linguistic composition of the planet's population was quite diverse. But they tried to communicate with others, tried to understand their language.

And in ancient times they said this: the number of languages you know, the number of times you are human. But even now there is quite a lot of interest in foreign languages. The reasons for studying can be both personal and professional. Today people travel a lot, and for this it is also very important to know foreign languages. Mark Twain said: “He who knows the language of a country will never go hungry.”

Features of learning a foreign language

Of course, for many, learning just one foreign language is a very difficult task. But every person has abilities. You just need to constantly develop them. Of course, it is especially easy to learn a foreign language in childhood, when the brain is most plastic. But this can also be done as an adult. Moreover, motivation in adulthood is much higher than in childhood. In addition, many effective methods for teaching foreign languages have been created. Take, for example, the method of learning a foreign language using the 25th frame. The advertisement claims that it's almost enough, just listening to the lesson before bedtime and that's enough. Or even just turn on the computer when you sleep. Information will be absorbed in your sleep. This is, of course, not true. Efforts need to be made here too. They will just be much less than learning a language the traditional way. In addition to the technique based on the 25th frame effect, there are many other effective techniques. Take, for example, the method of learning with the help of native speakers of a foreign language. That is, your teacher will be a person for whom the language you are going to study will be native. It is very desirable that this native speaker of a foreign language also has a pedagogical education. You can find out more about this method of learning a foreign language on the website of the Native Speakers Club. When choosing a training method, the main thing is that it suits you as best as possible. Then the time and money spent will be beneficial. You should also take into account that when choosing a foreign language to study, you should be guided not by fashion trends, but by specific urgency. And you need to approach the matter as seriously as possible, preparing yourself for the fact that learning a foreign language is a very necessary matter, but it requires effort and perseverance. But at the same time convincing yourself that, you will definitely learn it. Others did it, but are you worse than others? And you should remember that

leaving your studies halfway means not only wasting money, but also time. What else could be more important? This is also a decrease in one's own self-esteem. But then having learned the language; you will significantly expand the horizons of your own worldview, your own career, and your own self-esteem. I did it! I was able to complete a fairly difficult task. So maybe I can cope with other difficult tasks? We should not forget that in addition to the above advantages that you will have when you master a foreign language, you will also gain other advantages: improved memory, attention, perseverance, and intelligence too. This especially applies to children! [1]

The role of a foreign language in the modern world

It's no secret that in today's global world, knowledge of a foreign language is a very powerful argument in a person's successful career. In addition, this significantly broadens one's horizons, because now, in the era of the Internet, getting an article in a foreign language is not a problem. Many of today's schoolchildren now dream of a career as a successful and successful businessman. And again, in this case, knowledge of a foreign language will not be superfluous. Firstly, this will make it much easier to communicate with foreign partners, and secondly, you will quickly learn about everything new that is happening in other countries and apply it in practice, ahead of your competitors. It is generally accepted that the majority prefer to master English as the language of international communication. In principle, this is correct. But we should not forget about the prospects. Now Germany is playing on the international stage. Therefore, knowledge of German can be very useful. It is ideal, of course, to know not one, but several foreign languages. [3]

The role of English in the modern world

There are many countries in the world, and even more languages spoken by their inhabitants. And in this case we are not talking about a hundred or two, but several thousand. How can the population of the Earth understand each other? But this goal is served by international languages, which allow us all to communicate with each other, regardless of nationality and place of residence. One of them is English. Moreover, English is the language of international communication for all humanity.

The importance of the English language in the modern world cannot be overestimated. After all, one cannot ignore the choice of more than 1 billion people who use it. And if for half of them it is native, then about 600 million chose it as a foreign language. Of course, the range of distribution of the English language in the modern world is so wide that this language cannot be identical in different areas. Despite its diverse variants and the presence of specific features for each nationality, English remains the most popular language on our globe.

The role of the German language in the modern world

The German language (German: Deutsch, Deutsche Sprache) is the language of the Germans, Austrians, Liechtensteiners and most of the Swiss, the official language of Germany, Austria, Liechtenstein, one of the official languages of Switzerland, Luxembourg and Belgium. Writing based on the Latin alphabet. [2]

A speaker of German can communicate with 101 million people around the world. One hundred million people speak German as their first language, not only in Germany, but also in Austria, Switzerland, Luxembourg and Liechtenstein. The German language is spoken in Northern Italy, Eastern Belgium, Eastern France, as well as in Holland and Denmark. In Europe, German is the native language of the majority of the population.

Important language in trade negotiations

Germany is an economically strong state. It acts as an international economic and trade partner not only with Europe, but also with the markets of Asia and America. With all these countries, Germany has long and strong trade relations as a worldwide exporting nation. [1]

German products are widely known throughout the world for their high quality and brand names: German cars such as BMW, Mercedes-Benz, and Volkswagen are just a few examples of High German quality products.

Language skills are a good investment

International and intercultural competencies are currently an important key to economic success. Language competencies help open new markets and provide competitive advantages. Each enterprise in the future will begin to require its employees to know several foreign languages and have developed communication skills. Foreign investments and a large number of joint ventures between Germany and foreign partners indicate the high role of the German language as an economic language.

German is required in German-speaking foreign companies, foreign companies in Germany and companies with close economic ties to German-speaking countries. [2]

Today, the German language ranks 2nd on the Internet both in terms of the number of sites and in terms of language usage in search engines. However, the spread of the German language was facilitated primarily by printing, as a result of which a large number of literary and scientific publications in the world were published in German (3rd place). In Russia, newspapers, magazines and educational literature in German are also published, in particular by the MSNK-Press publishing house.

Every year, more than 200 thousand foreign students study in Germany, which is facilitated by a variety of scholarships offered by various German foundations. School and youth exchanges between Russia and Germany are regularly carried out, allowing participants not only to practice the language, but also to become better acquainted with the history and culture of the country of the language being studied, its inhabitants and characteristics. [1]

Annotation: Today, millions of people around the world study foreign languages.

Look around and you will see many amazing things created by the mind and hands of man: radio, telephone, cars, ships, planes, rockets and so on. But the most amazing and wise thing that humanity has created is language. All people on Earth can speak. They speak different languages, but all languages have one main task - to help people, to understand each other when communicating, in common work.

Without language, the life of man, people, society, the development of science, technology, and art is impossible.

LITERATURE

1. В. Иностранные языки / Foreign Languages. Журнал для учителя. – М.: Просвещение, 2012. – Вып.3.
2. Kastovsky, D. Language contact and the history of English / D.Kastovsky, A.Mettinger, – Frankfurt: Peter Lang, –2001.
3. Bickel, H. Das Internet ALS linguistisches Korpus // Linguistik online. –2006. pp.71–83
4. Lüdeling, A. Das Zusammenspiel von qualitativen und quantitativen Methoden in der Korpuslinguistik // Kallmeyer W. & Zifonun G. (Hrsg.): Sprachkorpora – Datenmengen und Erkenntnisfortschritt. –Berlin : Walter de Gruyter, –2006. pp. 28–48

XÜLASƏ

MÜASİR DÜNYADA İNGİLİS VƏ ALMAN DİLLƏRİ

Cəlilova T.M., Abdullayeva S.A.

Açar sözlər: *İngilis dili, Alman dili, müasir dünyada dillər, beynəlxalq dillər, xarici dillərin əhəmiyyəti*

Müasir dünyada xarici dil öyrənmək müasir, uğurlu insanın ən vacib komponentlərindən biridir. Ən azı bir xarici dil bilmək sizin dünyagörüşünüzü genişləndirir və başqa xalqın mədəniyyətini və adət-ənənələrini öyrənməyə imkan verir. Bu gün dünyada milyonlarla insan xarici dilləri öyrənir.

Ətrafınıza baxın və insanın ağılı və əlləri ilə yaradılmış çoxlu heyratəmiz şeylər görəcəksiniz: radio, telefon, avtomobil, gəmi, təyyarə, raket və s. Amma bəşəriyyətin yaratdığı ən heyratəmiz və müdrik şey

dildir. Yer üzündəki bütün insanlar danışa bilər. Onlar müxtəlif dillərdə danışirlar, lakin bütün dillərin bir əsas vəzifəsi var - insanlara kömək etmək, ünsiyyət qurarkən, ümumi işdə bir-birini başa düşmək.

Dil bilikləri olmadan insanın, cəmiyyətin həyatı, elmin, texnikanın, incəsənətin inkişafı mümkün deyil.

РЕЗЮМЕ

АНГЛИЙСКИЙ И НЕМЕЦКИЙ ЯЗЫКИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Джалилова Т.М., Абдуллаева С.А.

Ключевые слова: *английский язык, немецкий язык, языки в современном мире, международные языки, важность иностранных языков*

В современном мире изучение иностранного языка одна из важнейших составляющих современного успешного человека. Знание хотя бы одного иностранного языка расширяет кругозор и позволяет изучать культуру и традиции другого народа. Сегодня миллионы людей во всем мире изучают иностранные языки.

Посмотрите вокруг, и вы увидите множество удивительных вещей, созданных человеческим разумом и руками: радио, телефон, автомобиль, корабль, самолет, ракета и т.д. Но самое удивительное и мудрое, что создало человечество – это язык. Все люди на Земле могут говорить. Они говорят на разных языках, но у всех языков одна главная задача – помогать людям, понимать друг друга при общении, в общем деле.

Без знания языка невозможна жизнь человека, общества, развитие науки, техники, искусства.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.11.2023
	Son variant	15.12.2023

UOT 811.512.162

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_19

C.CABBARLI VƏ S.VURĞUN YARATDIQLARI OBRAZLARIN DİLİNDƏ XƏLQİLİK A.AXUNDOVUN TƏDQIQATLARINDA

YOLÇUBƏYLİ ÇINARƏ AYZAZ qızı

Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan, müəllim

baku_2007@mail.ru

Açar sözlər: dil, nitq mədəniyyəti, üslub, dramaturgiya, obraz, surət

Dramaturgiyanın dil və üslub problemlərini konkret zaman daxilində və ədəbi dilimizin ümumi mənzərəsi fonunda safçürük edən A.Axundov doğru olaraq yəqin etmişdir ki, bədii idrak tərzinin müasirliyinə və bədii üslubun milli qaynaqlarına, dərin tarixi köklərinin fəallığına görə Azərbaycan dramaturgiyası estetik fikir tarixində, poetik imkan və ifadə vasitələrinin təkamülünə görə poetika tarixində mühüm uğurları ilə seçilən janrdır. O, həmçinin qeyd etmişdir ki, poetik düşüncə tərzinin müasirliyi dram dilinin estetik cizgilərini açıb şərh etmək, tarixi kontekstdə dəyərləndirmək üçün tədqiqatçıdan xüsusi istedad və səriştə tələb edir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu missiyanı görkəmli dilçi alim şərəflə yerinə yetirdi. Çünki akademik İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, filologiyamızda bir çox “ilk”lər məhz Ağamusa Axundovun adı ilə bağlıdır. “Tərəddüdsüz demək olar ki, Ağamusa Axundov Azərbaycanda linqvistik poetikanın əsas yaradıcısıdır... Dilin estetikası anlayışı da dilçilik elminə Ağamusa Axundov tərəfindən gətirilmişdir [3, s. 7].

A.Axundov xüsusi olaraq vurğulayır ki, dram əsərlərində ən mühüm estetik kateqoriya kimi özünü göstərən tipikləşdirmə dilə də aiddir və onu da unutmamaq olmaz ki, konkret tarixi şəraitə uyğun olaraq obrazların dilində də müəyyən təbəddülatlar baş verir. Həyat tərzinin yeniləşməsi obrazların xarakterinə, ruhi aləminə təsir etdiyi kimi dilini də dəyişdirir. Ona görə də hər bir surətin öz zamanəsinin ifadə dili olmalıdır. Bu prinsipləri praktik cəhətdən həyata keçirən dramaturqlarımızdan biri olan C.Cabbarlının Almaz, Sevil, Gülüş və Gülsabalı kimi müsbət surətlərinin danışq tərzini müəllif “sözün əsl mənasında dövrümüzün səsi” [2, s. 25] adlandırır.

A.Axundov tipikləşdirmə ilə yanaşı bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə prinsiplərinin də obrazların dilində təzahürünü yüksək bədii dəyər kimi səciyyələndirir və bu prinsiplərə əməl olunma dərəcəsi asılı olaraq dram əsərləri uğur göstəricilərinə yiyələnir. Bu sahədə C.Cabbarlının misilsiz xidmətlərini xatırladan müəllif yazır: “Onun əsərlərindəki obrazlar oxucuların xatirəsində yalnız parlaq xatirələri ilə deyil, eyni zamanda öz təkrar olunmaz “dilləri”, danışq təzləri, nitqləri ilə qalmışdır” [2, s.26]. C.Cabbarlının hər bir zümrəyə məxsus insan obrazlarının dili xarakterizə edən əlamətlər tapır və onu yaradıcı şəkildə surətin dilində elə səsləndirirdi ki, bunun sayəsində “böyük dramaturqun yaratdığı tiplər həyatda olduğundan qat-qat həyati və inandırıcı danışqılar” [2, s. 26].

A.Axundov tamaşaçıların hiss və düşüncələrinə dərin təsir göstərən, onların şüur və həyəcanlarını hərəkətə gətirən obrazların dilinin öz başlanğıcını tükənməz ana dilinin söz xəzinəsindən aldığı, surətlərin dilində bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmənin spesifikasını, dram dilinin özünəməxsusluqlarını daha geniş aspektdə təqdim etmək üçün S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Hüseyn, İ.Əfəndiyev, N.Xəzri, B.Vahabzadə kimi söz sənətkarlarının əsərlərinə müraciət edir. bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirməni dram dilinin ən mühüm və aktual problemləri ətrafında mühakimələr yürüdür. “Öz realizmi, həyatiliyi ilə bir çox hallarda hətta nəsrə pyes yazan bir sıra dramaturqlarımıza nümunə ola bilər” [2, s. 27]. “Vaqıf” dramı üzərində daha çox dayanır.

Vaqıfla Qacarın mükəlliməsi əsasında müəllif atalar sözləri qədər sadə və təbii səslənib yüksək fəlsəfi fikirləri, hikmətli sözlər siqlətinə malik hikmətli reolikaları səhnə əsərinin dilində tipikləşdirmənin ən bariz örnəyi kimi xarakterizə edir.

A.Axundov S.Vurğunun həm “Vaqif”, həm də “Xanlar” pyesləri əsasında belə bir cəhətə nəzər yetirir ki, tipiklik, bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə əsərlərin baş qəhrəmanlarının dili ilə məhdudlaşmır. O, mənfi surətlərin dilini də misilsiz sənətkarlıq nümunəsi kimi götürüb sadələşdirmə xüsusiyyətləri təmin edən dil ünsürlərini aşkarlamış, dram dilinin tipikləşdirmə, bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə əlamətlərini təmin edən ünsürləri aşkarlamış, surətlərin dilinin əsas atributlarını incəliklərinə qədər göstərməyə təşəbbüs etmişdir. “Surətlərin dili barəsindəki mülahizələrini S.Vurğun praktik cəhətdən öz yaratdığı surətlərin dilində yüzə yüz həyata keçirmişdi” [2, s. 29] qənaətini A.Axundov mənfi surət və onun dili müstəvisində açır. Mənfi sifət və xislətlərin söz materiallarında əks olunmasını, xasiyyətcə eyni şəxsiyyətlərin fərdi nitq özünəməxsusluğunu “Bədii dildə tipiklik və surətlərin dili” məqaləsinin müəllifi bütün əlamətdar detalları ilə izləyir.

“Ağamusa müəllimin dramaturgiya dilindən danışarkən tipikləşdirmədən danışarkən onun ikinci tərkib hissəsi olan fərdiləşdirmə sahəsində o dövrdəki nailiyyətlərin az olduğunu təəssüf hissi ilə qeyd edir, mövcud olan komik əsərlərin dilindən gülüş xatirinə bayalıqın heç də tərəfdarı olmadığını, belə zərərli meyillərin dilimiz və ədəbiyyatımız üçün təhlükəli olduğunu göstərir. Bu yarımölmənin sonunda müəllifin gəldiyi nəticə odur ki, ayrı-ayrı surətlərin dili surət dili demək deyil, hər bir əsərdə yaradılan bədii surət bədii ümumiləşdirmə prinsiplərinə mütləq cavab verməlidir” [4, s. 284]. Çünki əks təqdirdə dram əsərinin dili ifadə sərrastlığından, xalq dilinin müdrikliyindən məhrum olar. A.Axundov doğru olaraq müəyyən edir ki, dil pyeslərin estetik başlanğıcı kimi götürülməlidir. Surətlərin dilində bütün söz və ifadələr, danışq tərz, hətta ədəbi dil normalarına müdaxilə belə estetik qanunauyğunluqlara malikdir. Surətlərin nitqindəki tipiklik əksərən kəskin konfliktin, gərginliklərin yaranması üçün vacib amil olur, bütün hallarda estetik məqsəd izləyir. Bunu o, dilini gənc dramaturqlar üçün yaradıcılıq məktəbi hesab edən, “Həyat” pyesinin dilində tipikləşdirmənin gözəl nümunələrini yaradan Mirzə İbrahimovun “Kəndçi qızı” komediyasında təzahür edən tipikləşdirmə vasitəsilə əyaniləşdirmişdir. Bu komediyada surətlərin dilindəki tipikləşdirmə mühüm bədii vasitə kimi səciyyələndirilmişdir. Komediyanın baş qəhrəmanının situasiyaya uyğun olaraq həm kəndçi qızı, kolxozçu müxanizator Bənövşə, həm də xalq teatrının artisti Nərgiz kimi nitqinin, danışq ədasının, leksikomunun dəyişməsi, poetik şəraitin dəyişməsi ilə nitqində kəskin fərqlər yaratmaqla Vahidi çaşbaş salması surət dilində tipikləşdirmənin bariz nümunəsi kimi olduqca böyük maraq doğurur. Müəllif “Kəndçi qızı” komediyasında da tipikləşdirmə problemləri ilə bağlı mülahizələri fonunda dram dilinin çox vacib məsələlərinə nəzər salır, dram dilində fərdiləşdirilmənin əhəmiyyətini yüksək sənət mövqeyindən izah edir: “Dildə fərdiləşdirmə komizm yaratmaq üçün böyük əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, xüsusən ikinci dərəcəli surətlərin nəzərə çatdırılması və yadda saxlanması üçün istifadə edilən yaradıcılıq üsullarındandır” [2, s. 36]. Klassiklərin təcrübəsini örnək kimi təqdir edən dilçi-alim bu üsullardan uzaq düşməyin fəsadlarını da xatırladır, belə bir qənaəti təsdiqləyir ki, dram dilində bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə baxımından uğursuzluqların təməlinə dayanan amillər içərisində keçmiş ədəbi təcrübəyə etinasızlığın da payı danılmazdır.

“Dildə fərdiləşmənin ən yaxşı nümunələrini bizdə C.Cabbarlı yaratmışdır” [2, s. 36] fikrini A.Axundov “Almaz” pyesində Mirzə Səməndərin, Şərifin, Hacı Əhmədin, Ocaqçulunun dilində işlədilmiş aşağıdakı replikalarla açıqlayır və hər cümlə təəvvürümüzdə canlı bir insan gətirir, məntiqi, inandırıcı arqumentlərə söykənir: “Qurban olum Məhəmmədin şəriətinə, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə...”, “Sən bir spakoys ol, mən sənə işin əslini subutalını, dakumentalını danışım...”, “Belədir, ya qeyri-belədir...”, “Hər binanın bir ustası var, ya yox?” və s. A.Axundov dramaturgiya dilinin C.Cabbarlı ənənələrinin ləyaqətli davamçısı Sabit Rəhman yaradıcılığına da diqqət yönəldir. O, S.Rəhmanın dram dilinə də eyni estetik prizmadan yanaşib onu janrın estetik

ehtiyaclarından doğan üslubi ləyaqət kimi qəbul edir. Surətlərinin dilinin fərdiləşməsinin estetik tələblərdən irəli gəldiyini, ancaq gülüş doğurmaq naminə işlənmədiyini, komik vəziyyətlərin meydana gəlməsi ilə əlaqələnməsini S.Rəhmanın məşhur “Toy” komediyasında Kərəmovun “Aslanı yaralayıblar”, Dəmirçi Musanın “Çəkil gözlərimin səkisindən”, “Bağla söz körüyünün ağzını” ifadələrinin şərhilə bağlayan A.Axundov dil mənənliliyi ilə komik vəziyyətlərin yaradılması üsullarını “Xoşbəxtlər” pyesindən gətirdiyi xarakterik fraqmentlər əsasında incələmişdir. Mirzə Qərənfilin Bərbərzadənin adından Marala yazdığı eşq məktubunun Bərbərzadəyə və Marala fərqli izahları fonunda dilin komik situasiya doğurma xisləti öz əksini tapır. Komik vəziyyətlərin gərginləşməsində dilin roluna, onun əlamətdar cəhətlərinə inandırıcı dil faktları və məntiqlə nəzər salınır.

Dramaturgiyamızın zəngin təcrübəsinə söykənərək surətlərin dili, fərdiləşdirilməsi barədə bizim təsəvvürlərimizi əhəmiyyətli səviyyədə zənginləşdirməklə yanaşı bu sahədəki qüsurlu cəhətlərə də həssaslıqla yanaşır. Obrazların dilində ardıcılığın pozulması, surətlərin müxtəlif xüsusiyyətlərlə danışıq tərzinə surətlərin nitqində vahidlik və bütövlüyün gözlənilməməsi, dil faktları ilə bağlı realizm prinsiplərinə biganəlik və s. nöqsanlı cəhətlər də təhlilə cəlb olunmuş dram əsərləri haqqında canlı təəssürat doğurur.

Dram dilinə yaradıcı mövqedən yanaşma, dili və üslubu estetik gözəllik səviyyəsinə qaldırmaqla bədii düşüncəyə təravətli deyim forması gətirmək kimi çox mühüm problemlər ətrafında dərin elmi mühakimələr yürüdən A.Axundov komediya deyim orijinallığına meyli, xəlqi ifadə tərzinə bağlılığı, sözün mənə şüalanmalarına, məcazi çalarlarına həssaslığı dramaturqun poetik təfəkkürünə məxsus məziyyət kimi qiymətləndirir. Məcəzi sözlərin personajların dilindəki müstəsna rolunu sənətkarlıq faktoruna kimi izah edir. Məcəzi sözün uğurlu işlədilməsi istedad əlaməti kimi dəyərləndirilir. Məsələyə prinsipial və düzgün mövqedən yanaşan A.Axundov yazır: “Bunu sübut etmək üçün İsgəndərin Şeyx Nəsrullah ilə görüşündə dediyi sözləri xatırlamaq kifayətdir:

Şeyx Nəsrullah (İsgəndərə): - Belə məlum olur ki, sizin dərslərinizi bu ağaların (Heydər ağaya və Əlibəyə işarə edir) dərslərindən azdır ki, bir mənəbə çata bilməmişiniz.

İsgəndər: - Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdır; indi də ki, inşaallah, siz cənabdan da ölü diriltmək elmini öyrənənlər, onda daha lap alim olurlar” [2, s. 117-118].

Dram əsərlərinin estetik prinsiplərinə, onun tələblərinə uyğun kinayə, göründüyü kimi, elmi yaradıcılığında dram dili ilə bağlı fəaliyyəti müntəzəm şəkildə almış A.Axundovun surətlərin dili ilə bağlı fikirlərinin şərhində əlverişli faktlar kimi dəyərlidir. Dramaturgiyamızın dil cəhətdən mənzərəsi onun qələmində özünəməxsus təhlilin tapmışdır. O, dram dilinin əsas xüsusiyyətlərinə dair, tutarlı mülahizələr yürütmüşdür.

Dilin təbiiliyi ilə bağlı fikirlərin aydınlıq və tamlıq gətirmək üçün müəllif “Bədii dil və xəlqilik” məqaləsində C.Cabbarlının pyeslərindəki Aydın, Oqtay Eloğlu, Böyükxanım, Salamov, Balaxan, Novruz bəy, Ağamyan, Hacı Əhməd, İmamyar kimi surətlərin nitqinin təcəssüm formalarını xəlqilik zəminində götürüb dilin xəlqi əlamətləri üzərində ayrıca dayanır. Dram dilində xəlqilinin gətirdiyi bədii siqlətinin dolğunluğuna qəti qəti qənaət və müəyyənlik gətirir. Hər bir dram obrazının simasını, mənlik məzmununu aşkarlayan bədii surətlərin dilindəki xəlqi özünəməxsusluğa A.Axundov bu cür münasibət bilidirir: “... bu ölməz obrazlar silsiləsi böyük dramaturqun öz obrazlarının ifadə tərzinin nə qədər yaxşı bildiyini göstərir” [2, s. 62]. Çünki onun bu sahədəki zəngin səriştəsi nəticəsində eyni bir zümrənin nümayəndələri də müxtəlif üslublarda danışıq. Obrazların xəlqi dili dram janrına bütün lazımı tələblərini ödədiyi üçün C.Cabbarlının yaratdığı obrazlar ilk öncə onların danışıqları ilə tanınır. Hər bir obraz nitqindəki xarakterin söz və ifadələrlə, deyim tərzilə oxucunun yaddaşında əbədiləşir.

A.Axundov S.Vurğunu və M.İbrahimovu dilinin xəlqiliyi cəhətdən C.Cabbarlı ənənələrinin davamçıları kimi təqdim edir. Xəlq dilini dərinləndirən bilən S.Vurğunun yaratdığı obrazları dilinə dramatik poeziyamızın misilsiz uğuru səviyyəsində şərh edir, onu sənət dilinin nüfuzedicilik dərəcəsi ilə bağlayır. “Vaqif” pyesində hər bir surətin öz təfəkkürünü, düşüncə tərzinə sərrast ifadə

etməsinə müəllif S.Vurunun mənzum dramın poetikası sahəsində böyük estetik uğuru kimi etiraf və təqdir edir: “Vaqifin dili xalq səadəti uğrunda qəlbi nəcib arzularla dolu olan ağıllı, həssas bir şairin ifadə tərzini kimi çox gözəldir” [2, s. 62-63] tezisini müəllif baş qəhrəmanın dilində işlədilmiş aforizmlərin sərrastlığı, insan kamalı, həyat gözəllikləri, xoşbəxlik haqqında müdir fikirlərin nümunəvi ifadə qiyafələri ilə əsaslandırır. Vaqifin Qacarla qarşılaşanda dediklərini yüksək fikirlərin palaq ifadə tərzini kimi dəyərləndirir. Əlamətdar cəhət kimi qeyd olunmalıdır ki, bütün bu təfərrüatlar zamanın dram sənəti qarşısında qoyduğu estetik tələblər səviyyəsində izlənilir, müəllifin nəzəri müddəaları janr və dil problemləri ətrafında ümumiləşdirilir. S.Vurğunun dramlarındakı obrazların dilində hər sözün ictimai mühitlə daim rezonansda olduğunu, ictimai şəraitə, obrazların mənəvi dünyasına uyğun kökləndiyinə diqqət yetirən müəllif dram janrına uyğun üslub xüsusiyyətlərinin formalaşmasında təsvir olunan ictimai həyatın, zamanın rolunu da yaddan çıxarmır, bu problem üzərində ardıcıl işləyir.

A.Axundov S.Vurğunun dramaturgiyasının bədii dillə bağlı cəhətlərini daha çox onun mündəricəyə uyğun formalarda izləyir. Bədii mündəricəni təcəssüm etdirən dil mükəmməliyini, forma təkamülünü dram sənətkarlığının ən vacib əlaməti kimi ön sıraya çəkir. O, 1958-ci ildə qələmə aldığı kimi “Bədii dilimizin gözəl nümunələri” adlı məqaləsində drama janrının gözəl nümunəsi hesab etdiyi “Xanlar” pyesinin üslub cazibə darlığını nəzərdən yayındırmamışdır. Şeirlə dialoq qurmanın çətinliyinə baxmayaraq, nəzmlə danışdırılan surətlərin dil mükəmməliyini dram sənətkarlığının ən vacib tərkib hissəsi bilən müəllif “Xanlar” pyesindəki Hüseyn əfəndi və Muxtar bəyin dialoqu bədii sözlə dramaturqun cəsarəti və fəal münasibətindən törəyən keyfiyyət göstəricisi kimi təhlildən keçirir.

S.Vurğunun dram dilindən özünəməxsus yetkinliklə söz açan A.Axundov S.Vurğunun dram dili sahəsindəki yaradıcılıq axtarıqlarını, obrazların dilində əks olunan düşüncələrin orijinal görüntülərini şərtləndirən meyarları diqqət mərkəzində saxlayır. “Romantik bir üslubla uzaq keçmişimizdən bəhs edən “Fərhad və Şirin” dramında da danışmaq qaydalarını pozan, bir təsir bağışlayan bircə dənə də olsa mükəllimə yoxdur” [1, s. 70] fikri öz başlanğıcını şairin dram əsərlərinin dilindəki prinsiplərdən və estetik kamillikdən götürür. Bununla da görkəmli dilçi alim S.Vurğun timsalında dramaturgiyamızın klassik nümayəndələrinin dram dili yaradıcılığına dair təsəvvürləri zənginləşdirir.

S.Vurğunun dilində xalq dühasının parlaq təzahürü – adozimlər, atalar sözləri, hikmətli ifadələr və onların üslubi məqamları, frazeoloji novatorluğun uğurlu yaradıcılığı A.Axundovun irihəcmli “Səməd Vurğunun dili və şeir sənəti” məqaləsində geniş yer tutur. S.Vurğunun dram əsərlərindəki obrazların nitqində hikmətli sözlərin sıxlığını A.Axundov dram dilinin önəmli məsələlərindən biri kimi götürür, baş qəhrəmanların müdrilik meyarlarının göstəriciləri kimi təhlil edir. Dram dilinə onun müəllifinin mənzərəsini canlandıran A.Axundov S.Vurğun timsalında sadə və müdriliklə yazmaq ustalığının prinsiplərini. Surətlərin dilinin əsərin ideya istiqamətinə, məna gözəlliyinə uyğunluq qaydalarını, mənzum dram üsulunun zənginlik keyfiyyətlərini, emosionallıq və lakoniklik məziyyətlərini təqdim edir. Vaqifin Qacarla hikmətli sözlərlə danışmasını, Vaqif müdrikliyi qarşısında mənəvi qələbəsi sayəsində Qacarin miskinliyini təmin edən aşağıdakı hikmətli replikaların rolunu əyaniləşdirir: “Dünyada qalacaq yalnız yaradan”, “Aldada bilməmiş dünyanın varı, Bir mislək eşqiylə yaşayanları”, “Günəşi örtə də qara buludlar, Yenə günəş adlı bir qüdrəti var”, “Günəşdən gizlənən yarasalardır” və s.

Aforistik mükəllimə və monoloqların bədii funksiyasını A.Axundov şairin “Fərhad və Şirin” pyesində də üstünlük təşkil etdiyini, Xosrovla Şapurun fikir ayrılıqlarının aforizmlər üzərində qurulmasını obrazların dilinin realizm əlamətləri kimi aydınlaşdırır. A.Axundovun səmərəli tədqiqat əsərlərinin elmi-nəzəri sanbalı sayəsində S.Vurğun kimi nadir istedad sahibinin dramlarında dil orijinallığında təsdiqini tapan qüdrəti, onun dram üslubunun təkrarolunmazlığı geniş filoloji yönümdə işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında misilsiz xidmətləri olan Cəfər Cabbarlının bədii dil problemlərinin ayrı-ayrı istiqamətləri haqqında A.Axundovun fikir və mühakimələri elmi obyektivliyi nəzəri tutumu, səviyyə və genişliyi, filoloji düşüncənin dərinliyi, tədqiqatçılıq mədəniyyəti ilə böyük rəğbətə səbəb olmuşdur. Onun “Yeni dram dilinin banisi”, “Cəfər Cabbarlının əsərlərində şəxs adları”, “Cəfər Cabbarlı və nitq mədəniyyəti” adlı sanballı məqalələri böyük dramaturqun bədii söz sənətkarlığı, dram dilinin estetik prinsipləri barədə olduqca zəngin mənbə kimi dəyərləndirilməyə layıqdır. Göstərilən elmi araşdırmalarda dram dilinin nəzəri əsaslarına aid sistemli düşüncələr C.Cabbarlının dram yaradıcılığında dil və üslub özünəməxsusluğu, poetik-linqvistik nöqteyi-nəzərindən heç bir etiraz doğurmayan mülahizələr öz müfəssəlliyi ilə fərqlənir. A.Axundov C.Cabbarlının dram dili haqqında mülahizələrini səciyyələndirən keyfiyyətləri ədəbi prosesin təkamül və inkişaf meyilləri ilə əlaqələndirə bilmiş dram dilinə ədəbiyyatımızın inkişafı kontekstində nəzər salmış, müraciət etdiyi problem səciyyəli məsələlərə bədii dil proseslərinin elmi-nəzəri aspektlərinə ayrıca diqqət yetirərək analitik təhlilə güclü meyl göstərmişdir. Beləliklə də o, dramaturgiyanın dillə bağlı konsepsiyanın ən vacib tərəflərini şərh etmə istiqamətində mühüm xidmətlər göstərmişdir. C.Cabbarlının dil sənətkarlığı ilə bağlı tədqiqatları belə bir fikir irəli sürməyi stimullaşdırır ki, dahi dramaturqun dilimizin zəngin imkanlarından istifadə özünəməxsusluğu haqqında A.Axundovun mühakimələri xüsusi orijinallığa malikdir. Dərin filoloji fəhmin nəticəsidir ki, o, C.Cabbarlı kimi qüdrətli söz nəhənginin linqvistik materiallarını elmi dəqiqliklə, yüksək peşəkarlıqla qiymətləndirə bilmiş, dramaturgiya üslubunun spesifik mahiyyətini, konkret əsərlərdə təzahür edən məziyyətlərini doğru açmışdır.

Nəticə. C.Cabbarlının dil sənətkarları haqqında fikirlərini A.Axundov “Cəfər Cabbarlı və nitq mədəniyyəti”, “Yeni dram dilinin banisi”, “Cəfər Cabbarlının əsərlərində şəxs adları” məqalələrində yüksək elmi-nəzəri mövqedən əks etdirmişdir. Burada C.Cabbarlının nitq mədəniyyəti sosial mahiyyətinə dair düşüncələri, dil və əlifba ətrafında gedən gərgin müzakirələrdə fəal iştirakı, anlaşılmaz ərəb və fars sözlərinin islahı ilə bağlı təklifləri, səhnə dilinə, xüsusilə orfoepiya məsələlərinə aktual münasibəti, dövrü mətbuat dilinin sadəliyi, anlaşılıqlığı uğrunda mücadiləsi və s. inandırıcı arqumentlərlə ifadə olunmuşdur. Diqqət çəkən odur ki, yabançı sözlər, varvarizmlərlə, pozğun quruluşlu cümlələrlə bağlı nəzəri fikirlərini C.Cabbarlının dram əsərlərində davam etdirdiyini, ədəbi dilin leksik normalarını lağa qoyulmasını A.Axundov “Dönüş” və “Almaz” pyeslərindəki müvafiq fraqmentləri vasitəsilə təhlil edir. Həmin nümunələr bunlardır. “Dönüş” pyesində Arif Himət belə danışır: “Bu vaxta qədər əsərində ekspozisiyası eksplikasiyasına düz gəlmişdir. əsər impressionizm qaydası ilə yazılmış, sonra da ekspressionizmə keçmişdir. Axırda da gəlir çıxır supermatizma. Odur ki, sentratyajesti ilə tutmur” [2, s. 143].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov, A. Dil və üslub məsələləri / A.Axundov. –Bakı: Gənclik, –1970. –104 s.
2. Axundov, A. Dilin estetikası / A. Axundov. –Bakı: Yazıçı, –1985, –224 s.
3. Həbibbəyli, İ. Azərbaycan linqvistik poetikasının yaradıcısı // Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransının materialları. –Bakı, –24-25 aprel, –2017, –s.6-10
4. Orucova, Ş. “Söz” adlı incinin sərrafı // Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransının materialları. –Bakı, –24-25 aprel, –2017, –s.283-286

РЕЗЮМЕ

**НАРОДНОСТЬ В ЯЗЫКЕ ОБРАЗОВ СОЗДАНЫХ ДЖ.ДЖАББАРЛИ И С.ВУРГУНОМ
В ИССЛЕДОВАНИЯХ А.АХУНДОВА**

Йолчубейли Ч.А.

Ключевые слова: язык, культура речи, стиль, драматургия, образ, копия.

А. Ахундов пропускает через фильтр мышления один за другим все языковые элементы, составляющие неповторимую эстетическую сущность художественного языка, с особой манерой выражает свои мысли на бесчисленных художественных примерах и литературных фактах. Он проникает в художественный текст и освещает со всех сторон слово, создающее красоту, раскрывает эмоциональные источники языковых фактов, эстетических тайн, проясняет источники стилистических проблем. На этом фоне чувствуется безграничная любовь гениального лингвиста к родному языку и словотворчеству.

Summary

**NATIONALITY IN THE LANGUAGE OF IMAGES CREATED BY J.JABBARLI AND S.VURGUN
IN THE RESEARCH OF A.AKHUNDOV**

Yolchubayli Ch.A.

Key words: language, culture of speech, style, dramaturgy, image, copy

A. Akhundov passes through the filter of thinking one by one all the linguistic elements that make up the unique aesthetic essence of the artistic language, expresses his ideas with a special style of expression based on countless artistic examples and literary facts. It penetrates the artistic text and illuminates the word that creates beauty from all aspects, reveals the emotional sources of linguistic facts, aesthetic secrets, and clarifies the sources of stylistic problems. In the background of these, we feel the infinite love of a genius linguist for his native language and his word creation.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	04.11.2023
	Son variant	30.12.2023

УДК 82-84

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_25

ИСТОЧНИКИ КРЫЛАТЫХ ФРАЗ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

МАММАДОВА АЙТАН ДЖЕЙХУН ГЫЗЫ [ORCID](#)

Сумгаитский государственный университет, Азербайджан, доцент

aytanm@rambler.ru

Ключевые слова: крылатые фразы, мусульманство, Танзимат, творчество, русская литература

Одним из средств образной и выразительной литературной речи являются крылатые слова. Крылатыми фразами принято называть такие речевые обороты, которые сохраняя принадлежность автору, довольно свободно переносятся говорящими или пишущими лицами в свой текст и органически сливаются с ним. Они являются одним из основных средств образной и выразительной речи.

Крылатые фразы и слова многообразны по своему происхождению и хронологии - одни возникли очень давно, другие - сравнительно недавно. Для правильного понимания и использования крылатых фраз необходимо знать конкретные условия их возникновения. Хотя не всегда возможно установить, является ли то или иное выражение результатом творчества конкретного автора, или оно было создано народом и только впервые записано данным поэтом или писателем.

В книге Сабахата Эмира «Atasözleri ve özdeyişler» дано такое определение крылатых фраз: «*Özdeyişler, atasözlerinden farklı olarak kişilerin tecrübelerine dayanan birtakım gerçekleri, kısa ve öz şekilde ifade ederler. Bunlar da atasözleri gibi kesin bir hüküm ifade ederler. Doğrulukları toplum tarafından kabul edilmiş ve benimsenmiştir*» [1, s.78].

Лингвист-паремиолог Омар Асым Аксой определяет афоризмы следующим образом: «*Özdeyiş (vecize) adları verilmesi gereken - uzun-uzun açıklana bilen derin anlamlı kısa sözlerdir. Bunlar içinde yazanı, söyleyeni belli olanlar da, olmayanlar da vardır*». Далее он подчеркивает: «*Eskiden bunların bir adı da meşhur sözler idi*» [2, s.90].

Исследователь Юсуф Зия Бахадынлы, подчеркивая разницу между пословицами и афоризмами, пишет: «*Özdeyişler bir yargı bilirmektedir. Özdeyişler kısa ve özlü sözlerdir. Söyleyeni belli olan sözlere özdeyiş denir*» [3, s.57].

В данное время термином крылатые выражения обозначают не только литературные цитаты, но также изречения исторических лиц. Например: «*Ne mutlu türküm diyene....*», «*Hayatta en hakiki mürşit ilimdir*», «*Bir türk dünyaya bedeldir*», «*Bu millet tarihini iftiharla doldurmuş millettir*», «*Yaşamak didişmek ve çarpışmak demektir. Kim bu savaşı kazansa, o yaşar*». Данные изречения принадлежат великому сыну турецкого народа, основателю Турецкой Республики Мустафе Кемаль паше Ататюрку [4].

Классификация источников крылатых фраз. Работая со сборниками афоризмов [5], изданных в Турции мы натолкнулись на две интересные особенности:

1. В них дано много изречений пророка Мухаммеда и его ближайших сторонников. Это объясняется тем, что турки в подавляющем большинстве своем исповедуют мусульманство и придерживаются заповедей основателя Ислама, наряду с заповедями Корана. Сами турки считают, что авторские афоризмы Мухаммеда не следует путать с божественными откровениями, изложенными в священной книге. Вот примеры таких афоризмов:

«Hayır işlemek başkasının yüzünü güldürecek bir iş yapmaktır» (Hz.Muhammed);

«Anasının gönlünü kıran büyük günah işlemiş olur» (Hz.Muhammed);

«İnsanlara verilenlerin en hayırlısı güzel ahlakdır. Kötü olarak verilenlerin en fenası da güzel görünüşü olan kötü kalptir» (Hz.Muhammed);

«Eğer hayırlı bir iş görmek istesen bugünün işini yarına koyma. Çünkü yarına kadar ne olacağı belli değildir» (Hz. Ali);

«Çalışmak en hayırlı sermayedir» (Hz.Ömer);

«Ne söylediğini, kime söylediğini, ve ne zaman söylediğini unutma» (Hz. Abubekr).

Но, кроме изречений основателей Ислама, в турецком языке и в сборниках можно встретить большое количество изречений, принадлежащих азербайджанским, персидским, европейским и русским авторам, знакомство с которыми было начато в эпоху Танзимата, когда Турция перестала быть герметически закупоренной страной и в турецкую культуру (следовательно, в литературу) начали проникать европейские элементы.

Исходя из вышесказанного мы провели следующую классификацию:

а) афоризмы азербайджанских, арабских и персидских авторов:

«İyilik insanlık sanatıdır» (Низами Гянджеви);

«Ölçülü ve düzenli yapılan her bir iş başarılı olur» (Низами Гянджеви);

«Sel haline geldikten sonra suyun karşısı alınmaz» (Сади Ширази);

«Meyvesiz ağaca kimse taş atmaz» (Сади Ширази);

«İnsan bastığı toprağı hor görmemeli» (Омар Хайям).

б) афоризмы европейских, (в том числе античных) авторов:

«Her bildiğini söyleme; her söylediğini bil» (Клавдиус);

«En kudretli insan kendini idare edebilen insandır» (Сенека);

«Cesaret tüm silahlardan üstündür» (Овидий);

«Düşünüyorum, öyleyse varım» (Декарт);

«Daima doğru bildiyiniz şeyleri yapın» (Марк Твен);

«Gölge etme, başka birşey istemem» (Диоген);

«Kalem aklın dilidir» (Сервантес);

«Bir defa borca alışan daima dilener» (Эрнест Хемингуэй);

«Ya başlamamalı, ya da bitirmeli» (Овидий);

«Bana arkadaşını söyle, sana kim olduğunu söyleyim» (Сервантес).

в) афоризмы русских авторов, прижившиеся в турецком языке (их не так много, как европейских:

«Çalışmak hayatın en önemli şartıdır. İnsanlık, mutluluğa ancak bununla ulaşabilecektir» (Лев Толстой);

«Kusuru susarak kabul edip, ortaya çıkmasın diye onu beden içine soktuğumuzda tohumunu ekmiş oluyoruz. İleride bire bin vererek bol ürün sağlayacaktır» (Александр Солженицын).

«Kimse fikrine hükmedemez» (Николай Островский).

Проникновение афоризмов русских авторов в турецкий язык можно объяснить огромным авторитетом и популярностью русской прозаической литературы в мировом масштабе.

В турецком языке имеются также немногочисленные афоризмы, автор которых неизвестен: «Kabiliyetin mektebi yoktur», «Keskin kılıç kullananlar yanlış hamlelerden sakınmalılar».

Конечно же, турецкие поэты и прозаики тоже создавали в своих произведениях поучительные изречения наподобие пословиц и поговорок. Примеров тому можно привести великое множество. Начнем с изречений великого поэта-суфия Джелаледдина Руми (Мевлана):

«Aşk, öyle bir engin deniz ki, ne başlangıcı, ne de sonu vardır»;

«*Kusursuz dost arayan dostsuz kalır*»;
«*İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır*»;
«*Aklın başına gelince pişman olacağıın bit işi sakın yapma*».

Как видим, изречения Руми весьма неоднородны по своей тематике и могут быть применены к различным человеческим чувствам и жизненным позициям.

То же самое можно сказать о данных ниже изречениях других выдающихся турецких поэтов и прозаиков Средневековья и эпохи Танзимата:

«*İlim, kendini bilmektir*» (Юнус Эмре);
«*İki türlü insan konuşamaz, biri bilgisiz, o biri de dilsiz*» (Юсуф Хас Хаджиб);
«*Aşk ağlatır, dert güldürür insanı*» (Фигани);
«*Deve yükü aş olsa, aca az görünür*» (Махмуд Кашгари);
«*Kadınlarını okutmayan uluslar yıkılmaya mahkumdur*» (Гаджи Бекташи Вели);
«*Yiğit atdan düşer yine atlanır, Yiğit olan her cefaya katlanır*» (Караджаоглан);
«*Kadın alçalarsa mahv olar beşer*» (Тевфик Фикрет);
«*Biz de at oynatırız, dur hele meydan olsun*» (Саит Паша).

Следует отметить, что все эти выражения не возникли в одночасье, они, также как и пословицы, являются результатом многолетних наблюдений, раздумий, жизненного и творческого опыта, страданий и переживаний, радостей и горестей, ошибок и недоразумений, и каждый такой афоризм несет в себе одновременно поучительный и предостерегающий смысл, и в этом его основная ценность.

Иногда афоризм может носить ироничный характер, как в последнем приведенном нами примере. Выражаясь так, поэт критикует тех, кто ведет пассивный образ жизни и ждет какого-то особенного звездного часа для проявления своих достоинств. Данное изречение Саит Паши синонимично Горьковскому крылатому выражению «*В жизни всегда есть место подвигам*» [6].

Заключение

1. Крылатые фразы представляют собой лаконичные формулировки идей и представлений, конденсируя сложные образы, они вызывают в нашем сознании самые разные ассоциации. Лексическая лаконичность при смысловой емкости делает подобные выражения необходимыми и весьма живучими фактами языкового употребления. О словесных формулах этого рода говорится, что они вошли в пословицу, то есть сделались привычными, общеупотребительными, всем известными.

2. Крылатые выражения изучаются в разделе языкознания, изучающего устойчивые сочетания слов-фразеологии. Их стихотворная форма, мерность, лаконичность, красочность и ритмичность сильно способствуют закреплению в народной памяти на долгое время.

3. Авторами крылатых фраз являются деятели истории, философии, культуры и литературы. Чем больше значение того или иного деятеля для его народа, чем больше его вклад в духовное развитие этого народа, тем более ценное место занимают в памяти данного народа его изречения, и тем больше им стараются следовать.

4. Роль устойчивых выразительных сочетаний в языке художественной литературы необычайно велика. Изучение таких словесных механизмов помогает раскрыть и правильно оценить успехи писателя в поисках новых переносно-фигуральных значений слов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Emir, S. Atasözleri ve özdeyişler / S.Emir. –İstanbul: Ders kitapları. –2001, –272 s.
2. Aksoy, Ö.A. Atalar sözleri ve deyimler sözlüğü / Ö.A.Aksoy. –Ankara:Ankara Üniversitesi Basın Evi, –1976. –968 s.
3. Bahadınlı, Y.Z. Türkce deyimler sözlüğü / Y.Z. Bahadınlı. –İstanbul: Hür, –1971. –111s.

4. Adıgüzel, H. Açıklamalı-Örnekli Deyim Hazinemiz / H.Adıgüzel. –İstanbul: Türk dünyası araştırmalar vakfı, –1990. –136s.
5. Bahadınli, Y.Z. Türkçe deyimlerimiz ve kaynakları / Y.Z.Bahadınli. – İstanbul: Hür, –1994. –285s.
6. Горький М. Собрание сочинений: [в 4 томах] / М.Горький. –М.: Художественная литература, –т.4, –1987. –687с.

XÜLASƏ
TÜRK DİLİNDƏ QANADLI İFADƏLƏRİN MƏNBƏYİ
Məmmədova A.C.

Açar sözlər: qanadlı ifadələr, müsəlmanlıq, Tənzimat, yaradıcılıq, rus ədəbiyyatı

Qanadlı ifadələr müasir türk dilində qədim zamanlardan işlənir.Lakin, bəziləri çox qədimdən mövcuddur, bəziləri isə nisbətən yenidir. Qeyd etmək lazımdır ki, onlar bir an içində yaranmamış, əksinə, atalar sözləri kimi çox illik müşahidələrin, düşünmələrin, həyat və yaradıcılıq təcrübəsinin, sevinc və kədərin nəticələridir və hər bir belə aforizm özündə eyni zamanda öyrədici və xəbərdar edici mənə daşıyır, və aforizmlərin əsas dəyəri də məhz bundadır.Məqalədə müasir Türk dilindən olan aforizmlərin əsas mənbələri göstərilir.

SUMMARY
SOURCES OF CATCHPHRASES IN TURKISH LANGUAGE
Mammadova A.J.

Keywords: catchphrases, Islamism, Tanzimat, creative activity, Russian literature

Catchphrases are used in Turkish language since ancient times. But some of them are very ancient, and some are comparatively new. We should underline that catchphrases did not arise instantly, instead they are like proverbs the result of many years observations, thoughts, life and creative activity experience, gladness and sorrow, and each of such catchphrase contains both teaching and warning mean, and this is the main value of them.The article indicates main sources of catchphrases in modern Turkish language.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.09.2023
	Son variant	28.11.2023

UOT 82.091

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_29

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA MİLLİ-ETNİK ŞÜUR VƏ BƏDİİ-ESTETİK İFADƏSİ

ƏLİYEVƏ LEYLA ALLAHQULU qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, fil.f.d., müəllim

aliyevaleyla74@mail.ru

Açar sözlər: azərbaycançılıq, millilik, etnik şüur, etnopsixologiya, poetika

Milli-mədəni yaddaş Azərbaycan xalqının tarixinin daimiliyini və axıcılığını təmin edən ən güclü sistemdir. Azərbaycan poeziyasının inkişafında, forma və məzmunca sistemləşməsində əvəzəlməz rolunu oynayan Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası təkcə məzmun və forma xüsusiyyətlərinə görə zəngin olmamış, onun əsərləri həm də ruhundakı xəlqilik və milli koloriti ilə seçilmişdir. Onun əsərləri milli-etnik şüuru əks etdirən etnopoetik, etnoqrafik, etnomədəni elementlərlə zəngindir. Aydın ki, yaddaş millətin mövcudluğunu və daimiliyini təmin edən nəhəng etno-sosial və psixoloji təşkilatdır. Milli status özünü milli yaddaşda mühafizə edir, eyni zamanda milli yaddaş milli kimliyin sərgiləmək və təsdiqləmək üçün məsuliyyət daşıyır. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində milli-etnik şüur, tarixi yaddaş, etno-mədəni keçmiş sıx şəkildə istifadə olunur, bəzən açıq, bəzən qapalı şəkildə, müxtəlif rəmzlərlə, işarələrlə, eyhamlarla öz əksini tapır. Onun lirik məni ictimai-siyasi əqidəsi ilə seçilir, azərbaycançılıq düşüncəsinə bağlılığı ilə xarakterizə olunur. Bu lirik qəhrəmanın əsas prioritetlərinə vətəndaş mövqeyi, vətənsəvərlik, milli dəyərlərə sevgi kimi amillər daxildir. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərində ənənəmiz və onun dəyərlər sistemi öz əksini tapır. O təkcə kimi deyil, eyni zamanda bir müəllim ədası ilə oxucularına, xüsusilə gənclərə millilik dərsləri keçir. Şairin ibrətəməz poetik mülahizələrində mənəvi-ictimai məsələlər vasitəsilə Azərbaycan xalqının taleyi bədii müstəviyə gətirilir. Bəxtiyar Vahabzadə azərbaycançılıq ideyasına söykənən güclü bədii mətn nümunələri yaratmışdır. Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərini oxuduqca aydın olur ki, o milli-etnik şüurdan kənar vasitə kimi bəhrələnmir, bu düşüncə ədibin yaradıcılığının daxili mahiyyətidir, onun əsas göstəricisidir. Milli və mental dünyagörüşümüz, Vətən məsələsi və azadlıq konsepsiyası kimi məqamlar ədibin mətnlərinin məzmun qatını təşkil edir.

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən poeziyasının inkişafında maraqlı və özünəməxsus mərhələ kimi xarakterizə olunur. Birincisi, ikinci dünya müharibəsindən sonra müharibə insan talelərində ağır izlər buraxmışdır, bu izlər sənətkarların yaradıcılığında emosional və fərdi şəkildə özünün bədii ifadəsini tapmışdır. İkincisi isə, Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının başlanğıcı məhz bu mərhələyə təsadüf edir. Yaradıcılığa 1940-ci illərdə başlamış xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə məhz bu dönmə Azərbaycan poeziyasının milli ruha köklənməsi və milli soykökə qayıdış prosesində yaxından iştirak etmiş, daha doğrusu bu prosesin öncülərindən biri olmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə şeirləri milli-etnik şüur və tarixi yaddaşımızın inikasını istiqamətində zəngin faktura təqdim edir. Bu mətnlər yaddaşımızın tarixi, milli və etnik qatlarını bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə təcəssümü ilə seçilir.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının etnopsixoloji meyarları

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatının yaddaşında “istiqlal şairi” kimi tanınır. Akademik Nizami Cəfərov şairin yaradıcılığına həsr etdiyi monoqrafiyasında da dedi ki, o insanşünas-şair, cəmiyyətşünas-filosof, millətşünas – ictimai xadimdir. “*Və odur ki, bu gün “Azərbaycanın Bəxtiyarı” anlayışı nə qədər məntiqlidirsə, “Bəxtiyarın Azərbaycanı” anlayışın da bir o qədər məntiqlidir*” [1, s.30]

Vahabzadə haqqında bu rəyin formalaşmasının əsas səbəbi onun yaradıcılığında milli-etnik şüurun yetərinə güclü olmasıdır. Hətta sovet dövründə yazdığı şeirləri də bu əlamət və keyfiyyətlərlə zəngindir. Azərbaycan oğlu olduğunu hər zaman yüksək poetik səslə vurğulayan şair öz yaradıcılığı kimliyini milli və etnik kökləri üzərində qurmuşdur. İngilis ədəbiyyatının modernist şairi Tomas Sternz Eliotun fikrincə “*şeyir ən milli sənət növüdür, çünki, bir milləti başqa millət kimi düşündürmək asandır, amma bir milləti başqa bir millət kimi hiss etdirmək qəliz məsələdir*” [2, s. XIX]. Bu baxımdan B.Vahabzadə poetik yaradıcılığının manifesti kimi qəbul edə biləcəyimiz “*Mənim şeyirim*”də yazır:

*“Mən səninçin,
Anamsa mənimçin yandı, şeyirim.
“Balamın rahatlığı yoxdur” - deyə o məni
sənə qısqandı, şeyirim.
Ancaq o bilmədi ki, mən anamdan doğuldum,
Sənsə mənim qəlbimdə balamtək bəslədiyim
Duyğulardan doğuldun.
Məni anamdan alıb Vətənimə, xalqıma
Oğul edən sən oldun!”* [5, s.27]

Bəxtiyar Vahabzadə şeyiri etnopsixoloji qaynaqlardan qidalanır, milli əqidə, milli dəyər, vətəndaşlıq təəssübkeşliyi kimi meyarlarla özünü səciyyələndirir. Onun şair və şəxsiyyət kimliyi orta q məxrəcə söykənir. “*Azərbaycan oğluyam*” şeirində olduğu kimi:

*“Mənim damarlarımda
Gur sellər çağlamışdır.
Anam cəngilər üstə
Məni qundaqlamışdır.
Azərbaycan oğluyam,
Min ildir,
öz adımın
Keşiyində durmuşam”* [5, s.32]

Etnik başlanğıc, milli əqidə, vətənpərvər mövqe şairin yaradıcılığının motivasiya qaynağıdır. Vahabzadə şeirində xalq ruhu dominant gücdür. Alimlərin fikrincə, xalqın ruhu əvvəlcə həmin xalqın danışdığı dildə, xalqın yaşatdığı adət-ənənələrdə və nəğmələrində tapır. Heç də təsadüfi deyil ki, etnopsixologiya adlı elm sahəsi məhz xalqın ruhunu predmetləşdirir. Xalq ruhunun psixoloji mahiyyətini aşkarlamaqla, həmin psixoloji xüsusiyyətlərin xalqın yaşamasında, yaratdığı sənət nümunələrində, eləcə də elmində necə inikasını araşdırmaqla məşğul olur. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı etnopsixoloji tədqiqatlar üçün zəngin material təqdim edə bilir. O təkcə milli kimliyini təqdim etmir, həm də onu qoruyur:

*Gülmə öz kökünə, ayıbdır sənə!
Ot kökü üstündə bitər, unutma,
Köhnə damğasını vurub atana,
Özgədən özünə sən ata tutma!*

*Bütün köhnələrə: - "bu nədir?" - deyə
Gülsək, nə qazanar bundan gələcək?
Vətən də, millət də köhnədir deyə
Bəlkə təzəsini axtarmaq gərək?* [5, s.37]

Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadənin ötən əsrin 60-cı illərində, sosialist ideologiyasının milli düşüncəni yetərinə sıxışdırdığı dövərdə yazdığı şeirlərdə milli-etnik şüurun öz əksini tapması maraqlıdır.

*Hopdu ruhumuza bayatılardan
Nəğməyə bənzəyən ləhcələrimiz.
Daddıq dilimizin şirinliyini
Hələ bələkdəyən bu beşikdə biz.
Beşiyin üstünə səpildi dən-dən,
Qaynar çeşmələrin zümzümələri.
Aldı öz kökünü beşiyimizdən
Üzeyir nəğməsi, Füzuli şeiri.
Laylanın hər xalı bir ümid, güman,
Onun ahənginə qaynadı qanım.
Anamın yanıqlı laylalarından
Süzüldü ruhuma Azərbaycanım.
Bizim anaların laylalarından
Axdı ruhumuza Vətənin özü.
Beşik kökümüzdür... ucalıb ordan
Tanıdaq dünyaya öz kökümüzü!.. [5, s.61-62]*

Göründüyü kimi, şair etno-milli kimliyinin təqdimində beşik metaforasından ustalıqla bəhrələnir. Bilirik ki, milli dünyagörüşü və əqidəni ayaqda tutan yaddaşdır, yaddaş isə beşikdən başlayır. Akademik Yaşar Qarayevin dediyi kimi “*Fərariliyin ən bədnamı - əcdaddan üz çevirməkdir, kökdən, mənşədən, "mən"dən uzaq düşməkdir, milli hafizədə, mənəvi yaddaşda (yəni əsəbdə, qanda və gendə!) skleroz olmaqdır*” [4, s.6] . Bəxtiyar Vahabzadə də bir şair kimi bu skleroz təhlükəsini duyur, ona qarşı dayanır. Şairin ruhu da, ağı da, qəlbi də Vətənə və millətə bağlıdır, onun poetik məkanı ilə doğulduğu coğrafi məkan bir-birilə razılaşıq. Şairin yaradıcılığına hakim olan vətəndaşlıq şüuru və vətəndaşlıq təəssübkeşliyi şeirlərinin poetikasına da təsir göstərir, istər forma, istərsə də məzmunca ənənə sisteminə daxil olmasına şərait yaradır. Bu şeirlərin semantik və metaforik yükü milli düşüncənin təqdim və qəbul etdiyi sərhədlər yaradır. Hər bir poetik nümunə əslində vətəndaş Bəxtiyar Vahabzadənin mənəvi dünyagörüşünün və milli mücadiləsinin səslərə dönüşməsi mexanizmi ilə yaranır. Milli özünüdərkə söykənən ritorika istər-istəməz bu şeirlərin üslubuna, formasına təsir edir, xalq şeir ənənələrinin mövcud qəliblərindən çevik və yaradıcı istifadəyə səbəb olur. Bu ritorika nəticəsində şeirlərdə milli, etnik və tarixi hadisələr yad olunur, onların milli kimliyin formalaşmasındakı yeri yad edilir, azərbaycançılıq düşüncəsini formalaşdıran dominant güc olduğu bildirilir. Sanki, ədib bu ritorika ilə oxucusuna və gələcək nəsillərə bir millətin tarixi haqqında ibrət dərsləri verir. Şair kimliyini vətəndaş kimliyi ilə sintez edərək yaşadığı dövrün ictimai problemlərini gün üzünə çıxarır, dövrün çatışmayan cəhətlərini ifşa edir və tənqid hədəfinə çevirir. Bütün bu məsələlər və Bəxtiyar Vahabzadənin milli-mənəvi dəyərlərə heyranlığı onun əsərlərinin məzmunca milli təyinatı qazanmasına səbəb olur.

Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəbi-hicran”, “Gülüstan”, “İstiqlal”, “Ağlar-güləyən”, “Təzadlar”, “Qiyət”, “Muğam”, “Atılmışlar”, “İki qorxu”, “Şəhidlər” adlı poemaları da müxtəlif aspektlərdən, istər məzmun, istərsə də formaca etnopsixoloji detallarla zəngindir. Bu əsərlərdə Azərbaycan xalqının mədəni keçmişi, bugünü, tarixi, etnoqrafiyası, ailə və cəmiyyət dəyərləri, xalqın xasiyyəti və xarakteri, qüruru və vüqarı, cəsarəti, əzmi, sevinci, kədəri, uğuru və faciəsi özünə yer edir, mətnlərin semantik və metaforik yükünü formalaşdırır. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında folklorla bilərəkdən müraciət edir, folklor motivlərindən və hekayələrindən bəhrələnir, xalq yaddaşının deyimlər və məsəllər lüğətindən istifadə edir.

*“Qalxan əydi belimizi
Çox qısaltdı dilimizi.
Qalxan altda qaldığımız
Yetər bizim.
Dərdlərimiz qılinc ilə*

*Bitər bizim.
"Dəyirmanın pərindən,
Suyu çıxar dərindən.
Elin sözü bir olsa,
Dağ oynadar yerindən..."
"Çən-duman düzə neylər?
Zülfün tök üzə, neylər?
Ov bizim, ovlaq bizim
Yad ovçu bizə neylər?"
İndi bizə qılinc gərək,
Nizə gərək.
Od bişirək, dəmir döyək.
İndi bizə sellər kimi daşmaq gərək" [5, s 188]*

Göründüyü kimi, folklor və yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı təsir modelini quran şair həm foklora bilərəkdən və məqsədyönlü şəkildə müracət edir, həm də yaradıcı düşüncəsi ilə şifahi poetik təfəkkürün iç-içə, qarışıq şəkildə olduğunu oxucuya çatdırır. "*Şifahi xalq yaradıcılığının, folklor materiallarının təhlil də etnopsixologiya-da istifadə olunan tədqiqat metodlarından hesab olunur. Şifahi xalq ədəbiyyatında olan əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar, dasanlar, tapmacalar, atalar sözləri, sınımalar və s. xalqın təfəkkür tərzini, ideallarını, əxlaqi və mənəvi dəyərlər sistemini, rəğbətləndirmə və cəzalandırma, qadağalar sistemini, alqış və qarğışını bir sözlə xalqın ruhu, onun psixologiyası haqqında maraqlı və zəngin materiallarla doludur*" [3, s.18]. Məsələyə bu aspektdən yanaşsaq, Vahabzadənin öz yaradıcılığında folklorla sıx müraciətinin əsas səbəbinin etnopsixoloji meyarla bağlı olduğunu görürük.

70-dən çox şeir kitabının, bir neçə monoqrafiyanın, xeyli sayda məqalənin, 20-dən artıq poemanın müəllifi olan Bəxtiyar Vahabzadə ədəbiyyatımızın yaddaşında həm də dramaturq kimi qalmışdır. 1960-cı illərdə başlayan milli azadlıq mücadiləsinin əsas nümayəndələrindən biri kimi o hələ 1959-cu ildə, sovet dövründə yazdığı "Gülüstan" poeması ilə diqqətləri cəlb eləmişdi. Azərbaycan tarixinin faciəsini poetik müstəviyə gətirmiş, vətəndaş mövqeyini ortaya qoymuşdur. "Özümüzü kəsən qılinc", "Yollara iz düşür", "Dar ağacı", "Cəzasız günah", "Fəryad" və s. dram əsərləri də yazmışdır. Ədibin dram əsərləri lirik-psixoloji və tarixi olmaqla iki ayrı istiqamətdə özünü göstərir. Xüsusilə, Azərbaycan xalqının tarixinin mühüm məqamları ilə bağlı yazdığı dram əsərlərdə milli-etnik düşüncənin kimliyinin tarixi xətt üzrə dinamikasının poetikləşməsinə müşahidə edirik. Bəxtiyar Vahabzadə həm də tarixin ciddi tədqiqatçısı kimi özünü tanıdır, bədii-estetik ifadənin xəyali sərhədlərini milli tariximizin gerçəklərinə tabe edə bilir. Milli-genetik yaddaş onun bütün əsərlərində öz dolğun əksini tapa bilir.

Nəticə. Hər bir xalqın tarixi onun milli-etnik yaddaşının möhkəmliyi və daimiliyi ilə ölçülür. Azərbaycan xalqının da tarixi onun öz köklərinə bağlılığı, milli ənənələri, keçmişdən gələn təcrübəsinə söykənən düşüncə tərzilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan poeziyasının inkişafında, forma və məzmunca sistemləşməsində xüsusi rolunu oynayan Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılıq yolu xəlqiliyi və milli əqidəyə sadiqliyi seçilmişdir. Onun əsərləri milli-etnik şüuru əks etdirən etnopoetik, etnoqrafik, etnomədəni elementlərlə zəngindir. Bu elementlər milli ənənələrdən qidalanır, yaddaşın fasiləsizliyini və dinamikliyini göstərən üsürlər kimi Bəxtiyar Vahabzadə mətnin bütün məzmun qatına yayılır. Ədibin mətnlərinin ötürdüyü mesajı belə konseptləşdirmək olar ki, bir millətin gələcəyini və millətlər arasındakı yerini onun tarixi-etnik kimliyinə münasibəti və sədaqəti müəyyən edir. Məhz bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadə şeirləri milli-etnik şüurun bədii-estetik müstəvidə mükəmməl ifadəsinə görə hər zaman aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov, N. Bəxtiyar Vahabzadə: monoqrafiya / N.Cəfərov. –Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, – 1996. –80 s.
2. Eliot, T.S. Edebiyat üzerine düşüncələr / T.S.Eliot. – İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, – 1990. 271 s.
3. Etnopsixologiya (): / S. N. Heydərova ; elmi red. Ə.T.Baxşəliyev; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dövlət Ped. Un-ti. – Bakı: ADPU, –2016.
4. Qarayev, Y. Ön söz. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Y.Qarayev, –Bakı: Lider nəşriyyatı, –I cild, –2004. –s.4-6
5. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri:[2 cildə] (Şeirlər) / B.Vahabzadə. –Bakı: Öndər nəşriyyatı, –I cild, –2004. –320 s.
6. Vahabzadə, B. Seçilmiş əsərləri:[2 cildə] (Poemalar) / B.Vahabzadə. –Bakı, Öndər nəşriyyatı, – II cild, –2004. –320 s.

РЕЗЮМЕ

НАЦИОНАЛЬНО-ЭТНИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ И ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВЫРАЖЕНИЕ В ТВОРЧЕСТВЕ БАХТИЯРА ВАГАБЗАДЕ

Алиева Л.А.

Ключевые слова: азербайджанство, национальность, этническое сознание, этнопсихология, поэтика

Представленная статья посвящена анализу различных стихотворений Бахтияра Вагабзаде с точки зрения национального этнического сознания и исторической памяти. В стихах и поэмах широко исследуются основные принципы, на которые опирается поэт при воплощении таких вопросов, как национальная идентичность, национально-этническая память, национальное самосознание

Выдвигая на первый план духовно-общественные проблемы, ставя целью разоблачения и критики уродства эпохи, среды, в которой он жил, поэт создал образцы художественного текста, основанного на идее азербайджанства. Читая произведения Бахтияра Вагабзаде, становится ясно, что он не пользуется национально-этническим сознанием как инструментом, эта мысль является внутренней сущностью творчества писателя, его главным показателем. Такие моменты, как национальный менталитет, свобода Родины, чувство независимости составляют содержательный слой текстов писателя. С точки зрения сохранения наших национально-духовных ценностей, донесения до подрастающего поколения национальной культуры, национальной нравственности ценность и поучительные уроки его произведений очень сильны и актуальны.

SUMMARY

NATIONAL-ETHNIC CONSCIOUSNESS AND ARTISTIC-AESTHETIC EXPRESSION IN THE WORKS OF BAKHTIYAR VAHABZADE

Aliyeva L.A.

Keywords: azerbaijanism, nationality, ethnic consciousness, ethnopsychology, poetics

The presented article is devoted to the analysis of various poems by Bakhtiyar Vagabzade from the point of view of national ethnic consciousness and historical memory. The poems and poems extensively explore the basic principles on which the poet relies in the embodiment of such issues as national identity, national and ethnic memory, national identity.

Bringing moral and social problems to the fore, the poet who turned the ugliness of the era and the environment he lived in into a target for exposure and criticism, created examples of artistic texts based on the idea of Azerbaijaniism. Rather than being an auxiliary tool influencing the poet's artistic worldview from the outside, the color that originates from the national ethnic consciousness is the inner essence of his

creativity. Points such as national mentality, freedom of the motherland, sense of independence form the content layer of the writer's texts. From the point of view of preserving our national and spiritual values, bringing national culture and national morality to the younger generation, the value and instructive lessons of his works are very strong and relevant.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.10.2023
	Son variant	30.11.2023

UOT 82.091

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_35

MƏHSƏTİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA İNTİBAH İDEYALARI

VƏLİYEVA İLAHƏ XALƏDDİN qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, fil.f.d., müəllim

ilahe_veliyeva07@mail.ru

Açar sözlər: intibah, rübai, obrazlar, şeir, klassik poeziya

Azərbaycan intibahı ümumdünya intibahının mühüm tərkib hissəsidir və eyni zamanda bu mədəniyyəti doğuran əsas amil türk müsəlman və Şərqi intibahıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İslam Şərqi intibahı Azərbaycan intibah mədəniyyətini şərtləndirdiyi kimi Azərbaycan da daxil olmaqla İslam Şərqi intibah mədəniyyəti də Avropa renessansına nüfuzedicisi təsir göstərmişdir. Azərbaycan intibahı türk müsəlman intibahı daxilində yaşanmış unikal bir mədəni hadisə idi. Onu şərtləndirən mühüm amillərdən biri IX-XI əsrlərdə Ərəb Xilafətinin (632-1258) zəifləməsi, Qaraxanilər (840-1212), Qəznəvilər (963-1186) və Böyük Səlcuq imperiyası (1038-1157) kimi türk dövlətlərinin yavaş-yavaş tarix səhnəsindən çıxması ilə Azərbaycan ərazi-sində müstəqil dövlət qurumlarının intişar tapması idi.

Azərbaycan intibah mədəniyyətinin çiçəklənmə dövrünün ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Məhsəti Gəncəvidir (1098-1188) (“Məh” farsca böyük, “səti” xanım deməkdir. Məhsəti isə “böyük xanım” anlamına gəlir. Bu adın “ay üzlü”, “ay xanım” mənaları da var). Əsl adı Mənicə olan bu qadın sənətkar dövrünün musiqi və şeir sənətinə bir çox yeniliklər gətirmişdir. İncə ruhlu lirik kimi tanınan Məhsətinin poetik irsində müxtəlif peşə sahiblərinin təəssürü edildiyini, humanist ideyalar və səmimi hisslərin hakim olduğunu görürük.

Lütfəli bəy Azərin (1722-1781) “Atəşkədə” təzkirəsindən Məhsətinin kübar və əsilzadə nəslinə mənsub olduğunu öyrənirik. Şairənin doğum və ölüm tarixi haqqında isə təzkirələrdə dəqiq məlumat olmadığından onun yaşam tarixini yalnız əsrlərindəki işarələr əsasında müəyyən etmək olur.

Frits Meyer müxtəlif mənbələrdən Məhsətinin şeirlərini toplayaraq nəşr etdirmişdir. Alimin çap elədiyi rübailərdən 150-yə qədər Məhsəti Gəncəvinin qələminə məxsusdur. Edvard Braun, Yan Ripka, Alecu Russo, Raul Horn kimi alimlər də şairənin həyat və yaradıcılığında bəhs etmişlər.

Məhsətinin bir rübaisində Sabir adlı şairlə məktublaşması haqqında məlumat verilir. Alimlər Məhsətinin bir müddət Səlcuq hökmdarı Sultan Səncərin (1086-1157) sarayında yaşadığını nəzərə alıb rübaidə adı çəkilən şairin Ədib Sabir olduğunu ehtimal edirlər (Ədəbiyyatşünasların bəziləri onun Sultan Mahmud Qəznəvinin sarayı ilə bağlı olduğunu yazır). Mənbələrdən faciəli şəkildə öldürülən Ədib Sabirin XI əsrin sonu - XII əsrin əvvəllərində yaşamış olduğu məlum olur. Deməli, Məhsəti Gəncəvi də təxminən bu dövrdə yaşamış və yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Fəridəddin Əttar (1136-1221) da “İlahinamə” əsərində Məhsəti Dəbir adlı bir şairənin Sultan Səncərin sarayında yaşamasını təsdiq edir.

Gəncənin Xarabat adlı məhəlləsində dünyaya göz açan Məhsəti mükəmməl təhsil almış, fars və ərəb dillərini öyrənmişdir. Şairənin həyatı haqqında məlumatlar onun haqqında olan rəvayətlərlə qarışmış, nəticədə “Əmir Əhməd və Məhsəti” adlı dastan meydana gəlmişdir. Bu dastana görə, Məhsəti Xocənd (Müasir Tacikistan ərazisində iri yaşayış məskənidir) şəhərində bir fəqihin evində doğulmuş, onun 20 yaşı olanda atası vəfat etmiş, gənc Mənicə anası ilə bərabər Gəncəyə gəlib, burada – Xarabat məhəlləsində məskunlaşmışlar [1, s. 94].

M.S.Ordubadi də “Nizami dövründə ədəbiyyat” adlı məqaləsində bildirir ki: “Məhsəti xanımın tərcümeyi-halı barəsində uzun səhifələr qaralayan təzkiyəçilər şairin Gəncə şəhərindəki məşhur Xarabat məhəlləsində yaşadığını yazırlar” [2, s. 95].

Şairə rübailərindən birində “Xarabatın igid ərlərin yurdu olduğunu” qürurla vurğulayır. Hiyləgər və pisniyyətli insanların buraya ayaq açmasını istəmir.

M.S.Ordubadinin adıçəkilən məqaləsindən Məhsətinin tərcümeyi-halı ilə bağlı maraqlı bir məlumatla da tanış oluruq. Mənicə hələ dörd yaşı olanda atası onu məktəbə verir, onun elm və ədəb öyrənməsinə çalışır. On yaşı olanda atası onu musiqi müəlliminin yanına aparıb, musiqini dərinləndirən öyrətməyi xahiş edir. Gənc qız çəng, ud və bərbəd kimi alətlərdə ifa etməyi, gözəl rəqs etməyi, on iki muğamı və onların iyirmi dörd şöbəsinə kamil öyrənir. Füsunkar səsi, gözəl ifası və bədahətən şeir deməsi onu tez bir zamanda məşhurlaşdırır.

İslamın rəqs və mahnını qadağan etdiyindən ruhanilər Məhsətinin Gəncədən sürgün edilməsini tələb edir. Sultan Səncər də naçar qalıb onun Gəncədən çıxmasını əmr edir. Şairə əvvəl Qarabağa, sonra Zəncana, sonra Xorasana, nəhayət Bəlx şəhərinə gedir (“Əmir Əhməd və Məhsəti” dastanındakı rəvayətə görə isə, Gəncə xətibinin oğlu ona aşiq olduğundan o, Məhsətinin şəhərdən sürgün olunması üçün fətva verir və Gəncə hakimi də buna hökm vermək məcburiyyətində qalır). Bir müddət Orta Asiyada yaşayan şairə müdrik yaşlarında Gəncəyə qayıdır və orada da əbədi mənzil tapır [2, s. 98-99].

Şairə başına gələn bu hadisələri və sürgündə keçən həyatını bir rübaisində kədərlə ifadə edərək, taleyindən şikayətlənir:

*Məni kam almağa qoymadı zaman,
Gücü çatan qədər elədi divan.
Deyəsən, əhd etmiş, dolandıqca hey
Məni də özüylə hərlətsin dövrən* [3, s. 96].

Özünü “qəm yükünü çəkən bir dəvəyə” bənzədən sənətkar yollarda keçən ömrünün bir gününü belə təsvir edib:

*Bir gün Miyanəni elədik vətən,
Ağcaqanad yedi bizi sübhətən.
Dedik: “Kim dəff edər bizdən bu dərdi?”
Qalxıb səhər yeli söylədi ki: “Mən!”* [3, s. 96].

Mənbələr onun səyahət zamanı Əxi Fərruxla (Dövlətsah Səmərqəndi “Təzkiyə-tüş-şüəra” əsərində Nizami Gəncəvinin də Şeyx Əxi Fərrux Zəncaninin müridi olduğunu yazır) da görüşdüyünü göstərir.

Şairənin rübailəri həm sənətkarlıq, həm də məzmunca mükəmməldir. Zahirə gözəlliklərin təsvirində belə Məhsəti yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirilir, XII əsr insanının mənəvi iztirablarını fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə poetikləşdirir:

*Ərlər yıxan ağ boynuna bir xal qonmuş,
Boynunda o bir tilsim imiş, əfsunmuş.
Zənn etmə o nişandır gül əndamında,
Boynunda qalan ürək qanıdır, donmuş* [3, s. 43].

Şairənin şeirlərində təbiət təsvirləri poetik səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. O, ənənəvi gül, bülbül, yel və s. obrazlar vasitəsi ilə lirik “mən”in düşüncələrini əks etdirir. Bu cür rübailərdə təbiətlə insan poetik bir harmoniya təşkil edir. Təbiət-insan münasibətlərinin bu cür ifadəsi oxuculara yüksək zövq aşılayır:

*Məst idi yenə sübh dünən bülbül də,
Gəlmişdi yenə müjdə tutub can əldə.
Söylədi əsən yellərə: “De, Tanrı üçün,
Güldən nə soraq var, görün obada-əldə?”* [3, s. 43].

Şairənin rübailərində fəlsəfi məzmun olduqca güclüdür. Məlumdur ki, klassik poeziyamızda dörd ünsür (od, su, hava və torpaq) sıx-sıx işlənən poetik obrazlardır. Məhsəti xanım da bu ənənəvi obrazlara müraciət etməklə kamil insanın duyğu və düşüncələrini silsilə bənzətmə və metaforik ifadələrlə birləşdirir. Bu cür geniş mənə daşıyan misralar insanı mənəvi kamilliyə və özünüdərək səsləyir ki, bu da yalnız Məhsətinin deyil, ümumiyyətlə, intibah ədəbiyyatının özünəməxsus göstəricisi kimi maraqlı doğurur:

*Qurdu suyun ahıyla fələk çardağı,
Tonqal qaladı canda təbin yığnağı.
Yellər kimi daim gəzirəm dünyanı,
Hardandı görüm vücudumun torpağı* [3, s. 51].

Onun sadə zəhmət adamlarına həsr etdiyi rübailərində humanist bir qəlbin döyüntüləri duyulur. Şairənin sadə peşə adamlarını tərənnüm edən rübailərində əmək insanın mənəvi zənginliyi kimi dərin mahiyyət daşıyır. Bu xüsusiyyət Məhsəti Gəncəvinin intibah poeziyasının yüksək demokratizmini, geniş fəlsəfi-estetik mənə tutumunu nümayiş etdirir:

*Çörəkçi yanında şagird olmuşam.
Müəzzindən qabaq yandırırım şam.
Oddan, sudan, undan qızıl çıxarıb,
Xarabatda qızıl ələrəm axşam* [4, s. 370)]

Rafael Hüseynov “Məhsəti necə varsa” adlı tədqiqatında şairənin Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi yeni nəfəsi belə xarakterizə edir: “Məhsəti poeziyamızda azadfikirliliyin ilk carçılarından. Məhsəti şeirində qəhqəhə çəkən, hıçqıran, dodaqlarında bir cüt dodağın istisini duyan, bəzən mübariz, bəzən ümitsizliyə qapılan əsl insan doğulmuşdu. Məhsətinin öydüyü insan bütün varlığı ilə torpağa, insanlara bağlı idi” [5, s. 7].

Məhsətinin əldə olan irsini tədqiqata cəlb edən alimlər onun yaradıcılığında iki vacib məqamı yüksək qiymətləndirirlər. Bunlar onun ədəbiyyatımızda humanizmin ilk qüdrətli nümayəndəsi kimi tanınması və Azərbaycan intibahının ilk nəğməkarı kimi şöhrət qazanmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərli, Ə. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı (ali məktəblər üçün dərslik) / Ə.Səfərli, X.Yusifli – Bakı: Ozan, – 1998. – 632 s.
2. Ordubadi Məmməd Səid. Nizaminin dövrü və həyatı, məqalələr toplusu / transfon., tərt. və ön söz: Nailə Səmədova, Bakı: Elm, – II kitab. – 2021. – 224 s.
3. Məhsəti Gəncəvi. Rübailər / tərc. N.Rəfibəyli, X.Yusifli – Bakı: Lider, – 2004. – 144 s.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / məsul red. R.Azadə. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2007. – 632 s.
5. Hüseynov, R. Məhsəti necə varsa / R.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 336 s.

РЕЗЮМЕ

ИДЕИ ВОЗРОЖДЕНИЯ В ПОЭЗИИ МЕХСЕТИ ГЯНДЖЕВИ

Валиева И.Х.

Ключевые слова: ренессанс, рубаи, образы, поэзия, классическая поэзия

Азербайджанский ренессанс является важной частью мирового ренессанса. Период Возрождения азербайджанской литературы относится к XI-XII векам. Как мы уже упоминали, самым ярким представителем литературы эпохи Возрождения была Мехсети Гянджеви, жившая в один период с гениальным азербайджанским поэтом Низами Гянджеви. Личность и поэзия Мехсети привлекли внимание многих ученых Востока и Запада, о ней написано множество научных статей и других исследований. Х. Араслы, М.С.Ордубади, А.Агаев, Х. Юсифов, Р.Гусейнов исследовали стихи Мехсети. Каждого из этих авторов интересовали в основном рубаи написанные ею.

В ходе исследования становится ясно, что в ее произведениях было очень сильное поэтическое содержание. Также в статье были проанализированы стихи Мехсети и разъяснены некоторые спорные вопросы.

SUMMARY
RENAISSANCE IDEAS IN MEHSETI GANJAVI'S POETRY

Valiyeva I.Kh.

Keywords: *renaissance, rubai, images, poetry, classical poetry*

The Azerbaijani renaissance is an important part of the world renaissance. The renaissance period of Azerbaijani literature contains the XI-XII centuries. As we have mentioned, the most powerful representative of Renaissance literature was Mehseti Ganjavi, who lived in the same period as genius Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. Mehseti's personality and poetry has attracted the attention of many scientists in the East and West, a lot of scientific articles and other works have been written about her. H. Arasli, M.S.Ordubadi, A.Agayev, Kh. Yusifov, R.Huseynov have researched about Mehseti`s poems. Each of these authors was mainly interested in the rubai written by her.

During the research, it becomes clear that in her works poetic content was very strong. Also in the article, Mehseti's poems were analyzed and some controversial issues were clarified.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.11.2023
	Son variant	18.12.2023

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ LİRİK-PSIXOLOJİ ÜSLUB

ƏHMƏDOV QARA HÜSEYN oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, baş müəllim

qara_ahmedov_66@mail.ru

Açar sözlər: hekayə, satira, realist tənqid, lirik-psixoloji üslub, nəsr

Azərbaycan ədəbiyyatının çoxşaxəli yaradıcılığı ilə tanınan görkəmli nümayəndələrindən biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. Yaradıcılığa dramaturji fəaliyyətlə başlasa da, ali təhsilini tamamladıqdan sonra nəsrə yönəlmiş, müxtəlif məzmunlu maraqlı hekayələr yazmışdır. Onun hekayə yaradıcılığının müəyyən bir qismini lirik-psixoloji üslubda yaratdığı əsərləri təşkil edir.

Azərbaycan elmi-ədəbi tənqidi fikrində belə bir mülahizə vardır ki, lirik-psixologizm bir yaradıcılıq üslubu kimi Azərbaycan ədəbiyyatına 1950-ci illərin sonlarından daxil olmağa başlayıb. Belə ki, o illərdə Azərbaycan nəsrində insanın daxili aləmini, hiss və həyəcanlarını, düşüncələrini əks etdirmək meyli güclənir. Bu baxımdan yaradıcılıq metodu kimi lirik-psixoloji üslub inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətlərini İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə göstərir. Lakin haqlı olaraq belə bir sual meydana çıxır: Bəs bu dövrə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında şair və yazıçıların yaradıcılığında bu ədəbi üslubun təzahürü özünü biruzə verməmişdir?

Nəzərə alsaq ki, ədəbiyyat həyatı bədii nümunələrlə əks etdirən söz sənətidir və onun əsas obyektini insan, insanın hiss və həyəcanları, onun mənəvi aləminin təsviridir. Onda Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Qasım bəy Zakir, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid və başqa nəhəng söz ustalarının yaradıcılıqlarında lirik-psixoloji üslubun əlamətləri özünü göstərirdimi? Əlbəttə, göstərirdi. Biz onların əsərlərində müxtəlif məqamlarda lirik-psixologizmin müəyyən xüsusiyyətlərinə rast gəlirik. Hətta folklor nümunələrinin də əksəriyyətində lirik-psixologizmin əlamətlərini asanlıqla görə bilərik. Lakin bir ədəbi üslub kimi formalaşması daha sonrakı dövrlərə aiddir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin nəsr yaradıcılığının əsas istiqamətini satira və tənqid təşkil etsə də, lirik-psixoloji üslubda qələmə aldığı hekayələr onun bu sahədə də məharətli bir sənətkar olduğunu nümayiş etdirir. Yazıçının “Qəndil”, “Aydın şahidliyi”, “Qoca tarzən” və digər hekayələrində həyat səhnələri lirik yaşantılarla, insan mənəviyyatının mürəkkəb aləmi ilə təsvir edilir. Yazıçı yaşadığı cəmiyyətin eybəcərliklərini, mövhümat və cəhalət içərisində insanların faciələrini mənəvi-əxlaqi problemlərin fonunda açıb göstərir. Cəmiyyət və fərdin qarşıdurması, mənəvi azadlığa möhtac olan qəhrəmanın yaramazlıqlara qarşı mübarizəsi, bu mübarizədə mühafizə və köləliyə qarşı kəskin etiraz oxucuya da sirayət edir, onun qəlbində həzin və kövrək hisslər oyadır. Real həyat həqiqətlərinə lirik düşüncələr, mətnaltı yazıçı manerası ilə yanaşmaq Ə.Haqverdiyevin adlarını çəkdiyimiz hekayələrində aparıcı xətt kimi psixoloji üslubda özünü göstərir. Adi məişət problemlərinin bədii təsvirində hadisələrin sosial-fəlsəfi məzmunu, obrazın özünəməxsus cəhətləri psixoloji təhlilə cəlb olunur. Bu hekayələrdə bədii lövhələr kövrək lirizmlə axıcı təhkiyənin vəhdətində verilir. Məsələn, “Aydın şahidliyi” hekayəsində faciə içərisində ömrünü başa vuran məzlum insanın fəryadı ürək dağlayır. Yazıçı günahsız yerə öldürülən insanın dili ilə ayı poetik vasitəyə çevirir ki, bu da onun daxili iztirab və həyəcanlarını oxucuya çatdırmaq üçün əsas vasitədir.

Məlumdur ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaşadığı dövr mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə o, Azərbaycan gerçəkliklərini görən, bu həqiqətləri yüksək sənətkarlıqla əks etdirən, geriliyi, çürük zehniyyəti tənqid edən realist sənətkarlardan biridir. Onun yaradıcılığında həyat hadisələri bütün təfərrüatları ilə işıqlandırılır, tənqid edilir və mümkün dərəcədə çıxış yolları göstərilirdi. Ona görə də digər tənqidi realistlər kimi onun yaradıcılığında da lirizmə ardıcıl və sisteməlik şəkildə geniş yer ayrılması məqsədyönlü xarakter daşımamışdır.

Bir qayda olaraq sənətkarlar lirik-psixoloji üsluba bəzən sövq-təbii hissi ilə müraciət etsələr də, adətən məqsədli müraciətin də bir neçə səbəbi ola bilər. Bir tərəfdən lirik-psixologizmə müraciət sənətkarın yardımlığı, həyat kredosu, dünyagörüşü ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən siyasi-ideoloji məramı ifadə etməklə lazımdır.

Tədqiqatçı M.Hüseynova bu məsələ ilə əlaqədar yazır: “C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqverdiyevin, Y.V.Çəmənəminlinin hekayələrində lirizmə iki aspektdən diqqət yetirilirdi: birincisi, müsbət planda təsvir olunan hadisələrin, surətlərin ümumi ruhuna uyğun lirik lövhələr yaradılırdı (Məsələn, Ə.Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” əsəri); ikincisi, hadisələr müsbət planda ona uyğun lirik lövhə təsvir olunur, amma süjet xəttinin sonrakı mərhələsində lirik lövhə ilə əsas hadisə arasında kəskin təzad ifadə edilir” [1, s.32]. Fikrimizcə, ikinci məqama Ə.Haqverdiyevin “Ayn şahidliyi” hekayəsini nümunə göstərə bilərik.

Ədibin qəhrəmanlarından danışarkən mütləq qeyd edilməlidir ki, onlar canlı, orijinal və fərdi xarakterləri ilə fərqlənirlər. Onlar həyatın müxtəlif çətinlikləri ilə qarşılaşanda özünəməxsus düşüncə və hərəkətləri ilə həmin situasiyanı özlərinin lehinə çevirməyi bacarırlar. Hekayələrinin məzmunu göstərir ki, sənətkar uzun-uzadı təsvirçilikdən, gərəksiz epik lövhələrdən qaçır, hekayənin ideyasına uyğun olan məqamları qələmə alır, bu da onun əsərlərini oxunaqlı və daha da maraqlı edir.

Yazıcının mövzuları və təsvir üsulları ilə bir-biri ilə səsleşən lirik-psixoloji hekayələrində insan, onun fikir və düşüncələri, daxili aləmin saflığı ön plana çəkilir. Təsvir etibarilə burdakı obrazların zahiri görünüşlərini görməsək də, daxili münəqişə planında, konfliktin müəyyən çalarlarında onların daxili dünyası asanlıqla açılır, oxucu bu dünyaya nüfuz edir, onların talelərinin ağırlığı qarşında tab gətirmələri, situasiyadan alınıcağı çıxmalarından heyrətə gəlirlər.

Prof. Təhsin Mütəllimov yazır: “Ə.Haqverdiyevin nəsrində psixoloji təhlil üsulları çox müxtəlifdir. Burada üç əsas üsulu xüsusi qeyd etmək lazımdır:

1. Birbaşa, müstəqim şəkildə müəllifin surətə verdiyi xasiyyətnamə detalları, təfərrüatları.
2. Bir surətin başqası haqqındakı mülahizələri.
3. Surətin özü haqqında etirafları” [2, s.193].

“Ayn şahidliyi” hekayəsində Qəndablı kəndinin gözəl gecə mənzərəsi ilə hekayəçinin anladığı qanlı hadisə arasında dərin təzad yaranır. Qoca əminin danışığından məlum olur ki, kənd sakini Səlman adlı biri belə aylı bir gecədə bir kənddən başqasına gedərkən vicdansız bir quldurla rastlaşır. Bütün varidatını verib körpə uşaqlarının xatirinə onu öldürməməsi üçün yalvaran Səlmanın bütün hayqırıtları cavabsız qalır. Səlman namaz qılıb, Allahdan qanının yerdə qalmasını üçün dua edir. Son məqamda isə üzünü Aya döndərər deyir: “Ey dünyanı illərlə seyr edən Ay! Şahid ol ki, sənin gözünün qabağında bir fəqir əlsiz-ayaqsız sövdəgəri nahaq yerə öldürdülər. Güzarın bizim evə düşsə, öz işığını salginən mənim yetimlərimin üstünə və deyinən ki, yazıq balalar, atanız uzaq səfərə gedib, ona müntəzir olmayın...” [3, s.23].

Bu məqamda bir tərəfdən türkün qədim inanclarına yazıcının münasibəti ifadə olunursa, başqa bir məqamda çöl düzündə insafsız quldurla üz-üzə qalan yazıq Səlmanın müraciət edib mədəd umacağı, görünür, tək varlıq əslində Ay idi. Səlman son anda da əmin idi ki, qanı yerdə qalmayacaq. Kiçik yaşdan anasız qalan yetimlərinin bir də atasız qalmasını Allah bu quldura bağışlamayacaq. Və elə də olur. İllər sonra Səlmanın qisası alınır.

Bu məqamda oxucuda çoxlu suallar yaranır. Görəsən, bu qədər minilliklərdə aləmi nurlandıran Ay niyə gördüklərini danışmır?! Belə bir məqamda ədib öz ustalığını nümayiş etdirir.

Ay qəhrəmanın yuxusuna gəlir və onun suallarını cavablandırır. O, doğrudan da, dünya yaranandan olub-keçən hər şeyin şahidi olub. Həzrəti Adəmlə Həvvanın behiştədən qovulmalarından günümüzədək saysız-hesabsız hadisələri izləyib. Amma son anda o, susmağını belə əsaslandırır: “Amma indi mən bu millətin əhvalına nəzər etdikcə deyirəm ki, lal olub danışmamaq məsləhətdir. Mənim üzümdə siz bir qara görüb onu ləkə hesab edirsiniz. Xeyr, o, qara ləkə deyil, bəlkə mənim ahımın tüstüsüdür ki, əqvami-islamiyyənin hər cəhətdən cəmi millətdən geri qalmağını görüb ciyərimdən çıxardıram!..” [3, s.25].

Əlbəttə, burada Ay simvolik obraz olub, əslində qəhrəmanın dilinə gətirə bilmədiklərini, millətin ağır güzəranını, fırıldaqçı din xadimlərinin əlində oyuncağa çevrilməsini maraqlı detallarla təsvir edir.

Maraqlıdır ki, lirik-psixoloji üsluba nümunə gətirdiyimiz “Röya” və “Qəndil” hekayələrində də hadisələrin düyünü yuxu və simvolik obrazların köməyi ilə açılır. “Röya” hekayəsində üstüörtülü şəkildə olsa da, yenə qatı dini ehkamların qurbanı olmuş, bütün varidatı talan edilmiş, həyat yoldaşı və övladları öldürülmüş Süleyman əfəndinin taleyi qələmə alınır. Ədib Süleymanın düçar olduğu faciələrə görə ağlına itirdiyini təsvir edir. Onun bu acınacaqlı taleyi oxucunu sarsıdır, onu dərin düşüncələrə salır. Hekayədə yazıcının təsvir etdiyi yuxu mifik məzmunu ilə simvolik səciyyə daşıyır. Yuxuda saçları bir-birinə dolaşmış qara bulud əmələ gətirən qadınların gözlərindən yerə yaş axdığını görür. Hekayənin sonu da maraqlı doğurur: “... Gördüm camaat dəstə-dəstə gedir. O saat yadıma düşdü ki, bu gün mövludi-nəbidir, hərbiyəyə ianə yığacaqlar. Mən də məscidə tərəf rəvan oldum” [3, s.201]. Burada bayaqdan yaşadığı sarsıntıları, din qurbanına çevirilmiş insanları unudan qəhrəman məscidə tərəf üz tutur.

“Ayn şahidliyi” və “Röya” hekayələrində lirik qəhrəman öz-özülə, vicdanıyla təklidə qalır. Nəzərə alsaq ki, “Ata və oğul”, “Ayn şahidliyi” kimi ilk hekayələrini qələmə alanda Haqverdiyev hələ maarifçi realist sənətkar idi. Ona görə də “Ayn şahidliyi” hekayəsinin sonu bu cərəyanın tələbləri baxımından səciyyəvi olsa da, lirik boyalar bu hekayənin ana xəttini təşkil edir. Prof.T.Salamoğlu bu məsələlərə münasibət bildirərək yazır: “Tədqiqatlarda “Ata və oğul” hekayəsini “məişət”, yaxud “lirik-dramatik” əsər kimi təhlil və təqdim etmək təşəbbüsləri olsa da, prof. M.Məmmədov belə bir qənaətdə tam haqlıdır ki, “Ata və oğul” özünün ideya-məzmunu və əsas pafosu etibarilə əxlaqi-didaktik hekayənin tələblərinə daha çox cavab verir” [4, 238]. Lakin “Ayn şahidliyi” hekayəsində lirik-psixoloji üslubun xüsusiyyətlərinin də təzahürünü görmək olar.

“Qəndil” hekayəsindəki hadisələr artıq Azərbaycanda sovet rejiminin qurulduğu dövrdə cərəyan edir. Belə ki, Şura hökuməti qurulanadək dağlarda “padşahlıq” edən İskəndər bəyin özbaşınalığına son qoyulur. Onun var-dövləti kasıb kəndililər arasında paylanılır. Lakin bir cavan qadının o evdən istədiyi şey hökumət nümayəndələrini təəccübləndirir. Cavan qadın tavandan asılmış qəndilin ona verilməsini tələb edir. Hamının təəccüblü baxışları altında isə bunun səbəbini izah edir. Belə ki, İskəndər bəy onu atasından zorla almış, onun namusuna toxunmuşdur. “Ayn şahidliyi” hekayəsində çarəsiz Səlmənin tək şahidi Ay idisə, bu hekayədə onu qəndil onu əvəzləyir. Çarəsiz və köməksiz qadın onunla canavar kimi davranan adamın əlindən almağa heç kimin gücü çatmır. Bu vəhşiliyin şahidi olan və həmin gecəni “gün kimi aydınladan” qəndilin dəribinə atılması ilə gənc qadın sanki məruz qaldığı zorakılığın bir növ qisasını alır: “Arzuma çatdım. Bu evdən mənə başqa şey lazım deyil, istəmirəm burdan apardığım şey gözümün qabağında durub, o murdar gecəni hər dəqiqədə mənim xəyalıma gətirsin. Sağ olun, yoldaşlar!” [3, s.237].

“Qoca tarzən” hekayəsində isə biz əsərin əvvəlindən sonuna qədər lirik boyalarla işlənmiş Cavadın maraqlı obrazını görürük. Təbiətlə qəhrəmanın yaşadıkları arasında sanki bir təzad baş verir. Belə ki, bahar fəslində yurda qədəm qoyub, çöldə işıqlı bir həyat var, gənclərin, uşaqların gülüşləri, xoşbəxt simaları fonunda yaşlı və xəstə adamın həyatı qürub çağına, qışa doğru yol alır. Cavan yaşlarında toyların bəzəyi olan tarzən indi tarı qolları üstə belə saxlaya bilmir. Vaxtilə ifa etdiyi “Rast”la bülbülü tarın üzərinə qonmağa məcbur edən Cavad kişi indi yataq xəstəsidir. Cavan şagirdlərinin ifa etdiyi “Şikəsteyi-fars”la son sözlərini deyib gözlərini dünyaya əbədi yumur.

Ümumiyyətlə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin lirik-psixoloji üslubda qələmə aldığı hekayələr həm ədəbi-estetik mahiyyəti, həm də bədii xüsusiyyətlərinə görə yüksək sənət nümunələridir. Yazıçı bu üslubun poetik imkanlarından istifadə etməklə yaratdığı obrazların daxili-mənəvi aləmini və sosial cəmiyyəti inandırıcı boyalarla təsvir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova, M. XX əsr Azərbaycan nəsrində lirik-psixoloji üslub və sənətkar fərdiyyəti / M.Hüseynova. –Bakı: Elm, –2009, –289 s.
2. Mütəllibov, T.Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin poetikası / T.Mütəllibov. –Bakı: Yazıçı, –1988, –328 s.
3. Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri. [2 cilddə] / Ə.Haqverdiyev. –Bakı: Lider nəşriyyatı, –II cild. –2005, –408 s.
4. Salamoğlu, T. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri / T.Salamoğlu. –Bakı: Elm və təhsil, –2021, –664 s.

РЕЗЮМЕ

ЛИРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ СТИЛЬ В РАССКАЗАХ АБДУРРАХИМ-БЕКА ХАГВЕРДИЕВА

Ахмедов Г.Г.

Ключевые слова: *рассказ, сатира, реалистическая критика, лирико-психологический стиль, проза*

Хотя сатира и юмор являются основным идейно-содержательным направлением прозаического творчества выдающегося писателя Абдуллахима Бека Хагвердиева, его рассказы, написанные в лирико-психологическом стиле, также привлекают внимание интересными художественными особенностями.

В статье было исследовано творчество писателя на научно-теоретическом уровне, проведены сравнения и научный анализ по рассказам «Yuxu», «Qəndil», «Aydın şahidliyi». Опираясь на новейшие достижения азербайджанского литературоведения, автор прокомментировал основные черты лирико-психологического стиля в рассказах А.Хагвердиева, раскрыл артистизм писателя на фоне отдельных бытовых событий. Также в исследовании задействованы главные герои рассказов писателя, описаны их внутри-духовный мир, личные переживания и т.д.

SUMMARY

LYRICAL-PSYCHOLOGICAL STYLE IN ABDURRAHIMBAY HAGVERDIYEV'S STORIES

Akhmadov G.H.

Keywords: *short story, satire, realistic criticism, lyrical and psychological style, prose*

Although satire and humor are the main idea-content direction of the prose work of the outstanding writer Abdurrahim Bey Hagverdiev, his stories written in lyrical-psychological style, also attract attention with interesting mastery features.

The article examined the writer's work at the scientific and theoretical level, conducted comparisons and scientific analysis of the stories "Yuxu", "Qəndil", "Aydın şahidliyi". Based on the latest achievements of Azerbaijani literary criticism, the author commented on the main features of the lyrical and psychological style in A.Hagverdiyev's stories, revealed the writer's artistry against the background of individual everyday events. The main characters of the writer's stories are also involved in the study, their inner-spiritual world, personal experiences, etc. are described.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	27.10.2023
	Son variant	28.11.2023

UOT 94.

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_43

XIX ƏSRİN SONU- XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN AZƏRBAYCAN NEFTİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

¹SƏLİMOV ŞİRXAN DADAŞ oğlu [ORCID](#)²MİRZƏYEVA KƏMALƏ KAMAL qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, 1-professor, 2-laborant*shirxan.salimov@mail.ru

Açar sözlər: azərbaycan nefti, Birinci Dünya müharibəsi, Osmanlı imperiyası, Avropa dövlətləri, neft şirkətləri

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan nefti beynəlxalq münasibətlərdə özünə-məxsus yer tuturdu. Birinci dünya müharibəsi başlayarkən iştirakçı dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə tutduqları yerə, əhəmiyyətinə, oynadıqları rola görə təxminən belə mövqeni tuturdular: Müharibə ərəfəsində Almaniyanın hərbi-siyasi və iqtisadi qüdrəti Böyük Britaniyaya yaxın idi. Dünyanın ən güclü ordusuna sahib olan Almaniya donanmaya görə Böyük Britaniyadan sonra ikinci yeri tuturdu. Alman sənayesi ingilis sənayesini azca ötüb keçirdi. ABŞ isə sənaye və istehsal gücünə görə Böyük Britaniyanı çoxdan ötmüdü. Fransa Böyük Britaniyadan sonra dünyanın ikinci quru ordusuna və müstəmləkə imperiyasına malik idi. Ancaq Almaniyanın sürətli inkişafı onların arasındakı məsafəni xeyli qısaltmışdı. Rusiya quru qoşunları baxımından dünyada üçüncü yeri tutsa da sənaye və kapital sarıdan ABŞ, Böyük Britaniya və Fransadan xeyli geridə qalırdı. Rusiya aldığı iri həcmli xarici borclar məngənəsində sıxılırdı. Çarizm müttəfiqlərindən iqtisadi və maliyyə asılılığında idi. Yaponiya Uzaq Şərqdə Rusiyaya qarşı siyasət yeridirdi. Avstriya-Macaristan isə Almaniyanı müdafiə edirdi. 1908-1914-cü illər ərzində ərazisi xeyli azalan Osmanlı imperiyası iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən zəifləmişdi. Hər iki blok dövlətləri dünya iddialarını reallaşdırmaq üçün əvvəlcədən xüsusi planlar hazırlamışdılar.

Həmin illərdə neftə olan marağın artmasının səbəbləri və neftin dünya əhəmiyyəti əsasən aşağıdakı amillərdən ibarət idi. XIX əsrin ortalarından başlayaraq yanacaq vasitəsi kimi daş kömürü tədricən neft əvəz etdikdə beynəlxalq münasibətlərdə iri dövlətlər arasında yeni yanacaq mənbələri uğrunda mübarizənin coğrafiyası genişləndi. Neft çıxarılmasının artması mübarizəni daha da kəskinləşdirdi. Belə ki, 1914-cü ildə dünyada 399.667.168 barel neft çıxarılmışdı [21, s.23].

1913-cü ildə 385 mln. barel (3.000 mln. pud) xam neft çıxarılmışdısa [23, s.45].

Böyük Britaniya neftin əhəmiyyətini digər ölkələrdən xeyli əvvəl başa düşmüşdü...Uinston Çerçil deyirdi ki, Biz birinci növbədə öz ölkəmizdə neft ehtiyatları yaratmalıyıq, ikincisi, xam nefti ucuz qiymətə almaq hüququ qazanmalıyıq, üçüncüsü, neft mənbələri üzərində nəzarətə sahib olmalıyıq [22, s.50]. V.S.Ziv belə hesab edir ki, Rusiya neft sənayesinə xarici kapitalın girməsi prosesi əsasən aşağıdakı dövrlərdən keçmişdir: 1880-1892, 1898-1904 və 1910-1913-cü illər. [28, s.72].

Bakıda 1902-ci ildə kapitalı 39, 4 mln. rub. olan 11 ingilis müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi [17, s.32-35]. 1893-1903-cü illərdə ingilislərin Rusiya neft sənayesinə qoyduğu 63,6 mln. rublun 47 mln. rublu Bakı neft rayonunun payına düşürdü [17, s.36]. 1912-ci ildə Londonda Rus neft kompaniyası yaradılmışdı. 1913-cü ildə bu kompaniyanın kapitalı 23,6 mln rubl təşkil edirdi [17, s.85]. Artıq 1910-1913-cü illərdə Rusiyanın müxtəlif neft rayonlarında kapitalı 293,3 mln. rubl olan 50 ingilis müəssisəsi meydana gəlmişdi [8, s.46]. Müharibə başladıqda Rusiyada fəaliyyətə başlayan ingilis şirkətlərinin kapitalının ümumi məbləği 209,3 mln. rubl idi [18, s.31].

Bütövlükdə, 1910-1914-cü illərdə ingilislər tərəfindən Rusiyada kapitalı 14,5 mln. funt sterlinq olan 29 səhmdar cəmiyyət yaradılmışdı. [29, s.126]. Həmin şirkətlər Bakı neftinin daşınmasında mühüm rol oynayırdılar. Böyük Britaniya Rusiyadan 1914-cü ildə 6260 pud, 1915-ci ildə 4 min pud neft və neft məhsulları aparmışdı [14, s.82].

Bu işlərdə 1902-ci ildən etibarən işə başlayan İngilis klubu mühüm rol oynayırdı. [1, v.64-66^a]. İngilis ordusunun tələbatını əsasən Şell nəqliyyat şirkəti çətinliklə ödəyirdi [16, s.17].

Bu zaman üç ingilis səhmdar cəmiyyəti – Şibayev neft kompaniyası, Bakı rus kompaniyası və Rus neft kompaniyası Bakıda fəaliyyətlərini genişləndirmişdilər [29, s.125].

Birinci dünya müharibəsi davam edərkən iki nəhəng hərbi-siyasi blok olan Antanta ilə Üçlər İttifaqı, o cümlədən Sovet Rusiyası arasında Orta Şərqdə geopolitik mübarizə Xəzər regionu üzərində nəzarət qazanmaq uğrunda gedirdi. [6, s.75].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı dünyada neft hasilatına görə birinci yerə çıxdı. Bakıda neft istehsalının sürətlə artmasının səbəbi neft yataqlarının son dərəcə zənginliyi, ucuz işçi qüvvəsinin olması və texniki yeniliklərin tətbiqi ilə bağlı idi. Əslində geopolitik mübarizə və neftə yiyələnmək müharibənin törədilməsinə səbəb oldu. Başqırd tarixçisi G.Vəliəhmədova yazır ki, kəskin beynəlxalq ziddiyyətlərdə neft uğrunda mübarizədə neft mühüm cəhət oldu və son nəticədə birinci dünya müharibəsinə gətirib çıxardı [10, s.16].

Müharibə təkcə orduların deyil, xalqların döyüşdüyünün və sənayenin səfərbərliyinin səviyyəsini göstərirdi. Müharibə sənayenin fəaliyyət göstərməsi üçün hər şeydən əvvəl, yanacaq ehtiyatlarının yaradılması zəruriliyini irəli sürürdü. [12, s.3-4].

Təhlillər göstərir ki, dünya müharibəsi başlayana qədər heç bir dövlət ABŞ-ın neft hegemonluğu üçün təhlükə törətmək qüdrətində deyildi. Bu ölkənin neft sənayesində 1865-ci ildə Rokfeller tərəfindən əsası qoyulmuş Standart Oyl tresti öndə gedirdi. Müharibə ərəfəsində həmin trestin kapitalı milyard dollarlara çatırdı. Onun illik neft hasilatı 200 milyon bareldən çox idi. ABŞ-ın neft siyasətinin əsasını satış bazarları uğrunda mübarizə təşkil edirdi. Dünya neft çıxarılmasının təxminən 70%-i ABŞ-ın payına düşürdü. Dünya bazarında neftin qiymətini demək olar ki, ABŞ müəyyənləşdirirdi. Müharibə ərəfəsində ABŞ eyni zamanda yeni neft mənbələri uğrunda mübarizə aparırdı [28, s.14]. 1859-cu ildən 1922-ci ilədək dünyada 10.363.537 min barel neft çıxarılmışdı. Bu da 86.752 mln. puda yaxın idi. 1860-1869-cu illərdə dünyada orta hesabla 2.980.772 barel neft çıxarılmışdısa, 1880-1889-cu illərdə 40.942.547, 1909-1919-cu illərdə 218.877.878, 1922-ci ildə isə 857.874.000 barel neft hasil edilmişdi. Neftin belə artımı ilk növbədə dünya bazarında artan tələbatla bağlı idi.

XIX əsrin sonlarında Rusiya neft çıxarılması sahəsində ABŞ-ı ötərək birinci yerə çıxdı. 1900-cü ildə Rusiyada çıxarılan neft bütün dünyadakının yarısından çoxunu təşkil edirdi. Rusiyanın dünya neft hasilatında payı 1913-cü ildə 16,4% idi [14, s.5-9]. 1901-ci ildə ABŞ-ı 150 mln. pud neftlə ötüb keçən Rusiya 1902-ci ildə birinciliyi yenidən ABŞ-a verdi. 1913-cü ildə ABŞ-da neft çıxarılması Rusiyadakından 1422,7 mln. pud çox idi. Müharibə ərəfəsində Rusiya neftinin əsas bazarı Almaniya (9,2 mln. rubl), Türkiyə (8,7 mln.), İngiltərə (8,0 mln.), Fransa (5,4 mln.), Hollandiya (6,5 mln.), İtaliya (0,7 mln. rubl) idi (414, s.359). Əgər 1901-ci ildə ABŞ-da 555 mln. pud neft çıxarılmışdısa, 1914-cü ildə bu rəqəm 2,155 mln. puda çataraq 1913-cü illə müqayisədə 171 mln. pud artmışdı. ABŞ-ın Rusiyanı ötüb keçməsinin əsas səbəbi Bakıda neft hasilatının azalması, qiymətlərin aşağı düşməsi və qazmanın zəifləməsi ilə əlaqədar idi. Bunun əvəzində 1914-cü ilin yanvarında ABŞ-da 2286 quyunun qazılması başa çatdırılmış, 615 quyuyu isə yenidən qazılmışdı. Təkcə həmin ilin sentyabr ayında 1464 quyunun qazılması başa çatmış, 442-i isə tikilmişdi [25]. B.Y.Axundov qeyd edir ki, XX əsrin əvvəllərində Bakıda amerikan kapitalı xeyli zəif idi. Amerikan kapitalı yağ istehsalı ilə məşğul olan Vakuum neft kompaniyasında idi. Onun əsas kapitalı 2,4 mln. rubl idi, bunun da 1,2 mln. rublu ABŞ-ın payına düşürdü [8, s.50].

Müharibəyədək ABŞ-ın Rusiya neft sənayesində maraqları 1% kapitalda təmsil olunmuşdu [30, s.49]. Rusiyanın neft sənayesində amerikan kapitalı əsasən Vakuum şirkətinin ixtiyarında idi.

Həmin şirkətdə səhmdar kapital 2.400 min rubla bərabər idi. Onun da 1.200 min rublunu amerikalı kapitalı təşkil edirdi [17, s.127].

Müharibə ərəfəsində və müharibənin ilk illərində dünya neftinin 2/3 hissəsinə qədərini ABŞ, digər hissəni isə Meksika, Rumıniya, Hollandiya, Hindistan, İngiltərə və b. verirdi. Müharibə ərəfəsində Meksika bu sahədə Rusiyayı sürətlə ötürək dünya neftinin 18,9%-ni verirdi [14, s.9].

1913-cü ildə Avropa ölkələrinə neft məhsullarının ixracında Böyük Britaniyanın payı ABŞ-dən 1/3-dən az idisə, 1922-ci ildə bunun yarısından çoxunu təşkil edirdi [14, s.34].

Müharibə ərəfəsində Fransada neftin əhəmiyyətini obyektiv qiymətləndirəcək siyasətçi, dövlət adamı, iqtisadçı və gələcək hərbi əməliyyatlarda neftin rolu barədə düşünən, demək olar ki, yox idi. Müharibə başlayarkən Fransanın həm neft ehtiyatları, həm də neft məhsulları mərkəzləri mövcud deyildi. Ona görə də bu ölkə neft təminatı ilə bağlı olaraq Royal Detçə, xüsusən Standart Oyla müraciət etdi [16, s.17].

Alman kapitalı Bakı neftinə Nobel qardaşları şirkəti vasitəsilə sahib olmaqda maraqlı idi. Əsrin əvvəllərində şirkətin alman kapitalı ilə əlaqələri genişlənməmişdi. Alman səhmdar cəmiyyəti 1912-ci ildə Nobelin səhmlərinin 40%-nə sahib idi [21, s.83]. Digər şirkətlərdə də alman kapitalı fəaliyyət göstərirdi.

1910-cu ildə Almaniya Bakı neftinin daşınmasında mühüm yerlərdən birini tuturdu [21, s.85]. Dünya müharibəsi ərəfəsində Almaniya artıq bu sahədə üçüncü yeri qazanmışdı. Əgər 1896-cı ildə Bakıdan Almaniya daşınan neft məhsulları ümumi daşınmanın 12%-ni təşkil edirdisə, 1903-cü ildə bu göstərici 17,9%-ə çatdı. [4, s.60].

Müharibənin aparılmasında iri neft şirkətləri, o cümlədən alman kompaniyaları da maraqlı idilər. Berlində alman bankının direktoru Hviner hələ 1914-cü ilin iyulunda Nobelin nümayəndəsi K.V.Xaçelinə bildirmişdi: “Tezliklə Rusiya ilə müharibə başlayacaqdır” [28, s.6].

Osmanlı imperiyasında da Bakı neftinə ehtiyac artmışdı. Hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq Osmanlı Türkiyəsi Bakı neft sənayesi məhsulları üçün mühüm bazara çevrilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1895-ci ildə Bakıdan Türkiyəyə aparılan kerosin (ağ neft) 585890 pud idisə, 1897-ci ildə bu rəqəm 4.618.791 puda çatmışdı [4, s.60].

Bakı neftində başqa ölkələrin də maraqları formalaşmışdı. Məsələn, Belçika kapitalının iştirakı əsasən Avropa neft ittifaqı vasitəsilə həyata keçirilirdi [17, s.127].

Beləliklə, xarici dövlətlərin neft siyasətində yeni ucuz mənbələr əldə etmək, əlverişli bazarlar qazanmaq xüsusi yer tuturdu. Bu siyasətdə Bakıya başlıca diqqət yetirilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1883-cü ildən Bakı neftayırma zavodlarından ağ neft ixrac olunmağa başlamışdı. 1885-ci ildə amerikalı ağ nefti Rusiya bazarından çıxarıldı. 1897-ci ildə Bakı ağ neft zavod sahibkarları ittifaqı ilə Standart Oyl arasında dünya bazarına mal çıxarmaq barədə saziş imzalanmışdı. Bakı neft sənayesinin qurulmasında əvvəlcə fransız, sonra isə ingilis kapitalı iştirak etmişdi. Bakıda fransız kapitalının ilk nümayəndəsi Rotşildlər evi oldu. Sonra Ceyms Vişanın timsalında ingilis kapitalı Bakıya gəldi. Nobel qardaşları cəmiyyəti hələ XIX yüzilliyin 70-ci illərindən Bakıda fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Beləliklə, Bakı neft rayonu xarici neft şirkətlərinə çoxdan yaxşı tanış idi. Dinc vaxtı onun məhsuldarlığı ildə 500 mln. puda çatırdı. Əsas neft mədənləri türk əhalisinin yaşadığı Balaxanı, Sabunçu, Ramana, Bibiheybət, Suraxanı, Binəqədi kəndlərində və Pirallahı adasında yerləşmişdi. Bəzən quyunun birindən fontan nəticəsində gündə hətta 2 mln. pud neft çıxarıldı [30, s.56]. 1911-ci ildə 17 sənaye şirkəti neft çıxarırdı. Onlardan 11-nin Bakıda mədənləri var idi [20].

Müharibə başladığı zaman Qafqazda 151 cəmiyyət işləyirdi. Onların 372 mln. rubl xərcləmək imkanı var idi. Bunların 110-u kapitalı 240 mln. rubl təşkil edən Rusiya cəmiyyətləri idi. 41 xarici şirkətin kapitalı isə 132 mln. rubl təşkil edirdi. Kapitalı 110 mln. rubl 42 rus müəssisəsi və kapitalı 98 mln. rubl olan 28 xarici şirkət neft çıxarılması məqsədilə yaradılmışdı [2, v.21-22]. Xarici kapital burada yeni iqtisadi imkanlar yaradır və 70%-ə dək gəlir götürürdü [2, v.22].

Azərbaycan tədqiqatçısı Q.Əliyev XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafının sosial-iqtisadi həyatda və xarici kapital axınında əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd edir [3, s.43]. Başqa bir tarixçi alim M.İbrahimov isə yazır ki, dəmiryolları müharibə vaxtı neft daşımalarına hazır deyildi. Yük daşımaları aşağı düşdü. Məsələn, 1913-cü ildə Cənubi Qafqaz və Bakı-Petrovsk (Mahaçkala) dəmiryolları ilə 70,4 mln. pud neft daşınmışdısa, 1914-cü ildə bu rəqəm 42,5 mln., 1915-ci ildə 30,5 mln. pud olmuşdu [19, s.64]. Lakin bu vəziyyət qısa müddət davam etdi.

Neftlə bağlı məsələlərin həllində hələ 1884-cü ildə yaradılmış Bakı neft sənayeçiləri qurultayı mühüm rol oynayırdı. Müharibəyədək Bakıda iki rus kompaniyası fəaliyyət göstərirdi: Neft və Bakı. Onların səhmlərinə Paris birjasında nəzarət edilsə də, bu kompaniyaları ruslar idarə edirdilər.

1914-cü il yanvarın 1-ə olan məlumata görə Bakı neft rayonunda ümumi kapitalı 330 mln. rubl olan 181 neftçıxarma şirkəti fəaliyyət göstərirdi. Onun 218 mln. rublu rus, 112 mln. rublu xarici kapital idi [9, s.152].

1914-cü il yanvarın 1-i üçün Bakı mədən və zavod rayonunda 66,5 mln. pud neft ehtiyatı var idi [24, s.163].

Araşdırmadan aydın olur ki, əgər 1901-ci ildə Bakıdan neft aparılması ilə 83 şirkət məşğul olurdusa, 1915-ci ildə onların sayı 43-ə enmişdi. 10 mln. puda qədər neft satan şirkətlərin sayı 1901-ci ildə 32, 1915-ci ildə 31 idi. 10 mln. puddan çox neft satan şirkətlərin sayı 1901-ci ildə 11, 1915-ci ildə 12 idi. Beləliklə, qısa müddət ərzində neft satan orta və xırda müəssisələrin 50%-i sıradan çıxmışdı. 12 iri şirkət neft satışının 90%-ni öz əllərində cəmləşdirmişdi. Ən böyük ticarət təşkilatı Nobel qardaşları cəmiyyəti idi. Onun payına Bakıdan çıxarılan neftin 27%-ə qədəri düşürdü. İkinci yeri tutan Xəzər-Qara dəniz cəmiyyətinin payına Bakıdan çıxarılan neftin 10,5%-i düşürdü [29, s.169].

Müharibə ərəfəsində, 1911-ci ildə Bakı ticarət limanında 26 qapalı yeraltı anbar, 32 yerüstü anbar, 23 daş anbar, 41 açıq anbar, 1831 dəmir neft anbarı var idi. 1912-ci ildə Bakı neft rayonunda 291.829.243 pud neft emal üçün qəbul edilmişdi [32, s.11]. 1913-cü ildə Bakıdan 371 mln., 1914-cü ildə 322 mln. puddan çox [26, s.443], 1915-ci ildə 385 mln., 1916-cı ildə 409 mln. pud neft məhsulları aparılmışdı [13, s.14]. 1915-ci ildə Bakıdan 72.298.145, 1916-cı ildə 63.265.951 barel neft aparılmışdı [11, s.16].

S.Əliyarov həm çar hökumətinin, həm də neft sənayesi burjuaziyasının birinci dünya müharibəsinin doğuracağı iqtisadi sarsıntıları öncədən görmək imkanında olmadıqlarını yazır [7, s.14]. 1915-ci ilin doqquz ayı ərzində Bakı neftayırma zavodlarında 242,9 mln. pud müxtəlif məhsullar istehsal edildi. Bu, ötən illə müqayisədə 38,7 mln. pud və ya 18,9% çox idi [27].

M.Rəsulzadə “Azərbaycan problemi” adlı əsərində Amerikadan sonra ikinci böyük neft yataqlarının Bakı və Bakı rayonunda olduğunu yazırdı. [5, s.9-10].

Bölgədə marağı olan dövlətlər Azərbaycana Avropa ilə Mərkəzi Asiya arasında dünya əhəmiyyətli ən qısa tranzit yolu kimi baxırdılar. [15, s.558-564].

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonlarından Azərbaycan nefti uğrunda şirkətlər arasında gedən mübarizə XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də Birinci Dünya müharibəsi dövründə dövlətlər arasında mübarizəyə gətirib çıxarmışdır. Təhlil nəticəsində belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycan nefti beynəlxalq münasibətlərdə gedən proseslərə ciddi şəkildə təsir etmiş və Birinci Dünya müharibəsində qalib dövlətlərin qələbəsində mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

Arxiv materialları

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 46, siyahı № 2, iş № 77.
2. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi, Fond № 276, siyahı № 8, iş № 367.

Azərbaycan dilində:

3. Əliyev Q.Ə. XIX-XX yüzilliyin başlanğıcında Şimali Azərbaycanda nəqliyyatın inkişafı. Tarix elm. dok... avtoreferatı. Bakı: 2003, 54 s.
4. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə. I hissə (1914-cü il avqust – 1917-ci il oktyabr). Bakı: Qanun, 2000, 300 s.

Türk dilində:

5. Resulzade M. E. Azerbaijan problemi // Azerbaijan Kültür Derneği Yayınları, No: 45. Ankara: 1995, s.9-10.

Rus dilində:

6. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 712 с.
7. Алияров С. С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны. Баку: Изд. АГУ, 1974, 232 с.
8. Ахундов Б.Ю. Монополитический капитал в дореволюционной Бакинской нефтяной промышленности. М.: Соцэкиздат, 1959, 294 с.
9. Бондаревский Б.М. Советская нефть. М.: Ц.У.П.ВСНХ, 1926, 200 с.
10. Валиахметова Г. Н. Борьба великих держав и нефтяных компаний за Иракскую нефть (1912-1918 гг.) Авт. дис... канд. ист. наук. Екатеринбург: Уральский Университет, 1999, 23 с.
11. Вывоз из Баку в декабрь 1916 году // Журн. «Нефтяное дело», 1917, 24 января, №2, с.16.
12. Вывоз из Баку в декабрь 1917 году // Журн. «Нефтяное дело», 1918, 27 апреля, №7-8, с.3-26.
13. Вывоз из Баку нефтяных продуктов в 1916 году // Журн. «Нефтяное дело», 1917, 10 июля, №13, с.14.
14. Годзишевский Э.А. Русская нефть на мировом рынке. М.: Изд. ВСНХ, 1924, 94 с.
15. Гумилев Л. Каспийский транзит. В двух томах. Т. 1. М.: Ди-Дик, 1996, 574 с.
16. Делези Ф. Нефть. Пер. с франц. И.Маркельс и Х.Рыт. М.: Новая Москва, 1923, 140 с.
17. Евентов Л. Иностраннный капитал в нефтяной промышленности России. М., Л.: Изд. Плановое хозяйство, 1925, 128 с.
18. Зивь В.С. Иностранные капиталы в русской нефтяной промышленности. Петроградь: Тип.ред.период. изд. М-ва финансов, 1916, 72 с.
19. Ибрагимов М.Дж. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Баку: Элм, 1984, 240 с.
20. Красный нефтяник // Газ. «Бакинский рабочий», 1926, 4 февраля, №75 (приложение).
21. Леспанол де ля Трамери П. Мировая борьба за нефти. Пер. с франц. Л.Тумермана. М.: Изд. Военный вестник, 1925, 214 с.
22. Меркс Ф. Черная кровь. Пер. с нем. Предисл. Н.А.Симония. М.: Наука, 1978, 200 с.
23. Мировая добыча нефти и состояние мировой нефтяной промышленности // Журн. «Экономическая жизнь Кавказа», 1921, №1, с.40-45.
24. На новых путях. Вып.IV. М., Изд. советского труда и обороны, 1923, 707 с.
25. Нефтяная промышленность в 1914 г. // Газ. «Каспий», 1914, 14 декабря, №280.
26. Обзор Бакинской нефтяной промышленности за 1914 года. Т.І. Баку: Тип. Трудь, 1915, 326 с.; т.ІІ. Приложения. Баку: Тип. Трудь, 1915, 573 с.
27. Общий обзор нефтяной промышленности в 1915 году // Газ. «Баку», 1915, 22 декабря, №286.
28. Павлович Мих. Мировая борьба за нефть. М.: Молодая гвардия, 1923, 28 с.

29. Пажитнов К. А. Очерки по истории Бакинской нефтедобывающей промышленности (от конца XVII века до Великой Октябрьской революции). М., Л.: Государственный научно-техническое издательство нефтяной и горно-топливной литературы, 1940, 190 с.
30. Петров-Уральцев В. Нефть царица мира. М., Л.: Молодая гвардия, 1925, 184 с.
31. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М.: Международная книга, 1947, 404 с.
32. Труды Бакинского отделения императорского русского технического общества. 1914 г. Вып.1. Баку: Тип. Трудь, 1914, 66 с.

РЕЗЮМЕ

БОРЬБА ИНОСТРАННЫХ ГОСУДАРСТВ ЗА АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ НЕФТЬ В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Салимов Ш. Д., Мирзоева К.К.

Ключевые слова: азербайджанская нефть, Первая мировая война, Османская империя, европейские государства, нефтяные компании

В статье рассматривается место государств-участников Первой мировой войны в международных отношениях конца XIX - начала XX века, их роль и борьба за азербайджанскую нефть, причины повышения интереса к нефти в мире, а также значение нефти в мировой политике, французский, английский и немецкий капитал с бакинскими нефтяными планами, место Азербайджана в мире по добыче нефти в конце XIX - начале XX столетия были рассмотрены сущность нефтяной политики США, борьба за рынки сбыта, доля и роль США в мировой нефтяной промышленности.

SUMMARY

THE STRUGGLE OF FOREIGN STATES FOR AZERBAIJANI OIL IN THE LATE XIX-EARLY XX CENTURY

Salimov Sh.D., Mirzayeva K.K.

Key words: Azerbaijani oil, World War I, the Ottoman Empire, European states, oil companies

In the article, the place of the participating states in the First World War in international relations at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the role they played and the struggle for Azerbaijani oil, the reasons for the increase in interest in oil in the world at that time and the importance of oil in world politics, French, English and German capital plans related with Baku oil, Azerbaijan's place in the world in terms of oil production at the end of the 19th - beginning of the 20th century, the essence of the oil policy of the United States, the struggle for markets, the share and role of the United States in the world oil industry were examined.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.11.2023
	Son variant	19.12.2023

UOT 94.

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_49

ABŞ XARİCİ SİYASƏT ƏNƏNƏLƏRİNDƏ HAMILTON İDEYA VƏ PRİNSPİLƏRİ

ƏSGƏROVA NİGAR NİZAMİ qızı [ORCID](#)

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, dosent

asgarova.n@gmail.com

Açar sözlər: xarici siyasət, milli maraqlar, Hamiltonianizm, Federalist nizamnaməsi, soyuq müharibə

XVIII əsrdə yaranmasına baxmayaraq, bu gün bir çox qədim və qüdrətli hərbi tarixinə malik olan dövlətlərdən fərqli olaraq, məhz ABŞ dünyada fəvqəlgüc statusuna malikdir. ABŞ-nin xarici siyasəti, bu siyasəti şərtləndirən amillər və onun tarixi inkişafı mürəkkəb proseslərin nəticəsində meydana çıxmışdır. ABŞ-nin keçmiş vitse-prezidenti Hubert H. Humphrey belə bir fikir söyləmişdi: “Xarici siyasət həqiqətən də papağı başında olan daxili siyasətdir”. ABŞ-nin 35-ci prezidenti Con Kennedi isə xarici siyasətdən hər zaman çəkinmiş və fikrini bu cür ifadə etmişdi: “Daxili siyasət bizi ancaq məğlub edə bilər, xarici siyasət isə bizi öldürə bilər” [8].

Xarici siyasət ABŞ-nin digər ölkələr ilə necə münasibət qurmağını müəyyən edən başlıca faktorlardan biridir və ölkənin sonrakı konkret maraqlarının formalaşmasını müəyyənləşdirir. Bu siyasət nəinki ABŞ-nin təhlükəsizliyi və müdafiəsini təmin etməli, həmçinin dünyada amerikalıların milli maraqlarını qorumaqdadır. Milli maraqlar xarici siyasəti formalaşdırır və siyasi, iqtisadi, hərbi, ideoloji və humanitar məsələləri əhatə edir. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması və Soyuq müharibənin bitməsindən sonra bir çox amerikalı tədqiqatçı alimlər son iki əsrdə ABŞ xarici siyasətini mövcud olmuş ən uğurlu və dayanıqlı xarici siyasət hesab edirdilər. Onlar bunu ABŞ xarici siyasətinin tarixi ənənələri ilə əlaqələndirərək, bir sıra fərqli modellər təqdim etməyə çalışırdılar. Xarici siyasətin bu uğuru dörd xarici siyasət ənənəsinin adı ilə bağlıdır. Bunlar ABŞ-nin dörd görkəmli şəxsiyyətinin – Aleksandr Hamilton, Tomas Cefferson, Andryu Ceksonun və Vudro Vilsonun adı ilə bağlıdır. Təqdim olunan araşdırmada Hamiltonian xarici siyasət ənənələrinə toxunulacaq, onun ətraflı təhlili təqdim ediləcəkdir.

Hamiltonianizm adlanan ilk məktəb Konstitusiyaya qurultayında Nyu-Yorku təmsil edən, Federalist nizamnaməsinin əsas müəlliflərindən biri, 1787-ci il may ayınının 5-də Filadelfiyada görüşən 55 nümayəndədən biri olaraq, Konstitusiyanın böyük təbliğatçısı eləcə də, ABŞ Xəzinə departamentinin rəhbəri və prezident Core Vaşinqtonun komandasında etibar etdiyi ən yaxın insan olan Aleksandr Hamiltonun adı ilə bağlıdır. Bundan əlavə, Aleksandr Hamilton ABŞ-nin 1775-1783-cü illərdə inqilabi müharibə borcunu ödəmək planının və ölkənin ilk Milli Bankının memarı kimi məşhurdur. Hamilton ticarət və iqtisadiyyatı inkişaf etdirməklə ABŞ maraqlarını müdafiə edirdi [6].

Hamilton xarici siyasət problemlərinə çox diqqət yetirirdi. Core Vaşinqton administrasiyasının yüksək vəzifəli üzvü kimi o, tez-tez prezidentə beynəlxalq siyasətin incə məsələlərində məsləhətlər vermək üçün çağırılırdı. Hamilton Xəzinədarlıq naziri, onun böyük siyasi rəqibi Tomas Cefferson isə Dövlət Katibi vəzifəsində çalışırdı. Buna baxmayaraq, Vaşinqton gənc Respublikanın qarşısında duran böyük müharibə və sülhə dair məsələləri həll etməkdə Hamiltonun düşüncəsinə etibar edirdi.

Hamilton məsələyə nəzəri aspektdən yanaşırdı. Xarici siyasətin elmi tədqiqi realizm və idealizmin əks qütbləri arasında aparılır. Realizm hesab edir ki, dövlətlər xarici siyasəti yalnız öz

güclərini təşviq etmək üçün həyata keçirir. Məhz bu səbəbdən beynəlxalq siyasəti başa düşmək üçün realizmdən başqa heç bir mülahizəyə ehtiyac duyulmur. Digər tərəfdən, idealistlər iddia edirlər ki, xarici siyasət ən dərin səviyyədə güc mülahizələri ilə deyil, düzgün iş görmək istəyi ilə - məsələn, insan haqları və ədalətli beynəlxalq nizamın təşviqi ilə idarə olunmalıdır.

Hamiltona görə dövlətin xarici əlaqələri idarə etməsinin əsas məqsədi yalnız ölkənin təhlükəsizliyi və rifahının qoruyucusu olması ilə bağlı deyil, həm də özündə hörmət və ya qürur kimi başa düşülən milli maraqları qorumağı etivə edirdi. Hamilton Konstitusiyanın ratifikasiyaya dəstək məqsədi ilə özü, Ceyms Medison və Con Ceyn müəllifi olduğu 85 məqalədən ibarət "Federalist toplusunda" yazır: "Millətlər arasında düşmənçiliyin səbəbləri saysız-hesabsızdır və bu səbəblərin bəziləri cəmiyyətin kollektiv orqanlarına təsir göstərməkdədir. Bunlardan ən önəmlisi hakimiyyət sevdası və ya hökümranlıq arzusu, hakimiyyətdə olanlara qarşı bəslənən qısqanclıq və təhlükəsizlik istəyidir" [1, s.28].

Hamilton bu məqamı ictimaiyyətə gənc respublikanın 1793-cü ilin yazında Böyük Britaniya və inqilabi Fransa arasında baş vermiş müharibə ilə xarici siyasət sahəsində üzləşdiyi ilk çətinliklə izah edir. Belə ki, 1789-1799-cü illər ərzində radikal siyasi və sosial dəyişiklərlə xarakterizə edilən Fransa inqilab dönməni keçirdi. Belə bir halda, 1793-cü ildə Fransa Böyük Britaniyaya müharibə elan etdi. Müharibə fonunda prezident Corc Vaşinqton cari ilin Aprel ayının 19-da Nazirlər Kabinetinin dəstəyi ilə Amerikanın Avropa münaqişəsinə cəlb edilməsindən çəkəndirmək məqsədi daşıyan məşhur "Neytrallıq Bəyannaməsini" imzaladı. Bu bəyannaməyə əsasən "ABŞ vətəndaşlarına dənizlərdə döyüşən güclərin xeyirinə və ya əksinə istənilən bir hərbi müdaxiləyə qoşulmağı qadağan edilirdi" [3, s.84-85]

Hamilton hesab edirdi ki, xalqlar adətən ədalətə və xoş niyyətə riayət etməyə borcludurlar. Millətlər, əsasən, öz maraqlarını təmin etmək üçün xarici siyasət yürütsələr də, onların öz davranışlarına bəzi məhdudiyyətlər qoyması həm doğru, həm də ehtiyatlılıq baxımından çox düzgün olardı. Bu, ilk növbədə, onların bağlanmış müqavilələrə və xalqların çoxdan formalaşmış qanunlarına riayət etmək demək idi. 1793-1794-cü illərdə Filodelfiyada çapdan çıxan *ABŞ qəzetində* dərc olunan Pasifikus (Pacificus) ləqəbi ilə Hamilton və Helvidius ləqəbi ilə Medison arasında məqalə debati baş tutur. Pasifikusun məqalələrinin birində Hamilton bununla bağlı qeyd edir: "...milli maraqlara istiqamətlənmək heç də eqoist bir xalq olmaq və ya digər xalqlara lap çox da önəmsəmək demək deyildir. Ədalət və yaxşı məram icazə verdikcə, öz maraqlarınıza uyğun yürüdülmən xarici siyasət çox uğurla nəticələnəcək" [12, s.86].

Beləliklə, Hamilton xarici siyasətdə mənəviyyətin rolunu rədd etmirdi. O, daha doğrusu, xalqların öz rifahlarını düşünmədən bir-birlərinə yaxşılıq etməli olmaqlarını gözləyən qeyri-real tələbkar mənəviyyəti rədd edirdi.

O, xarici siyasətdə xeyirxahlığı o qədər də rədd etmirdi, həmvətənlərinə bunun milli maraqlara uyğunlaşdırılmasının vacibliyini xatırladırdı. O, etiraf edirdi ki, hökumət səxavətli motivlərlə hərəkət edə bilər, bir şərtlə ki, onun siyasəti milli maraqları bu cür motivlərə qurban verməsin.

Xarici siyasətlə bağlı aparılan ictimai müzakirələrdə müdaxilə etmək və müdaxilə etməmək kimi məsələlər gündəmi zəbt edirdi. Bu mübahisədə əsas problem ondan ibarət idi ki, ABŞ nə müdaxilə etməmə, nə də müdaxilə etmə prinsipi yarada bilməzdi. Başqa bir xalqın daxili işlərinə qarışmaq-qarışmamaq hər bir işin əxlaqi və əməli şəraitinə diqqətlə yanaşmaqdan asılı olan və ehtiyatlılıq tələb edən bir məsələsidir [3].

Hamilton bunu çox gözəl başa düşürdü və o, amerikalı həmvətənlərinə bu sualla bağlı düşüncələrini formalaşdıran prinsipləri xatırladırdı. O qeyd edirdi ki, bir millətin digər millətin azadlıq mübarizəsinə yardım etməsi nəinki icazəli, hətta yüksək təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilə bilər. Deməli, Hamilton xarici siyasət ənənəsini davam etdirən siyasətçilər bəzi xarici dövlətlərin tiran hakimiyyətini aradan qaldırmaq səylərinə sadəcə biganə qala bilməzlər.

Hamiltonianizmin davamçıları mükəmməllik məsələsinə şübhə etdikləri səviyyədə mühafizəkardırlar. Lakin ticarətin inkişafı ilə müşayət olunan gəlirlər və onu dəstəkləyəcək təssisatlar məsələsində kifayət qədər optimist idilər. ABŞ-nin mövcud olduğu ilk birinci əsr ərzində Hamilton dünyanın ən böyük ticarət ölkəsi olan Britaniya ilə əməkdaşlığı müdafiə edirdi. XX əsrdə Britaniyanın gücünün zəifləməsi ABŞ-ni dünya ticarəti sahəsində liderliyi ələ almasına səbəb oldu. Lakin onların fundamental inancları olduğu kimi qaldı: biznes hələ də xarici siyasətin əsasını təşkil edir, sülh və sabitliyin qoruyucusu kimi çıxış edir [8, s.99-110].

Bununla yanaşı, Hamilton onu da qeyd edirdi ki, bir millətin xarici siyasəti nə qədər qeyri-stabil və hətta qeyri-demokratik olsa da, onlar öz hökumətləri bayrağı altında dinc yaşayan ölkələrdə üsyanı qızışdırmağa cəhd etməməlidirlər. Hamiltonun bu sualla bağlı düşüncəsi Müstəqillik Bəyannaməsinin prinsipləri ilə izah olunurdu. O qeyd edirdi ki, hökuməti devirmək cəhdləri, bu cəhdlərin hansı risklərə səbəb olacağı və eləcə də idarəetmənin nə qədər dözülməz olub-olmaması barədə qərar vermək hər bir xalqın özünə məxsusdur. Buna görə də, mövcud olmayan yerdə üsyanı alovlandırmaq başqa xalqların vəzifəsi deyildi, baxmayaraq ki, onlar üsyanın mövcud olduğu yerdə lazımı qaydada ona kömək edə bilirdilər.

Bu fikir və düşüncələr Hamiltonian məktəbinin davamçıları tərəfindən növbəti illərdə də davam etdirilir. Onların ABŞ xarici siyasəti üçün inkişaf etdirdikləri başlıca siyasət güclü iqtisadiyyat və sabitlikdən ibarətdir. Onlar gələcək inkişaf üçün Böyük Britaniyanı bir nümunə kimi götürməyi nəzərdə tuturdular. Hamiltoniançılar milli hökumət və güclü biznes arasında əlaqələrin qurulmasında maraqlı idilər.

Hamiltonian məktəbinin davamçıları inanırdılar ki, əgər ABŞ dünyada supergüc olmaq iddiasındadırsa, onda milli hökumət böyük şirkətlərlə əməkdaşlıq etməli, beynəlxalq ticarət nizamı qurmalı və dənizarxası ölkələrlə onların istəyinə uyğun olaraq iqtisadi əlaqələr yaratmalıdır. Eyni zamanda, ABŞ səriştəli orduya malik olmalı, lakin dövlət hərbi deyil, mülki dövlət olmalı idi [4, s.45-58].

Dənizlərdən sərbəst hərəkətin təmin edilməsi açıq bazar baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, bu da öz növbəsində Amerikanın həyati vacib hesab etdiyi maraqlarına xidmət edirdi. Onların fikrincə, Amerika yük gəmiləri də onların sərhəd olduqları limanlarda digər xalqların yük gəmiləri ilə eyni hüquq və imtiyazlara malik olmalı idi.

Hamiltonian məktəbinin tərəfdarlarının fikrincə, əsası qoyulduğu vaxtdan etibarən ABŞ dönməz şəkildə global xarici siyasət yürütməkdədir. I Dünya müharibəsi hələ Corc Vaşinqtonun vaxtından qəbul olunmuş Britaniya ilə birgə müdaxilə və həmrəylik fikrini inkişaf etdirirdi. Britaniya Almaniyaya müharibə elan etdiyi vaxtdan Hamiltonun davamçıları Britaniya tərəfdən müharibəyə daxil olmağın tərəfdarları kimi çıxış edirdilər.

II Dünya müharibəsindən sonra Soyuq müharibədə qalib gəlmək üçün azad ticarət siyasi-iqtisadi alətə çevrildiyi zaman ABŞ artıq global iqtisadi gücə malik idi və Hamiltonian xarici siyasət ənənəsinin davamçıları azad ticarəti dəstəkləyirdilər. ABŞ-də ticarət və ticari əlaqələrinin genişlənməsi XX əsrdə Hamiltonian ənənəsinin davamçıları üçün çox mühüm idi.

Hamilton müharibəni biznesin inkişafı üçün mənfi hal hesab edir, lakin bazar imkanlarını artırmaq və yenilərini qurmaq üçün ABŞ-nin gücünü artırmaq baxımından münaqişələri qaçılmaz hesab edirdi. Hamiltonun fikrincə bütün dünyada iqtisadi inkişafı və artımı təşviq etmək “yalnız Amerika üçün” deyil, bütün xalqlar üçün faydalı hesab olunur.

Hamiltonian siyasi ənənəsinin ABŞ xarici siyasətində dəstəklədiyi əsas məqsəd Amerikanın iqtisadi inkişafı idi. Müharibədən makisumum dərəcədə qaçmaq lazım idi. Dənizarxası dövlətlərlə amerikalı tacir və investorlarının maraqlarına xidmət edəcək şəkildə yaxşı əlaqələr qurmaq lazım idi. II Dünya müharibəsi bitəndən sonra bu ənənəni davam etdirən fəalların sayı artmağa başladı. Onlar beynəlxalq maliyyə sabitliyi axtarışında idilər. Soyuq müharibənin bitməsi ilə azad kapital axını imkanını yaradan köhnə beynəlxalq sistemin saxlanması ABŞ xarici siyasətinin əsasını təşkil etdi.

Hamiltonun xarici siyasət istiqamətlərini aşağıdakı formada qruplaşdırmaq aparılmış tədqiqatı daha aydın anlamağa kömək edir :

- Hamilton üçün dünya çox böyük bir bazardır və ABŞ-nin xarici siyasətinin məqsədini bu bazarda Amerikanın mövqeyini gücləndirmək təşkil etməlidir;
- Hamilton xarici siyasəti milli şəxsi maraqların vacibliyini qəbul etdiyi qədər realdır, lakin xarici siyasətdə əxlaqın əhəmiyyətini görməkdən imtina edən qeyri-əxlaqi realizm deyil;
- Hamilton xarici siyasətində yüksək ideallara da yer var, lakin bu ilk öncə alturizmin təşviq edilmədiyi daxili siyasətin mənəvi dəyərlərə söykənməsini şübhə altına alan lüzumsuz idealizm deyil;
- Hamiltonun yanaşması nə “müdaxiləçli”, nə də “qeyri-müdaxiləçi” deyildi. O, hər bir xalqın özünün idarəetmə formasını müəyyən etmək hüququna hörmətlə yanaşır, lakin qəbul edir ki, ABŞ düzgün şəraitdə azadlıq və ədalət işini təşviq etmək üçün digər xalqların siyasətinə lazımı şəkildə müdaxilə edə bilər.

Beləliklə, Hamilton xarici siyasəti həm Amerika prinsiplərinə, həm də Amerika maraqlarına ədalətli yanaşmanı özündə etivə etdiyini söyləyə bilərik. Bu həm amerikalıların bəşəri hüquq standartlarını müdafiə etmək arzusunu, həm də öz rifah siyasətlərini qorumaq ehtiyacını əhatə edə bilər. Buna görə də bu, Hamiltonun dövründə olduğu kimi, bu gün də xarici siyasətdə Hamilton idea və prinsiplərindən qaynaqanan yanaşma hələ də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hamilton, A., Madison, J. and Jay, J., *The Federalist*, ed. Jacob E. Cooke. –Middletown, CT: Wesleyan University Press, –1982. 702. p, p. 28.
2. Holloway, C., Hamilton, A. and American Foreign Policy. https://www.heritage.org/political-process/report/alexander-hamilton-and-american-foreign-policy/#_ftn11
3. Morse John- Torrey. *The life of Alexandr Hamilton*. Little, Brown, ad Company. 452 s. s.84-85.
4. Reveron, D., Gvosdev, N., Cloud, J., & Nau, H. *America’s Foreign Policy Traditions*. In *The Oxford Handbook of U.S. National Security*. Oxford University Press. Retrieved 4 Dec. 2019. 677 s. 45-58
5. Syrett Harold C., ed. *The Papers of Alexander Hamilton*. 27 vols. New York: Columbia University Press, 1961-1987. Vol.15. 629 s. s.86
6. The Burr quarrel of Alexander Hamilton. <https://www.britannica.com/biography/Alexander-Hamilton-United-States-statesman/The-Burr-quarrel>
7. Walter Russell Mead. *Special Providence. American Foreign Policy and How It Changed the World*. Routledge; First Edition (September 6, 2002) 400 s. s. 99-110
8. World Biography. John F. Kennedy - Foreign affairs. <https://www.presidentprofiles.com/Kennedy-Bush/John-F-Kennedy-Foreign-affairs.html#:~:text=%22Domestic%20policy%2C%22%20Kennedy%20often,times%20in%20the%20twentieth%20century>

РЕЗЮМЕ

ИДЕИ И ПРИНЦИПЫ ГАМИЛЬТОНА В ФОРМИРОВАНИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ США *Аскерова Н.Н*

Ключевые слова: *внешняя политика, национальные интересы, гамилтонианство, федералистская Хартия, холодная война*

В статье рассматривается значение принципов и идей Гамильтона, сыгравших важную роль в формировании внешней политике США. Яркая личность Гамильтона привела к тому, что его принципы и идеи определили перспективы внешней политики, которые служили национальным интересам США. Основная цель – статьи это принципы Гамильтона, которые включают

решительную поддержку федерализма, развитие рыночной экономики, необходимость отречься от войны, а также важность превосходства идентичности и морального реализма.

SUMMARY
HAMILTONIAN IDEAS AND PRINCIPLES IN THE US FOREIGN POLICY TRADITION
Asgarova N.N.

Keywords: *foreign policy, national interests, Hamiltonianism, Federalist Charter, Cold War*

The article deals with the importance of Hamiltonian principles and ideas which played an important role in the formation of US foreign policy traditions. His bright personality led his principles and ideas to define the foreign policy perspectives that served the national interests of the US. The main aim of the article is to present Hamilton's principles which encompass the strong support for Federalism, the development of a market economy, the necessity of evasion of the war, and the importance of superiority of identity and moral realism.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	02.11.2023
	Son variant	15.11.2023

УДК 94.

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_54

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В СОВЕТСКО-ИРАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В 1970-1980 ГОДАХ

МАМЕДОВА ИЛАХА МАГЕРРАМ ГЫЗЫ

Западно-Каспийский университет, Баку, Азербайджан, докторант

Ilashka_90@mail.ru

Ключевые слова: шахский режим, добрососедские связи, политика, исламская революция, независимость

В 1970-е годы отношения между СССР и Ираном были неоднозначными. Хотя Иран вел проамериканскую политику, СССР поддерживал экономические связи с шахским режимом. В развитии экономических отношений двух государств, активное участие принимали и азербайджанские специалисты.

На основе советско-иранского договора 1963 года по использованию приграничной реки Аракс, Бакинский институт Гидропроект разработал проект гидроэлектростанции, мощностью 100 тыс. квт. часов электроэнергии в год, обеспечивающий Муганскую степь орошением и Ардабильский район дешевой энергией. Азербайджанские специалисты Р.Асланов, Ф.Кулиев, И.Касумов, А.Тагиев, К.Юсифов, А.Рзаев, А.Бабаев, М.Алиев, Т.Ахмеев, А.Рачилин и другие проделали большую работу по подготовке иранских кадров – сварщиков, бульдозеристов, шоферов, мотористов, грейдеристов, слесарей и прочих. При помощи азербайджанских специалистов – А.Агаев, Г.Алиев, Я.Алескеров, С.Касумов, Ш.Масталиев, А.Надилов, Т.Зейналов, Ш.Ширалиев, Т.Зейналов, Ф. Эйвазов был разработан второй проект гидроэлектростанции на реке Аракс – Худаферин общей мощностью в 600 млн. квт. часов в год.

Сданное в июне 1971 года гидросооружение на реке Аракс способствовало орошению 83 тыс. га земель в Иране. Сооружение было спроектировано сотрудниками Бакинского отдела Всесоюзного научно – исследовательского и проектно – изыскательского института «Гидропроект» имени С.Я.Жука [12, с.27]. Также сотрудники института «Бакгидропроект» спроектировал второй комплекс гидроузла (электростанция Худаферин и каскад «Гыз галасы»). Строительство началось в 1981 году под руководством директора института «Бакгидропроект» Р.И. Байрамова [6, с.5].

Целью приезда иранской делегации в Азербайджан 21 мая 1971 года во главе с сенатором А. Джаханбани было урегулирование пограничных и финансовых вопросов, связанных со строительством гидроузла «Аракс» и Мильско-Муганской водозаборной плотины [1, оп.57, д.122, л.105-106]. Вскоре после этого, 25 сентября 1971 года Шах Ирана Махомед Реза Пехлеви посетил советско-иранский гидроузел «Аракс». Шаха сопровождали Министр водного хозяйства и энергетики Ирана Вахиди, Министр сельского хозяйства Рухани, Генеральный директор организации водного хозяйства и энергетики Иранского Азербайджана Суфи, группа сенаторов, членов Меджлиса и др. На гидроузле Шаха встречали руководящие работники министерства энергетики и водного хозяйства Ирана и иранские специалисты, принимавшие участие в строительстве гидроузла. В церемонии встречи приняли участие и азербайджанские специалисты Асланов Р.К. – начальник Араксгидростроя, Гамидов Р.А. и Наджафкулизаде И.Г. – заместители начальника

Араксгидростроя, Босовкий Л.М. – директор Бакгидропроекта, Кулиев Ш. – переводчик. Во время посещения гидроузла, шах длительное время беседовал с нашими специалистами. Обращаясь к Босовскому, шах сказал: «Я рад видеть, что проект, который мы с вами обсуждали несколько лет тому назад, сейчас претворен в жизнь и полностью себя оправдывает. Я только что побывал на Мильско – Муганской плотине и убедился, что мы там сможем орошать 60 тыс.га. Земли там хорошие. Уже в этом году мы получили очень большую пользу от гидроузла «Аракс». Урожай пшеницы достиг 38 центнеров с каждого гектара, чего раньше никогда не бывало из-за недостатка воды» (Урожай пшеницы в среднем в Иранской Мугани был 10-12 центнеров с га.). Далее сказал, что сооружение гидроузла «Аракс» и Мильско - Муганской плотины советскими усилиями советских и иранских специалистов и рабочих является самым лучшим проявлением доброжелательности и дружбы обоих народов и приносит им большую пользу, я надеюсь, что наше сотрудничество на Араксе будет продолжаться и дальше, и мы начнем строить Худаферинский гидроузел. Шах отметил, что «Худаферин» почти вдвое больше гидроузла «Аракс» по емкости водохранилища и в 3-4 раза по мощности ГЭС, и он принесет большую пользу. Обращаясь к Асланову, Шах поблагодарил в его лице всех советских специалистов и рабочих за хорошо построенные сооружения. Далее Шах осмотрел помещение Главного щита Управления и машинный зал иранской ГЭС, беседовал с эксплуатационным персоналом, выйдя из здания, осмотрел общий вид на плотину и ГЭС с нижнего бьефа. Прощаясь с нашими специалистами, он сказал, что сооружения произвели на него самое благоприятное впечатление, и он высоко оценивает усилия советских специалистов и рабочих и благодарит их за хорошую работу. Ответили, что сооружения построены совместно иранскими и советскими специалистами и рабочими, поблагодарили за высокую оценку и за посещение гидроузла [1, оп.58, д.219, л.64-67].

Азербайджанские специалисты оказывали помощь иранскому народу в проведении газопровода от юга к северу и обеспечение северных районов газом. Руководил проектом Ф.Шарифов. До этого газ в Иране сжигался в факелах, теперь же газ стали экспортировать

Западные государства обещали Ирану построить металлургический завод в Исфагане, но затем решили, что в Иране нет условий для строительства завода, так как было выгодно продавать свой металл по дорогой цене. СССР оказал содействие строительству завода, что способствовало экономии денег Ирану и обеспечило работой иранцев, а также создала возможность для развития новых отраслей индустрии. АзССР не только выполнял заказы на оборудования для строительства, но и посылал своих специалистов на помощь. Также АзССР обеспечивал перевозки оборудования из Ирана в СССР через Каспийское море. Исфаганский металлургический завод давал 100% всего производства стали в Иране [10, с.25].

За исследуемый период, АзССР всегда находилась в центре внимания иранских делегаций. По приезду в СССР, они обязательно выражали желание побывать и в Азербайджанской ССР.

9 декабря 1970 года шахиня Ирана Фарах Пехлеви прибыла в Азербайджанскую ССР. Во время визита ее сопровождали мать шахини - Фарида Диба, фрейлина шахини – Бану Диба и другие. С нашей стороны делегацию встретили представители общественности. В честь шахини от имени Президиума Верховного Совета был дан прием, а после состоялся концерт мастеров искусств республики, где пели Муслим Магомаев, Рашид Бейбутов, Зейнаб Ханларова и другие. Но ее больше интересовал город. Шахиня вместе с делегацией посетили Азербайджанский Академический театр оперы и балета имени М.Ф.Ахундова, школу № 190, Азгосконсерваторию имени У.Гаджибекова, Общество дружбы и культурной связи с зарубежными странами, ознакомились с достопримечательностями города. 11

декабря иранская делегация вместе с шахиней Фарах Пехлеви вылетели в Тегеран [1, оп. 57, д.104, л.157,159,161,163-170].

6 августа 1971 г. В АзССР прибыл министр здравоохранения Ирана Манучехр Шахголи [1, оп.58, д.165, л.4], а с 9 по 11 августа 1971 г. в Баку прибыла иранская правительственная делегация во главе с председателем Правления национальной нефтяной компании г-ном Экбалем [1, оп.58, д. 219, л. 34-35].

В СССР по приглашению Правительства СССР находился Министр финансов Ирана Джамшид Амузгар с супругой Улрик. 6 февраля 1972 года они прибыли в Баку сроком на один день. На встрече присутствовали с азербайджанской стороны Лемберанский А.Д., Бахшалиев Б.Г., Таирова Т.А., Ахмедов К.А., Салахов Д.Г.Татлиев С.Б.Джеваншир Д.А. Гости посетили НГДУ им. Серебровского, Академию наук республики, где они побеседовали с президентом Академии. В честь гостей был устроен прием от имени правительства АзССР с участием мастеров искусств. На следующий день гости вылетели в Москву [1, оп. 59, д.59, л.239-242].

6 апреля 1972 года в АзССР прибыл министр высшего образования и науки Ирана Хоссейна Казем-заде с супругой [1, оп. 59, д. 111, л. 179-180]. Во время визита гостей принял Министр высшего и среднего образования АзССР Алиев К.Г., Председатель Совета Министров республики Ибрагимов А.И. Также гости посетили НГДУ им. Серебровского, Азербайджанский институт нефти и химии им. М.Азизбекова, Академию наук Республики, ознакомились с достопримечательностями города, просмотрели балет «Семь красавиц» в театре оперы и балета имени М.Ф.Ахундова. В период пребывания в Республике гостей постоянно сопровождал Мустафаев С.М. – зам.министр высшего и среднего специального образования АзССР.

25 июля 1974 года в Баку прибыл представитель иранской фирмы «Трико-централ» Карачоллу Гулам Саханд для подписания контракта по приграничной торговле республики с Ираном [1, оп. 62, д. 115]. Во время пребывания Карачоллу в Баку были организованы встречи с писателями и работниками торговли, также гость посетил комбинат им. Ленина и швейную фабрику им. Володарского.

Баку также являлась центром проведения переговоров между СССР и Ираном о поставки газа из Ирана в СССР. В связи с этим с 16 по 25 февраля 1975 года в АзССР находилась делегация Иранской национальной газовой компании во главе с ее техническим директором Гаджави [1, оп.62, д. 115]. Переговоры между советской и иранской сторонами были проведены в помещении Управления Уполномоченного МВТ при Совете Министров АзССР. На переговорах с азербайджанской стороны присутствовали: Мурадалиев З.Д. – начальник отдела внешнеэкономических связей Совета Министров АзССР, Баширзаде А.Б. – уполномоченный Минвнешторга СССР при Совете Министров АзССР, Халафбеков Н.Х. – начальник отдела внешнеэкономических связей Госплана республики, Абдуллаев А.М. – директор объединения «Азтрансгаз», Рагимов А.Р. – заместитель директора объединения «Азтрансгаз», сотрудники Союзгазэкспорта МВТ СССР и объединения «Грузтрансгаз» и другие. Во время визита гости также ознакомились с достопримечательностями города, побывали в музее Истории, музее ковра, посетили Дворец Ширваншахов, НГДУ им. Серебровского, побывали в Агдаше, где ознакомились с газокompрессорной станцией, в Шемахе, где посетили астрофизическую обсерваторию. Очередной приезд делегация Иранской национальной газовой компании пришелся 26 марта - 4 апреля 1975 года. От азербайджанской на встрече присутствовали: Абдуллаев А.М. – представитель объединения «Азтрансгаз». На этой встрече были согласованы: объем поставок газа на второй квартал 1975 года, время остановок газопровода для ремонтно-профилактических работ, работа систем связи между диспетчерскими центрами.

В исследуемый период заметно расширились добрососедские экономические, научно-технические и культурные связи Азербайджана с Ираном. Благодаря упорному труду руководителя республики Гейдара Алиева, АзССР превратился в центр проведения различных международных мероприятий. Проведение таких мероприятий в Баку, позволяло ознакомить зарубежные делегации с достижениями Советского Азербайджана и успехами республики.

До конца 1960-х годов культурные связи АзССР с Ираном были слабыми. После прихода к руководству республикой в 1969 году, Гейдар Алиев проделал большую работу для развития двухсторонних связей. 24 июля 1970 года Бюро ЦК КП Азербайджана принял постановление «О мероприятиях по усилению внешнеполитической пропаганды на Иран», в котором подробно были описаны недостатки в информационно-пропагандистской работе на Иран. Для устранения недостатков, постановление обязывало министерства выполнить решения ЦК КП Азербайджана от 1 марта 1966 года и от 20 февраля 1968 года об улучшении внешнеполитической пропаганды и информационно-пропагандистской работы за рубежом [1, л. 96-100].

Плодотворную работу по укреплению культурных и научных связей с Ираном вели также азербайджанские ученые. Большое внимание изучению проблем Ирана уделял Институт стран Ближнего и Среднего Востока Академии наук Азербайджанской ССР. Министерство культуры и информации Ирана пригласило делегацию Азербайджанского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами посетить Иран в марте 1978 года. Приглашение передало Генеральное консульство Ирана в городе Баку [1, оп.57, д.75, ед. хр. 137]. В составе делегации были председатель Президиума Азербайджанского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами Наби Хазри, народный артист СССР Рашид Бейбутов, профессор Азгосуниверситета Гулу Халилов.

Также многие иранские поэты и писатели принимали участие в юбилейных торжествах выдающихся представителей азербайджанской культуры М.А. Сабира, М.Ф. Ахундова, Дж. Мамедкулизаде, творчество которых широко известно в странах Востока. В Азербайджане издавались произведения иранских поэтов и писателей - Фирдоуси, Саади, и азербайджанских писателей – Саиба Тебризи и Шахрияра и других. Была опубликована четырехтомная "Антологии литературы Южного Азербайджана" под редакцией академика Мирзы Ибрагимова [9,26]. Кроме того, на факультете востоковедения Азербайджанского государственного университета готовились специалисты по иранской филологии и переводчики персидского языка. Академик М.А.Усейнов выступил в 1974 году на международном конгрессе известных архитекторов в г. Исфагане (Иран) на тему: «Сочетание элементов древней Иранской архитектуры с современной архитектурой» [7, ед.хр.62, л.50]. Работники азербайджанского радио и телевидения расширили контакты и обмен опытом радио и телевидения с зарубежными коллегами. В 1970 году в Баку находились заместитель генерального директора Иранского радио и телевидения Гамид Саид и директор Иранского телевидения Ясин Аль-Баку [7, ед.хр.56, л.64].

В этот период большое внимание уделялось развитию книготорговли, книгоиздательским связям и межбиблиотечному обмену. Так, за 1970 год книгоэкспортный отдел «Азеркитиба» отправил в зарубежные страны 13.770 экз.книг на сумму 10.949 руб., при плане 6 тысяч рублей [7, ед.хр.62, л.6]. Одним из крупнейших заказчиков на продукцию «Азеркитаба» являлся Иран. С представителем Иранской книготорговой фирмы «Азеркитаб» заключил договор о поставке в Иран около 5 тыс.экз. книг [7, ед.хр.62, л.6]. За период 1971-1973 годов фундаментальная библиотека Академии наук Азербайджанской Республики и Республиканская библиотека им. М.Ф.Ахундова направили в библиотеки Ирана более 900 книг и журналов, а из Ирана получено 563 книги и журнала [7, ед.хр.75, л.68].

ЦК КП Азербайджана 14 апреля 1978 года принял постановление о проведении в городе Баку V сессии Межправительственной советско-иранской комиссии по научно – техническому сотрудничеству [1, оп.65, ед. хр. 140, пар.1-г]. Научно-техническое сотрудничество СССР с Ираном осуществлялось на основе Соглашения, подписанного 25 февраля 1971 года, и охватывало следующие области: науку и высшее образование, сельское и лесное хозяйство, охрану окружающей среды, сейсмологию и сейсмостойкое строительство, здравоохранение и медицину, документацию и научно-техническую информацию. Наиболее активно сотрудничество развивалось в области предотвращения загрязнения вод Каспийского моря. Соглашение вступило в силу 29 июня 1971 года [11, с.191].

После революции в Иране и создания Исламской Республики Иран, новые власти стали вести нейтральную внешнюю политику и стали опираться на линию «не Восток, не Запад». Восток, по их мнению, означал коммунизм, а Запад империализм. Шиитское руководство рассматривало коммунизм на примере Советского Союза как режим, в котором преобладает антиисламская идеология. Но с другой стороны, Иран был заинтересован в поддержании экономических отношений с СССР, а СССР, в свою очередь, пытался включить Иран в сферу своего влияния.

С приходом к власти в Иране теократического политического режима фактически под религиозной оболочкой проводилась прежняя политика паниранизма. Данная политика вновь, как и при шахском режиме, ограничивала политические и культурные права азербайджанского населения. Начались репрессии против противников нового режима в Южном Азербайджане.

После победы исламской революции в отношениях между одним из авторитетных религиозных деятелей Ирана Шариат -Мадари и духовным лидером нового политического режима имама Хомейни возникли разногласия. Шариат - мадари имел азербайджанские корни. Его, в основном, поддерживала группа «Пишгаман» («Разведчики»), образовавшаяся в Тебризском университете, которая состояла из студентов и рабочих, пытавшихся установить в Иранском Азербайджане местную автономию [8, с.144-145]. В декабре 1979 г. в Тебризе прошли массовые демонстрации, выдвинувшие требование предоставления автономии азербайджанцам и другим этническим меньшинствам Ирана [8, с.211]. В марте-апреле 1982 года иранское правительство напало на сторонников отставных генералов-оппозиционеров генерал-полковника Афшари и аятоллы Шариат - мадари, проживавших в Восточном Азербайджане. Целью оппозиции было начать восстание в Тебризе, а затем расширить его, чтобы убить имама Хомейни. Однако правительство распустило группу. 28 членов группы были расстреляны в Тебризской тюрьме без следствия и суда. Усилились репрессии против оппозиции. Все это усиливало рост недовольство новым режимом в Иране [13, с.100].

События в Южном Азербайджане после Исламской революции 1979 года имели отклик и в Азербайджанской ССР. В своем вступлении на VII съезде писателей республики, состоявшемся в Баку в 1981 года, Гейдар Алиев подчеркнул важность сотрудничества с азербайджанскими писателями из Южного Азербайджана и «пропаганды их произведений в республике и за рубежом» [4, с.2]. Он высоко оценил творчество поэта Сулеймана Рустама, заявив, что «тема Южного Азербайджана и борьба его народа за свое социальное и национальное освобождение занимает видное место в творчестве поэта» [5,1]. Комментируя произведения Балаша Азероглу, Г. Алиев также заявил, что в его «произведениях мы часто сталкиваемся с темой южного Азербайджана: он отражает мечты и чаяния его многомиллионного народа» [5,1]. Высоко оценив произведения Мирзы Ибрагимова, Алиев охарактеризовал его книгу «Gələsəg gün» как изображение «Движения за революцию в Южном Азербайджане и борьба за национальную и социальную независимость» [2, с.67]. В четвертом томе Азербайджанской Советской энциклопедии, опубликованной в 1980 г., в

статье «Иранский Азербайджан» говорилось: «Вах, Сənubi Azərbaycan» («Смотри, Южный Азербайджан») [3, с.513].

ЛИТЕРАТУРА

1. АДП УДП АР ф.1
2. Азербайджан, 1981, № 10
3. Азербайджанская советская энциклопедия, том 4, 1980
4. Бакинский рабочий, 14 июня 1981 года
5. Бакинский рабочий, 12 декабря 1981 года
6. Вышка, 2 июля 1980 года
7. ГААР, ф.28, оп.12
8. Жигалина О.И. «Этносоциальная эволюция иранского общества», Москва, 1996, 263 с.
9. Зеркало, 15 мая 2010 года
10. Международная жизнь, 1983, №1
11. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами, вып. XXVII, Москва, 1974 год
12. Кənd həyatı, 1968, № 8
13. Shaffer B. «Borders and Brethren: Iran and the challenge of Azerbaijani identity», Belfer Center for Science \international Affairs John F. Kennedy School of Government Harvard University Cambridge, Massachusetts, 2002, p. 255.

XÜLASƏ

1970-1980-Cİ İLLƏRDƏ SOVET-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-İN ROLU

Məmmədova İ.M.

Açar sözlər: şah rejimi, mehriban qonşuluq əlaqələri, siyasət, İslam İnqilabı, müstəqillik

1970-80-ci illərdə Azərbaycan SSRİ-in Sovet-İran münasibətlərində iştirakı əsasən humanitar sahəni əhatə edirdi. Xarici ölkələrlə dostluq və mədəni əlaqələr cəmiyyətinin fəaliyyəti çərçivəsində həyata keçirilmiş, elmi və mədəni nailiyyətlərdə təcrübə mübadiləsində, mədəniyyət, sənət ustalarının və görkəmli alimlərin iştirak etdiyi tədbirlərin təşkilində öz ifadəsini tapmışdır. İki ölkə arasında böyük iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində azərbaycanlı mütəxəssislərin iştirakı da olmuşdur.

1979-cu il İslam İnqilabından sonra İran azərbaycanlılarının mövqeyi əvvəlki Şah rejimi ilə müqayisədə heç bir dəyişiklik yaşamadı. Əvvəlki kimi, azərbaycanlılar tarixi ərazilərində muxtariyyət hüququndan istifadə etmirdilər. Məktəb açmağa və ana dilində qəzet buraxmağa icazə verilmədi; səlahiyyətlilər ən fəal insan haqları müdafiəçilərinə və ziyalı nümayəndələrinə qarşı repressiyalar həyata keçirdi. Sovet SSR xüsusi xidmət orqanları məlumat məkanını ciddi nəzarət altında saxladığı üçün Azərbaycan SSR-də Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələr barədə məlumatlar olduqca az idi. Əsasən bu cür məlumatlar yaxın qohumları şah və teokratik rejimdən əziyyət çəkən, Sovet Azərbaycanına köçərək ölkəni tərk etməyi bacaranlardan əldə edilə bilər. Azərbaycanda, Arazın o tayndakı soydaşlarının mübarizəsinə qarışmaq hissi ədəbi və tarixi əsərlərin səhifələrində, Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin İrana nadir səfərləri zamanı ifadə edilirdi.

SUMMARY

THE ROLE OF THE AZERBAIJANI SSR IN SOVIET-IRANIAN RELATIONS IN 1970-1980

Mammadova I.M.

Keywords: Shah's regime, good neighborly relations, politics, Islamic revolution, independence

In the 1970s and 80s, Azerbaijan's participation in Soviet-Iranian relations mainly covered the humanitarian sphere. It was carried out within the framework of the activities of the Society of friendship

Роль Азербайджанской ССР в советско-иранских отношениях в 1970-1980 годах

and cultural relations with foreign countries, found expression in the exchange of experience in scientific and cultural achievements, in the organization of events in which masters of culture, art and outstanding scientists took part. Azerbaijani experts also participated in the implementation of major economic projects between the two countries

After the Islamic Revolution of 1979, the position of Iranian Azerbaijanis has not undergone any changes compared to the previous Shah regime. As before, Azerbaijanis did not exercise the right to autonomy in their historical territories. They were not allowed to open schools and issue newspapers in their native language; the authorities carried out reprisals against the most active human rights defenders and representatives of the intelligentsia. The information about the events taking place in Southern Azerbaijan in the Azerbaijan SSR was rather scarce, since the special services of the Soviet SSR kept the information space under strict control. Basically, such information can be obtained from those whose close relatives suffered from the Shah and theocratic regime, who managed to leave the country by moving to Soviet Azerbaijan. In Azerbaijan, the feeling of involvement in the struggle of compatriots on the other side of the Araz was expressed on the pages of literary and historical works, during the rare visits of Azerbaijani cultural figures to Iran.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.11.2023
	Son variant	18.12.2023

UOT 930.2

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_61

RUSIYA İŞĞALI ƏRƏFƏSİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZIN SİYASİ VƏZİYYƏTİNƏ DAİR

(Akademik P.Q.Butkovun “1722-1803-cü illərdə Qafqazın
yeni tarixi üçün materiallar” əsəri əsasında)

ƏFƏNDİYEVA AYNURƏ SALEH qızı [ORCID](#)

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, dissertant

efendiyeva82@inbox.ru

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, çar Rusiyası, xanlıqlar, işğal, siyasi vəziyyət

Giriş Cənubi Qafqazda və Qacar İnanında rus tacirlərinin hüquq və təhlükəsizliyini qorumaqla onu əlavə gəlir mənbəyinə çevirməyə, Xəzər hövzəsində rus hökumranlığını bərqərar etməyə, Xəzəri Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə çalışan Rusiya çarizminin XVIII əsrin sonlarından etibarən xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Cənubi Qafqaz regionu idi. Bu bölgənin fəthi ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edəcəkdə ki, bu baxımdan Cənubi Qafqazın siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti xüsusi önəm kəsb edirdi. Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi barədə 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsini bağlayaraq Şərqi Gürcüstanda möhkəmlənən çar Rusiyası Azərbaycan ərazisinin əlverişli hərbi-strateji mövqeyini nəzərə alaraq bu regionda sərhədlərini genişləndirməyə çalışırdı. Bütün bunlar bir tərəfdən Qacar İnanı ilə Osmanlı imperiyası, digər tərəfdən isə Rusiya arasında rəqabətə səbəb oldu. Təqdim olunan məqalədə bütün bu məsələlər rus hərbi tarixçisi P.Q.Butkovun “Qafqazın 1722-ci ildən 1803-cü ilə qədərki yeni tarixi üçün materiallar” adlı üçcildlik əsərində verilmiş məlumatlar əsasında tədqiq olunur.

P.Q.Butkov Qafqazda hərbi xidmətdə olmuş, 1796-cı ildə V. Zubovun yürüşü zamanı döyüşən ordunun sıralarında şəxsən hadisələrə şahidlik etmiş, 1801-1802-ci illərdə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı ordularının baş komandanı K.F.Knorriqin dəftərxanasının rəisi vəzifəsində çalışmışdı [2, s. 1]. Bu səbəbdən də hadisələrin canlı şahidi və iştirakçısı kimi onun əsərləri dövrün hərbi-siyasi proseslərinin inikas olması baxımından həm tarixşünaslıq, həm də mənbəşünaslıq əhəmiyyəti daşıyır. P.Q. Butkovun verdiyi məlumatlar, arxiv sənədləri və digər tarixi mənbələrlə birləşərək, tədqiqatçılara Cənubi Qafqazın, o cümlədən də Şimali Azərbaycanın bəhs olunan dövr tarixinin müxtəlif aspektlərini daha ətraflı işıqlandırmaya imkan verir. Butkovun “Materialları”nın gündəlik qeydləri və müxtəlif rəsmi sənədlərdən – qərarlardan, yazışmalardan, məktublardan çıxarıqların təqdim olunduğu 3-cü hissəsi isə ümumiyyətlə mənbə səciyyəsi daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, P.Q. Butkovun “Qafqazın 1722-ci ildən 1803-cü ilə qədərki yeni tarixi üçün materiallar” adlı əsərində Cənubi Qafqazın XVIII əsr tarixinə dair qiymətli məlumatlar yer almışdır. Materialların birinci cildi Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, bundan istifadə edərək imperiyanın müxtəlif yerlərində yüksələn üsyan və hərəcatların təsviri ilə başlayır. Burada əksini tapan tarixi hadisələrin ana xəttini I Pyotrın 1722-1723-cü illərdə Xəzərsahili əyalətlərə olmuş yürüşü təşkil edir. Təqdim olunan məqalədə tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz problem isə “Materiallar”ın ikinci və üçüncü cildlərində geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizəyə qoşulması: Qafqazda möhkəmlənmək, bu əraziləri ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyası da qoşulmuş oldu. Xəzər dənizinin şimal-qərb sahilində Həştərxandan Bakıya kimi siyasi ambisiyalarını hərbi yolla təmin etmək niyyətində olan və Xəzər regionu

üzərində hakimiyyətini bərqərar etməyə çalışan Rusiya imperatoru I Pyotr XVIII əsrin birinci rübünün sonlarına doğru bu bölgədə yaranmış son dərəcə gərgin siyasi vəziyyətdən yararlanmağa çalışırdı. Məhz həmin vaxtdan etibarən Qafqazın hərbi yolla işğalını qarşısına məqsəd qoymuş çarizm bu diyarın fəthi məqsədilə XIX əsrin 60-cı illərinin ortalarına kimi işğalçı müharibələr aparmalı olmuşdur.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, əsərin müəllifi dövlət xadimi olduğu üçün onun "Materiallar"ında Rusiyanın Qafqaz siyasətinə, bu diyarın hərbi cəhətdən ələ keçirilməsi məqsədilə apardığı müharibələrə haqq qazandırılır. I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə olmuş yürüşünə də eyni yanaşmanı nümayiş etdirən Butkov qeyd edir ki, Qazıqumuxlu Surxay xan və müşkürlü Hacı Davud Səfəvilərin hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırdılar, nəticədə ələ ipək və digər əşyaları ilə asiyalılar və avropalılarla ticarət aparən Şamaxı şəhərini xarabalığa çevirdilər, burada olan rus tacirləri isə ölümcül halda döyülmüş, onların bir milyondan çox mali qarət olunmuşdu [2, s. 3]. Beləliklə 1721-ci ildə Şamaxıda törədilmiş hadisələr Butkovun fikrinə görə rusların Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünün başlıca səbəbi olmuşdur. Bununla belə P.Q. Butkov I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə yürüşünün mühüm aspektlərini və onun nəticələrini kifayət qədər təfərrüatı ilə əhatə etmişdir. Əsərdə yürüşün hazırlığı və gedişi, Xəzər dənizinin qərb sahilində imperiya hakimiyyətinin qurulması tədbirləri ətraflı öyrənilir.

Lakin bu problemin tarixşünaslığının tədqiqi belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu hadisə yalnız yürüş üçün bəhanə rolunu oynamış, yürüşün əsas səbəbi isə I Pyotrun Xəzərsahili əraziləri ələ keçirməklə Xəzər dənizinin qərb və cənub sahillərində imperiyanın mövqelərini möhkəmləndirmək niyyəti olmuşdur. Nəticədə Rusiya ilə şərq ölkələri arasında təbii körpü rolunu oynayacaq bu diyarın fəthi ilə buradan rus malları üçün cənub istiqamətində yol açılmış olacaqdı [9, s. 16]. Bu barədə P.Q. Butkov qeyd edir ki, "Fars ticarəti çoxdan rus monarxlarının diqqətini cəlb etmişdir" [2, s. 9]. Dərbənddən Gilana qədər Xəzərsahili vilayətləri ələ keçirən I Pyotr Kur çayının mənsəbinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu yeri limana çerirərək, burada Peterburq şəhərinə bənzər şəhər salmağı planlaşdırırdı. [13, s. 280] Lakin I Pyotrun vəfatı ilə Rusiyanın Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək uğrunda apardığı mübarizəsi bir qədər təxirə salınmış oldu.

Rusiya işğalı ərəfəsində Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət: Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII-XIX əsrlərin qovşağında, Cənubi Qafqazın çar Rusiyası tərəfindən işğalı ərəfəsində regionda daxili və beynəlxalq vəziyyəti son dərəcə ağır idi. Cənubi Qafqazın, eyni zamanda Azərbaycan ərazisinin xırda feodal dövlət birləşmələrinə, xanlıqlara parçalanması, qonşu xanlığın ərazisinə yiyələnmək uğrunda xanlar arasında gedən mübarizə, feodallarla kəndlilər arasında ziddiyyətlərin artması, iqtisadi tənəzzül həmin dövrdə bölgənin daxili vəziyyəti üçün xarakterik idi.

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra yaranmış siyasi vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycanda yaranan xanlıqların bir-biri ilə düşmən münasibətdə olmaları onların xarici siyasi qüvvələrə qarşı müqavimət aparmaqlarına mane olurdu. Şəki xanı Hacı Çələbi xanın, Quba xanı Fətəli xanın birləşdirmə siyasəti də uğursuzluqla nəticələnmişdi.

1762-ci ildə II Teymurazın ölümündən sonra Kartli və Kaxetiyanı öz hakimiyyəti altında birləşdirən oğlu II İrakli Şərqi Gürcüstanın hakimi oldu. Qərbi Gürcüstan isə bir sıra çarlıqlara bölünmüşdü ki, bu çarlıqlar da daim bir-birləri ilə mübarizə aparırdılar. Qərbi Gürcüstanı birləşdirməyə çalışan İmeretiya çarı I Solomon Kartli-Kaxetiya çarlığı kimi Rusiyaya meyli edir, Rusiyanın himayəsinə keçməyə çalışırdı. Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli Şimali Azərbaycan xanları ilə düşmənçilik edir, İrəvan və Gəncə xanlıqlarını ələ keçirmək üçün bu ərazilərə işğalçı yürüşlər təşkil edirdi.

Tədqiq olunan dövrdə Cənubi Qafqazda diyarın feodal hakimləri arasında gedən bu mübarizə daxili siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə ciddi təsir göstərirdi. P.Q. Butkovun verdiyi məlumatlara görə, İrəvan və Gəncə xanlıqlarına münasibətdə mübhəm planları olan və bu planlarını gerçəkləşdirmək məqsədilə Gəncədə çevriliş etmək istəyən Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli Gürcüstandan 400-ə kimi könüllü belə toplamışdı. [3, s. 346].

Kərim xan Zəndin vəfatından sonra İranda Zəndlər və Qacar arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə nəticəsində Ağa Məhəmməd şah Qacar hakimiyyətə gəlməyə nail oldu. Şah titulu alan Ağa Məhəmməd şah Qacar Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını itaət altına aldıqdan sonra Şimali Azərbaycan ərazisinə hücum etməyi qərara aldı. Onun əsas məqsədi Səfəvi imperiyası tarixi sərhədlərini bərpa etməyə yönəlmişdi.

Nümayəndələrini Cənubi Qafqaz hakimlərinin yanına göndərmiş Qacar hökmdarına münasibətdə yerli hakimlər fərqli mövqə sərgiləyirdilər. Belə ki, gürcü çarı II İrakli ilə Qarabağlı İbrahim xanın ittifaqından ehtiyat edən gəncəli Cavad xan, belə ittifaqı özünün hakimiyyəti üçün birbaşa təhlükə hesab edərək Qacar hökmdarına tərəf meyl edirdi. Şəkili Məhəmmədhəsən xan da Ağa Məhəmməd xanın qalib gələcəyinə inanaraq eyni mövqə nümayiş etdirirdi. Ağa Məhəmməd xan öz səfirləri vasitəsilə Şeyxəli xan tabe olacağı təqdirdə onu bütün Şirvana hakim təyin edəcəyinə söz vermişdi. Bu səbəbdən də Şeyxəli xan da Ağa Məhəmməd xanın tərəfində yer almışdı. Çünki Rusiyanın təzyiqi ilə üzləşən Şeyxəli xan şimaldan gələn təhlükənin onun hakimiyyəti üçün Ağa Məhəmməd xandan daha təhlükəli olduğunu hesab edirdi [6, s. 19]. Rusiya təbəəliyinə keçərək Bakı xanlığını Şeyxəli xandan qorumaq niyyətində olan Bakılı Hüseynqulu xan Rusiya təbəəliyinə müraciət etməsinə baxmayaraq, tərəddüd edirdi və vaxtaşırı Ağa Məhəmməd xana tərəf meyl edirdi [3, s. 295].

T.Mustafazadə Şimali Azərbaycan xanlarını Ağa Məhəmməd xan Qacara olan münasibətlərinə görə qruplaşdıraraq qeyd edir ki, gəncəli Cavad xan, qubalı Şeyxəli xan, şəkili Məhəmmədhəsən xan Ağa Məhəmməd xan Qacara meyilli siyasət yeridir, Qarabağ, İrəvan, Şamaxı və Lənkəran xanları isə Ağa Məhəmməd xan Qacara düşmən münasibət bəsləyirdilər. Bakı və Naxçıvan xanları isə tərəddüd içində idilər [1, səh. 168].

1795-ci ilin yayın sonlarında altmış minlik ordu ilə Cənubi Qafqaz üzərinə yürüşə başlayan Ağa Məhəmməd xanın başlıca hədəfi Qarabağ xanlığını tabe edib itaətdən boyun qaçıraraq Rusiya ilə yaxınlaşan II İraklini cəzalandırmaq idi. Amma Qarabağ xanlığının mərkəzi sayılan Şuşanı bir ay mühasirədə saxlasa da, ala bilməyən Qacar Tiflisin üzərinə yürüşə başlayır. Butkovun yazdığına görə Ağa Məhəmməd xan İraklidən Qacar dövlətinin ali hakimiyyətini qəbul etməyi, gürcü çarı tərəfindən Azad xandan alınmış, Nadirilərin ailə xəzinəsi hesab olunan böyük almazı qaytarmağı, oğlanlarından birini onun yanına əmanət göndərməyi, Q.Potyomkinin gürcü çarına hədiyyə etdiyi saati ona verməyi tələb edirdi. Əvəzində o, bütün gürcü əsirləri qaytarmağa, dağıdılmış Tiflisi bərpa etməyə və onunla müttəfiqlik müqaviləsi bağlamağa söz verirdi [3, s.341]. Lakin çıxılmaz vəziyyətdə qalmış İraklini Gürcüstandakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı İ.V. Qudoviç tezliklə köməyin göndəriləcəyini vəd etməklə, müxtəlif bəhanələrlə danışıqları uzatmağı məsləhət görərək Ağa Məhəmməd xanla danışıqlara getməkdən çəkindirirdi.

1795-ci ilin sentyabrın 8-11-də tərəflər arasında baş vermiş döyüşdə Rusiya tərəfindən vəd olunan köməyi ala bilməyən Kartli-Kaxetiya və İmereti çarlıqlarının birləşmiş qüvvələri Ağa Məhəmməd xanın başçılığı altındakı hissələr tərəfindən darmadağın edilir, Gürcüstanın şərq hissəsi müvəqqəti olaraq Qacar dövlətinin tərkibinə daxil edilir. Bu barədə tədqiqatçı G.Məmmədova qeyd edir ki, II Yekaterina kabineti yaranmış siyasi şəraitdə Gürcüstanı qurban verərək, əslində Cənubi Qafqaza daxil olmaq və Xəzərin qərb sahilini zəbt etmək məqsədi daşıyan şərq siyasətini həyata keçirməyə başlayır [9, s. 8].

Qafqazdakı Rusiya ordularının komandanı general Qudoviç Dağıstan və Azərbaycan hakimlərinin yanına çaparlar göndərərək onları Rusiya tərəfindən tezliklə köməyin göndəriləcəyinə inandırmağa çalışır. Belə elçilərdən Abdulla Sadıqov oktyabrın sonlarında Dərbənddə olmuş, həmin vaxt Qubada olan Şeyxəli xana Qudoviçin məktubunu çatdırmışdı. Qudoviç rus qoşunlarının tezliklə Dağıstana göndəriləcəyini iddia edərək, Şeyxəli xandan Rusiyanın yardımına sığınmağı tələb edirdi. Şeyxəli xan cavabında dağlılardan muzzdlu qüvvə toplamaq üçün rusalardan pul göndərilməsinə xahiş edirdi [4, s. 261].

Belə bir vaxtda Qızlardan hərəkətə başlayan Savelyevin başçılığı altındakı rus qüvvələri 1796-cı ilin fevralın ortalarında Dərbəndə yaxınlaşır. Dərbəndə gələn Şeyxəli xanın yanına elçilər göndərən general-mayor Savelyev ona Ağa Məhəmməd xana qarşı müdafiə ittifaqı bağlamağı təklif etsə də rədd cavabı almışdı. Azərbaycanın xanlıqlar dövrü tarixinin tədqiqatçısı T.T.Mustafazadə bunu həmin vaxtı Şeyxəli xanın Bakılı Hüseynqulu xanla münasibətlərini yaxşılaşdırmağa müvəffəq olması ilə izah edirdi [1, s. 174]. Şeyxəli xan Bakılı Hüseynqulu xanla barışmaqla yanaşı, P.Q. Butkovun yazdığı kimi, Dərbəndə bitişik Tabasaran mülklərinin hakimləri-Tabasaran qazısı, eləcə də Qazıqumuxlu Surxay xan ilə də münasibətlərini yaxşılaşdırmışdı [4, s. 274].

Rusiyanın I Pyotrun vaxtından can atdığı müstəmləkəçilik niyyətlərini həyata keçirmək fikrində olan çar hökuməti, Xəzər dənizində ən mühüm liman hesab olunan Bakını və bu ərazidəki digər dayaq məntəqələrini gücləndirmək niyyətində idi. Rusiyanın cənub sərhədlərini təhdid edəcək Qacar qoşunlarının Cənubi Qafqaza daxil olmasından narahat olan və həm də bu bölgəni ələ keçirmək niyyətində olan II Yekaterina hökuməti 1796-cı ilin aprelində V.Zubovun komandanlığı ilə Azərbaycana ordu göndərdi. Bu məqsədlə 1796-cı ilin fevralın 19-da II Yekaterina tərəfindən V.A. Zubova göndərilmiş təlimatda yürüşün məqsədinin İranda siyasi asayiş və sabitliyin bərqərar edilməsi olduğu göstərilirdi [4, s. 274-276]. Bu arada isə rus qoşunları ilə toqquşmaq istəməyən Ağa Məhəmməd xan böyük qənimətlə Cənubi Qafqazı tərk edir.

Zubov yürüş öncəsi xüsusi məktubla Azərbaycan xanlarına müraciət edərək onları rus çarına itaət etməyə çağırır. Rus hərbi tarixçisi V.A. Potto bu yürüşlə əlaqədar yazırdı ki, V. Zubov Qacar İranı ilə məsələni bitirdikdən sonra, Anadolunu ələ keçirməli, buradan isə İstanbulu təhdid etməli idi [11, s. 286].

Azərbaycan ərazisinə daxil olan rus qoşunları Dərbənd qalasında güclü müqavimətlə üzləşdi. Qan tökülməməsi üçün Şeyxəli xan düşmənin çoxsaylı toplarından daima atəşə tutulan Dərbəndin darvazalarını açmağa məcbur oldu [3, s. 358-359]. Bunun ardınca general Zubov Şimali Azərbaycanın bir neçə xanlığını işğal edir və Qacar İranı istiqamətində hücum hazırlaşmağa başlayır. 1796-cı ilin sentyabrında İbrahimxəlil xan oğlu Əbülfət xanı və vəziri Vaqifi V.A.Zubovun yanına göndərir. O, bu nümayəndələri vasitəsilə Rusiya ordularının komandanlığından Qarabağ xanlığının Rusiya himayəsinə keçməsi barədə xahiş etmişdi [3, s. 405]. Bu, əslində İbrahim xanın yaranmış vəziyyətdə diplomatik manevr etmək məcburiyyətində qalmaq zərurətindən atdığı addım idi.

Dərbəndin işğalının ardınca cənuba doğru yürüşü davam etdirən rus qoşunları həmin ilin iyunun 6-da Qubanı, 13-də isə Bakını tutdular [3, s. 388-389]. Tezliklə Şamaxı xanlığının da xeyli hissəsi rus qoşunlarının nəzarəti altına keçdi. Bu zaman hücum edən rus qoşunlarının tərkibində fəxri əsir qismində iştirak edən Şeyxəli xan Şamaxı yaxınlığında qaçmağa müvəffəq oldu [11, s. 289]. O, Qubaya keçərək, Qrız kəndində məskunlaşmış, daha sonra Şəkiyə Səlim xanın yanına getmiş, burada istədiyi dəstəyi ala bilmədiyi üçün silahlı dəstə toplamaq məqsədilə Dağıstana keçmişdi [3, s. 395].

1796-cı ilin yay-payız aylarında Şeyxəli xan müttəfiqləri Qazıqumuxlu Surxay xanla və akuşalılarla birlikdə Dərbənd və Quba bölgəsində rus qüvvələrinə qarşı mübarizə aparmışdı [3, s. 391]. Təkcə 1796-cı ilin oktyabrın 1-də Şeyxəli xanın başçılığı altındakı müttəfiq qüvvələri ilə rus hissələri arasında baş vermiş Alpen döyüşündə podpolkovnik Bakuninin başçılıq etdiyi dəstənin darmadağın edildiyini, 7 zabit və 245 əsgərin həlak olduğunu nəzərə alsaq onun mübarizəsinin miqyası barədə təsəvvür yaranır [3, s. 402].

Lakin Azərbaycana yürüşün ilk günlərindən V.Zubovun ona verilmiş 19 fevral 1796-cı il tarixli təlimata uyğun olaraq "inadkar və vəfasız" xanların Rusiyaya daha loyallıqla əvəz etməyə başlaması onunla yerli xanlar arasında münasibətlərin kəskin xarakter almasına səbəb olur. V.Zubovun bu tələsik addımı Azərbaycan hökmdarlarını ondan uzaqlaşaraq rus qoşunlarını dəf etmək üçün birləşməyə vadar edir ki, bu da tədqiqatçı G.Məmmədovanın qənaətinə görə, kampaniyanın taleyini həll etmişdi [10, s. 27].

II Yekaterinanın ölümündən sonra I Pavelin dörd illik hakimiyyəti tədqiq olunan dövrdə Rusiyanın Qafqazdakı maraqlarının həyata keçirilməsində xüsusi mərhələ hesab olunur. Bu dövrdə Rusiya dövlətinin siyasətinin istiqaməti və məzmunu II Yekaterinanın siyasətindən köklü şəkildə fərqlənirdi. Qafqaz siyasəti də bu baxımdan istisna deyildi. I Pavelin ilk fərmanlarından biri də 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən Tiflis şəhərinin ələ keçirilib qarət edilməsindən sonra II Yekaterinanın Cənubi Qafqaza göndərdiyi qoşunları geri çağırmaq barədə olur.

Zubova verilmiş göstərişdə qeyd olunurdu ki, rus qoşunları tərəfindən tutulmuş ərazilərin hakimlərindən Rusiyaya sədaqətli qalanlar yaxın ətrafı ilə rus hissələrilə birlikdə imperiyanın hüdudlarına çəkilə bilərlər. Beləliklə, Xəzər Korpusunun son hissələri 1797-ci ilin martında Cənubi Qafqazı tərk etdi və Bakıdan keçərək general-leytenant Bulqakovun komandanlığı ilə 1797-ci ilin iyununda Terekə gəldi. Qafqaz korpusunun qoşunlarının digər hissəsi isə Gəncədən Gürcüstana yola düşdü. 1797-ci ilin martın 9-da qraf Qudoviçə verilən əmrdə Sara adasındakı rus hissələrini çıxartmaq göstərişi verilirdi. Əmrə görə orada yalnız bir və ya iki hərbi gəmi yerləşdirilə bilərdi [3, s. 423-424].

Yuxarıdakıları yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, V.Zubovun II Yekaterinanın kabineti tərəfindən təşkil edilmiş bu kampaniyası Rusiya üçün məğlubiyyətlə başa çatmış, yürüş üçün çəkilən xərclər o dövrün pulu ilə təxminən 1700 min rubl təşkil etmişdi [8, s. 188].

1797-ci ilin yazında rus qoşunları Cənubi Qafqazı tərk etdikdən sonra Ağa Məhəmməd şah çoxsaylı qüvvə ilə yenidən buraya yürüş təşkil edərək Qarabağa daxil olub Şuşa qalasını ələ keçirdi. Butkov bu barədə yazır ki, Ağa Məhəmməd şah Ərdəbildə olanda xəbər alır ki, İbrahim xan Qarabağı tərk etmək niyyətindədir. Ona görə də 12 minlik ən yaxşı süvari dəstəsi ilə Qarabağa doğru irəliləyir. Bu arada isə İbrahim xan yaxın ətrafı ilə Çar-Balakənə gedir. Beləliklə, Ağa Məhəmməd şah çətinlik çəkmədən heç kim tərəfindən mühafizə olunmayan Şuşaya daxil olur. Şuşada məskunlaşan Ağa Məhəmməd şah İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəyi xan təyin edir. Eyni zamanda onun Muğanda yerləşən qoşun dəstəsi rus düşərgəsinin dayandığı yeri tutmaq niyyəti ilə Kürü keçir. Ağa Məhəmməd şah tərəfindən Şuşaya çağırılan gəncəli Cavad xan isə həbs olunur [3, s. 428].

Butkov qeyd edir ki, Gürcüstan və Azərbaycana yürüşü barədə Azərbaycan xanlarını məlumatlandıraraq adəti üzrə hər yerdən əmanət tələb edən Ağa Məhəmməd şah qardaşı Əliqulu xanın sərdarını İrəvana göndərdi. Butkovun məlumatına görə həmin vaxtı Azərbaycan xanlıqlarında iqtisadi durum da ürəkaçan deyildi. Gəncədə çörəyin dördə biri 30 gümüş rubla satılırdı. Onun qeyd etdiyinə görə, bununla belə Azərbaycan xanları özlərində Ağa Məhəmməd şah müqavimət göstərmək üçün güc tapdılar [3, s. 427].

Bu arada Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin ölümündən sonra hakimiyyətə onun böyük oğlu XII Georgi çıxır. Belə vəziyyətdən yararlanmağa çalışan İrəvan xanı 1799-cu ilin oktyabrında qədim türk yurdu olan Şörəyel mahalını Gürcüstandan geri ala bildi. Çar XII Georgi knyaz Sisianovun başçılığı altında 400 nəfərlik muzzdlu dəstəni şörəyellilərdən vergi toplamaq üçün göndərdikdə irəvanlılar onları məğlub edərək qaçmağa vadar etmişdilər. Butkovun yazdığına görə bu zaman gürcü dəstəsindən 200-ə qədər adam irəvanlılar tərəfindən öldürülmüşdü [3, s. 448].

Zəif hakimiyyətini qorumaq üçün qonşu Azərbaycan xanları ilə münasibətlərini nizamlamağa çalışan XII Georgi, Gəncə xanı Cavad xanı öz tərəfinə cəlb etmək üçün Şəmsəddili ona qaytarmaq fikrində idi. Butkov qeyd edir ki, bu vilayət həmişə Gəncəyə aid olub, lakin İraklinin zamanında işğal olunaraq Kartli-Kaxetiya tabe edilmişdi [3, s. 448].

Rusiya işğalı ərəfəsində Cənubi Qafqazın siyasi vəziyyətindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, Qacar İrənindən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi, orada xristian dayaq yaradılması planı bəhs olunan dövrdən etibarən Rusiya hökumətinin planlarında olmuşdur. Belə ki, həmin vaxtı Qarabağın məlikləri Cəmşid və Fridon Sankt-Peterburqda olarkən onlara təbəələri ilə birlikdə Rusiyanın nəzarətində olan Gürcüstan torpaqlarına, Qacar İrənindən ermənilərin köçürülməsi nəzərdə tutulan ərazilərdə məskunlaşmaları üçün icazə verilməsiylə bağlı müraciət

etmişdilər. Butkovun yazdığına görə "Gürcüstanda yeni xristian cəmiyyətinin yaradılmasının imperiya siyasətinin xeyrinə olduğunu" hesab edən çar Kovalenskiyə tapşırır ki, mülüklər üçün ən əlverişli şərtlərlə torpaqlar ayırsın [3, s. 450].

1800-cü ilin yayında Abbas Mirzənin başçılığı altında Qacar qüvvələri Cənubi Qafqaza doğru irəlilədikdə həmin vaxtı Kovalenski ilə Abbas Mirzə arasında getmiş danışıqların nəticəsi olaraq Qacar qüvvələrinin Tiflisə planlaşdırılan hərəkətinin qarşısını almaq mümkün olmuşdu [3, s. 455].

1801-ci ilin sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti dərc edildi. Onun ərazisində Rusiya qoşunlarının baş komandanının başçılığı altında Gürcüstan vilayəti yaradıldı [12, s. 433-436]. Bu vilayətə həmçinin Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi - Kartli-Kaxetiya çarlığından vassal asılılığında olan və onunla birlikdə Rusiyaya birləşdirilən Qazax, Borçalı və Şəmşəddil sultanlıqları da daxil idi. Dolayısı ilə Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı başlandı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Gürcüstanın Rusiya imperiyasına ilhaq edilməsi rus çarizminin Cənubi Qafqazdakı siyasi məqsədlərinin hərbi yolla gerçəkləşdirilməsi yolunda ilk addım idi. Qacar İrani və Osmanlı imperiyasının sərhədlərində, Cənubi Qafqazın mərkəzində hərbi körpücük yaratmağa başlayan çar Rusiyası Avropa ilə Asiyanın qovşağında hərbi-strateji əhəmiyyətli coğrafiyada yerləşən Azərbaycan ərazisini, Azərbaycan və Dağıstan xanlıqlarını imperiyanın tərkibinə qatmaqla onu genişləndirməyə çalışırdı.

Nəticə: Aparılmış tədqiqata yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin sonları, çar Rusiyası tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğalı ərəfəsi Cənubi Qafqaz regionu üçün son dərəcə tələyüklü hadisələrlə əlamətdar olmuşdur. XVIII əsrin sonu üçün Cənubi Qafqaz uğrunda iri dövlətlər arasında gedən mübarizədə Rusiyanın xeyrinə dəyişikliyin baş verməsi ona bu istiqamətdə daha fəal siyasət yeritməyə imkan verdi. Bəhs olunan dövrdə Cənubi Qafqazda yaranmış qeyri-sabit vəziyyətdən yaralanmağa çalışan çar Rusiyası özünün ekspansionist siyasətini gücləndirmişdi. Məqalədə P.Q. Butkovun əsərlərindən gətirilən faktlara əsasən rus-gürcü ittifaqının Cənubi Qafqazda siyasi pərakəndəlik və sabitsizlikdən, Azərbaycan xanlarının arasında mövcud ziddiyyətlərdən yararlanaraq torpaqlarımıza münasibətdə istilacı siyasətinin bir çox məqamlarına aydınlıq gətirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafazadə, T.T. Quba xanlığı / T. Mustafazadə. –Bakı: Elm, –2005, –480 s.
2. Бутков, П.Г. Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год. Ч. I. / –СПб.: Типография императорской Академии Наук, –1869. –581 с.
3. Бутков, П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. ч. II. / –СПб.: Типография императорской Академии Наук, –1869. –521 с.
4. Бутков, П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. ч. III. / –СПб., Типография императорской Академии Наук, –1869. –621 стр.
5. Гаджиев, В.Г. Роль России в истории Дагестана / В.Г. Гаджиев, –М.: Наука, –1965. –391 с.
6. Дубровин Н., История войн и владычества русских на Кавказе. СПб., Тип. И.Н. Скороходова, т. III. 1886. 550 стр.
7. Косвен, М.О. П.Г. Бутков как кавказовед-этнограф. URL: https://eo.iea.ras.ru/wp-content/uploads/1958/01/eoarchive_1958_1_090_kosven.pdf
8. Левиатов, В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке / В.Н. Левиатов, –Баку: АН Азербайджанской ССР, –1948. –227 с.
9. Магомедов, Н.А. Академик П.Г. Бутков о Персидском походе Петра I. –с. 15-22. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/akademik-p-g-butkov-o-persidskom-pohode-petra-i>
10. Мамедова, Г.Н. О походе В.Зубова в Азербайджан (1796 г.) / Г.Н. Мамедова, –Баку: –Elm, –2003. –94 с.

11. Потто, В. А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях: [в 5 т.] / В. А. Потто. –СПб.: Типография Е. Евдокимова, –1887. - Т. 1. Кавказская война от древнейших времен до Ермолова. –737 с..
12. Рескрипт от 12-го сентября 1801 года // Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т. I, док. 548. –Тифлис, –1866. –с.433-436.
13. Dadaşova, R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda) / R.İ.Dadaşova, –Bakı: Nurlan, –2003, –439 s.

РЕЗЮМЕ

О ПОЛИТИЧЕСКОМ ПОЛОЖЕНИИ ЮЖНОВГО КАВКАЗА НАКАНУНЕ РОССИЙСКОЙ ОККУПАЦИИ (на основе работы академика П.Г.Буткова «материалы для новой истории Кавказа В 1722-1803гг.»)

Эфендиева А.С.

Ключевый слова: *Северный Азербайджан, Южный Кавказ, царская Россия, ханства, оккупация, политическая ситуация*

Русский историк первой половины XIX века, академик П.Г.Бутков, известный как автор трудов по ранней истории России, оставил обширное наследие, посвященное истории Кавказа. Изданный после его смерти трехтомный труд «Материалы для новой истории Кавказа в 1722-1803гг.» позволил ему занять видное место в кавказоведении. Этот труд считается важным источником для историков-кавказоведов и кавказоведов-этнографов. Знакомство с историческим и литературным наследием Буткова показывает, что он по праву занимает видное место среди этнографов Кавказа. В представленной статье рассматривается проблема политического положения Южного Кавказа накануне российской оккупации на основе трехтомного труда П.Г.Буткова «Материалы для новой истории Кавказа в 1722-1803гг.»

SUMMARY

ON THE POLITICAL SITUATION OF THE SOUTH CAUCASUS ON THE EVE OF RUSSIAN INVASION (based on “Materials for the new history of the Caucasus in the years 1722-1803” by academician P.G. Butkov)

Efendiyeva A.S.

Key words: *Northern Azerbaijan, South Caucasus, tsarist Russia, khanates, occupation, political situation*

Russian historian of the first half of the 19th century, academician P.G.Butkov, who is known as the author of a series of works on the early history of Russia, has left behind a wide legacy in the history of the Caucasus. The three-volume work “Materials for the new history of the Caucasus in the years 1722-1803” published after his death allowed him to occupy a prominent place in the Caucasus studies. This work is considered an important source for historians and ethnographers of the Caucasus. Acquaintance with Butkov`s historical literary heritage shows that he occupies a prominent place among Caucasian ethnographers. In the presented article, the political situation of South Caucasus on the eve of the Russian invasion is researched based on P.G.Butkov`s three-volume work “Materials for the new history of the Caucasus in the years 1722-1803”.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.11.2023
	Son variant	18.12.2023

UOT 339.5

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_68

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İXRAC POTENSİALI VƏ ONUN ARTIRILMASI YOLLARI

CƏMİLZADƏ ŞƏHLA VƏKİL qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, i.f.d., baş müəllim

shahla.camilzade@sdu.edu.az

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, ümumi daxili məhsul, iqtisadi səmərəlilik, ixrac potensialı, idxal, qeyri-neft sahələri.

Müasir şəraitdə xarici iqtisadi əlaqələr milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin əsas amillərindən birinə çevrilmişdir. Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf səviyyəsi isə daha çox ölkənin ixrac potensialı ilə müəyyənləşir. Belə ki, ölkənin ixrac imkanları artdıqca onun valyuta ehtiyatları da artır və deməli ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşması ilə yanaşı onun xarici məhsulları idxal etmək imkanları da artacaqdır [3, s.18].

Bununla əlaqədar, qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrümüzün əsas fərqli xüsusiyyətlərindən biri dünya ölkələri arasında qarşılıqlı asılılığın gündən-günə artması və dərinləşmişdir. Bu qarşılıqlı asılılıq həyatımızın bütün sahələrinə müdaxilə edən qloballaşma prosesləri ilə demək olar daha da güclənmişdir. Qloballaşma prosesləri isə başqa sahələrlə müqayisədə xarici iqtisadi münasibətlərə daha çox təsir edir. Xarici iqtisadi fəaliyyət isə milli iqtisadiyyatımızın əsas fəaliyyət sahələrindən biridir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatları xarici iqtisadi fəaliyyətsiz təsvir etmək qeyri mümkündür. Hal-hazırda xarici iqtisadi fəaliyyət milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət, xüsusi ilə, xarici ticarət əlaqələri hesabına dünya ölkələri bir tərəfdən ölkə iqtisadiyyatının və onun istehlakçılarının xarici məhsullara olan tələbatlarını təmin etmiş olurlarsa, digər tərəfdən isə milli istehsal sahələrinin daxili tələbatlardan artıq istehsal etmiş olduğu məhsulları xarici bazarlarda reallaşdırmaqla öz valyuta ehtiyatlarını zənginləşdirmiş olurlar. Bu yolla ölkənin ümumi daxili məhsul göstəricisini artırmış olurlar. Xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətin iqtisadi siyasətinin mahiyyətindən asılı olaraq, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nöqteyi-nəzərindən beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən yararlanmaqla formalaşır.

Azərbaycanda son illər ərzində iqtisadiyyatın neft və qazdan asılılığının azaldılmasında mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir, Məsələn, məlumdur ki, son illər ərzində ölkənin ümumi daxili məhsulu göstəricisinin artım hissəsi əsasən qeyri-neft sektorunun payına düşür. Bununla belə, qeyri-neft sektorunda ixrac üçün hələ də istifadə olunmamış xeyli potensial mövcuddur. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun hazırkı vəziyyəti tədqiq edilməli, onun ixrac potensialı qiymətləndirməli və öyrənilməlidir. Azərbaycanda ixrac potensialı olan qeyri-neft sektoruna kənd təsərrüfatı, yüngül və yeyinti sənayesi, turizm və informasiya- kommunikasiya texnologiyaları daxil olmaqla digər sahələri də aid etmək olar. Son illər Azərbaycan hökuməti bu sahələrin inkişafına və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə yönəlmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Məsələn, sənaye parklarının yaradılması, qeyri-neft sektoruna vergi güzəştlərinin və digər formada dövlət dəstəyinin göstərilməsi hesabına əlverişli iqtisadi mühitin yaradılmasını göstərmək olar. Bu öz növbəsində qeyri-neft sahələrində investisiyaların həcmnin artmasına səbəb olmuşdur.

Görülmüş tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycanın ümumi ixracında qeyri neft məhsullarının ixracının xüsusi çəkisi nisbətən aşağı olaraq qalır. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun qarşısında

duran əsas problemlərdən biri onun xammal və aralıq məhsullarının idxaldan asılı olmasıdır. İdxaldan bu asılılıq qeyri-neft müəssisələri tərəfindən istehsal olunan məhsulların xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətliliyini çətinləşdirir. Bəzi qeyri-neft sənaye sahələrində rəqabətqabiliyyətliliyin aşağı olmasının digər səbəbləri də mövcuddur. Məsələn, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun modernləşdirilməsi və yeni texnologiyaların tətbiqinin ləng aparılması məhsuldarlığın və keyfiyyət standartlarının aşağı olmasına səbəb olur. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması məqsədi ilə bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlər görülməlidir. Belə tədbirlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

– Azərbaycan hökuməti tərəfindən ixrac potensialı yüksək olan qeyri-neft sənaye sahələrinə daha yüksək dəstək verməlidir, belə dəstək tədbirlərinə sahənin istehsal etdiyi məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin və məhsuldarlığın artırılmasına yönəldilmiş maliyyələşdirmə, texniki yardım və təlim proqramlarına çıxışın təmin edilməsini aid etmək olar;

– daxili təchizat zəncirlərini inkişaf etdirməklə idxaldan asılılığı azaltmağa çalışmaq lazımdır, bu məqsədlə ilk növbədə xammal və aralıq məhsullarının yerli istehsalının yüksəldilməsinin təmin edilməsi üçün investisiyaların artırılması, xarici investorların ölkədə istehsal müəssisələrinin yaradılmasına cəlb edilməsi kimi tədbirləri göstərmək olar;

– qeyri-neft məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və standartlaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmalıdır, bu məqsədlə istehsal proseslərini və keyfiyyət standartlarını təkmilləşdirmək üçün tədqiqat və iqtisadi inkişafa investisiya qoyuluşu, qeyri-neft məhsullarının beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verməsini təmin etmək üçün sertifikatlaşdırma və akkreditasiya proqramları həyata keçirilməlidir;

– qeyri-neft sahələrindən olan müəssisələri tərəfindən istehsal olunmuş məhsulların ixrac edilməsi prosesinin asanlaşdırılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə mövcud ticarət infrastrukturunu və logistika şəbəkələri təkmilləşdirilməli və yeniləri yaradılmalıdır, bura, hər şeydən əvvəl, müxtəlif nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına investisiya qoyuluşunun artırılmasını, eləcə də ixrac müddətinin, ixrac və nəqliyyat xərclərinin azaldılması üçün gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsini aid etmək olar.

Hal-hazırda Azərbaycanın əsas təbii resursları neft və qazdır. Neft və qaz ehtiyatlarının potensial həcmi nəzərə almalı olsaq hələ uzun müddət neft və qaz hasilatı ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasının əsasını təşkil edəcəkdir. Respublikamızın ixrac potensialının əsas hissəsini bu gün də və yaxın perspektivdə də neft və qaz hasilatının təşkil edəcəyini nəzərə almalı olsaq Azərbaycan hökumətinin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri neft və qaz sənayesi ilə yanaşı qeyri-neft sahələrinin ixrac potensialının artırılması olacaqdır.

2022-ci il ərzində Azərbaycan Respublikası üzrə xarici ticarət dövriyyəsi 52,7 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bunun da 38,1 milyard ABŞ dolları ixracın payına düşmüşdür [1]. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi ixracın çox hissəsini neft və neft məhsulları təşkil etmişdir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, son illər ərzində qeyri-neft məhsullarının ixracının artırılması hesabına ixracın strukturu müəyyən qədər dəyişmiş və dəyişməkdə davam edir. Belə ki, son beş ildə ixracın ümumi həcmində qeyri-neft məhsullarının xüsusi çəkisi 2,5 faizdən 8 % faizə qədər çoxalmışdır. Qeyri-neft məhsullarının ixrac həcmi keçən il ərzində 3,0 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu tendensiyanın saxlanması Azərbaycan hökumətinin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədidir.

Azərbaycan Respublikasında yüksək istehsal həcminə, o cümlədən yüksək ixrac potensialına malik olan əsas istehsal sahələri kənd təsərrüfatı, yüngül və yeyinti sahələridir. Kənd təsərrüfatı sahələri ənənəvi olaraq respublikamızın əsas sahələrindən biridir. Ölkəmizin təbiəti, onun doqquz iqlim qurşağında yerləşməsi kənd təsərrüfatının çox müxtəlif məhsullarının yetişdirilməsinə imkan verir. Yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi isə əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının emal edilməsinə əsaslanır.

İqtisadi islahatların dərinləşdirilməsi və struktur dəyişikliklərinin sürətləndirilməsi şəraitində qeyri-neft sektorunun göstərilən konkret sahələrinin inkişafı problemlərinin kompleks və

sistemli şəkildə həll edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın sənayenin inkişafına dövlət dəstəyi mexanizmlərinin iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrində səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rolunu qeyd etmək lazımdır [2]. Qeyri-neft sahələrinin rolunu nəzərə alaraq, mövcud imkanlardan maksimum yararlanmaq üçün müvafiq iqtisadi mexanizmlərin hazırlaması tələb olunur. Bu baxımdan, qeyri-neft sahələrinin iqtisadi problemlərinin səmərəli həll edilməsi üçün yeni iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edilməlidir. Bununla bağlı, qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sahələrinin, ilk növbədə kənd təsərrüfatı, yüngül və yeyinti sənayesinin, xüsusilə, hazırda səmərəli istifadə olunmayan sahələrin potensialının səfərbər edilməsi və onun ölkənin iqtisadi, ticarət və maliyyə dövryyəsinə daxil edilməsi ölkənin ixrac potensialının xeyli yüksəldilməsini təmin edərdi. Ölkə iqtisadiyyatının bu sahələrinə müasir texnologiya və avadanlıqların tətbiqi rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına və ixrac potensialının artırılmasına imkan verəcək. Bu sahələrin inkişafı daxili tələbatı ödəməklə idxalın azaldılmasına və ixrac potensialının artırılmasına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın xarici ticarəti. 2023. <https://www.azstat.org>
2. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”
3. Əliyev, A.Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı / A.Ə.Əliyev. –Bakı: Çarşıoğlu, – 2002. –236 c.

РЕЗЮМЕ

ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ И ПУТИ ЕГО УВЕЛИЧЕНИЯ

Джамильзаде Ш.В.

Ключевые слова: национальная экономика, валовой внутренний продукт, экономическая эффективность, экспортный потенциал, импорт, не-нефтяные отрасли.

Статья посвящена изучению экспортного потенциала Азербайджанской Республики и вопросам его увеличения в современных условиях. Здесь, помимо нефтяной промышленности, особое место в повышении экспортного потенциала страны отводится повышению экспортного потенциала не-нефтяных отраслей.

SUMMARY

EXPORT POTENTIAL OF THE NATIONAL ECONOMY AND ITS WAYS TO INCREASE

Jamilzadeh Sh.V.

Key words: national economy, gross domestic product, economic efficiency, export potential, imports, non-oil industries.

The article is devoted to the study of the export potential of the Republic of Azerbaijan and the issues of increasing it in modern conditions. Here, in addition to the oil industry, a special place in increasing the country's export potential is given to increasing the export potential of non-oil industries.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.10.2023
	Son variant	30.11.2023

UOT 332.1.

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_71

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA ÜMÜMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

ƏHMƏDOV MƏHƏMMƏD ƏLƏDDİN oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, baş müəllim

mehammed.ehmedov.57@mail.ru

Açar sözlər: bazar iqtisadiyyatı modeli, ixrac potensialı, iqtisadi siyasət, sosial siyasət, gömrük siyasəti, iqtisad səmərəlilik

Giriş. Müasir Azərbaycanın tarixinin son yarım əsrdən çox hissəsi Ümümmilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Mübaliğəsiz deyə bilərik ki, tarix öz əməli fəaliyyəti ilə seçilən şəxsiyyətlər tərəfindən yaranır. Amma tarixi yaradan şəxsiyyətlərin heç də hamısının taleyinə xilaskarlıq missiyası yazılmamışdır. Ümümmilli Lider Heydər Əliyev isə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi hər iki dövrdə əsl xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirmişdir. Böyük imperiyanın, SSRİ-nin daxilində Azərbaycan kimi geridə qalmış bir ittifaq subyektini dirçəltmək, onun iqtisadi dinamikliyini təmin etmək, daha sonra isə bütün çətinliklərə sinə gələrək gənc dövlətin müstəqilliyini qoruyub saxlamaq və çox qısa zamanda ölkədə sabitlik yaradıb onu dayanıqlı iqtisadi inkişaf yoluna çıxarmaq hər siyasi liderin işi deyildi.

Ümümmilli Liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövrdə (1969-1982) keçmiş SSRİ-nin geridə qalmış əyalətlərindən biri olan Sovet Azərbaycanı, demək olar ki, bütün sahələr üzrə sürətlə inkişaf edən qabaqcıl respublikaya çevrildi və məhz həmin dövrdə müstəqil ölkənin elmi-texniki, sosial-iqtisadi inkişafının bünövrəsi formalaşdı. H.Əliyevin ömrünün çox hissəsi inzibati – amirlik iqtisadiyyatı dövrünə təsadüf edir və o, sovet iqtisadiyyatının gücləndirilməsinə xidmət etmişdir. Lakin o, həmişə inzibati-amirlik iqtisadiyyatının mexanizmlərindən istiafdə edərək Sovet Azərbaycanının iqtisadi potensialının artırılmasına çalışmışdır. O, bu dövrdə öz şəxsi nüfuz və bacarığından istifadə edərək ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində səmərəliliyin yüksəldilməsinə nail olmuşdur. 1993-cü ildə xalq yenidən H.Əliyevi hakimiyyətə gətirir və o, müstəqil yeni Azərbaycanın memarı olur. H.Əliyev respublikanın çox mürəkkəb dövründə hakimiyyətə gətirildi. O zaman Azərbaycan vətəndaş müharibəsi ərafəsində idi və o parçalanma təhlükəsi ilə qarşılaşmışdı. Ölkənin milli təhlükəsizliyinin, o cümlədən onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi gündəlikdə duran ən mühüm məsələlərdən biri idi.

1. Heydər Əliyevin iqtisadi islahatlarının əsas istiqamətləri. Ölkədə aparılan dəyişikliklər və Qarabağ savaşında atəşkəsin əldə edilməsi xalqın seçiminin düzgün olduğunu bir daha sübut etdi. Heydər Əliyev, ölkədə iri miqyaslı islahatlara başladı. Bu islahatlar daha çox ölkə iqtisadiyyatını əhatə edirdi. Belə ki, o, belə hesab edirdi ki, iqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir. Siyasət isə H.Əliyevə görə sadəcə iqtisadiyyatın təmərgüzlənmiş bir ifadəsi idi. H.Əliyev öz uzaqgörənliyi ilə başa düşürdü ki, Azərbaycanın gələcəyi, xalqın maddi və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi onun iqtisadi inkişafının təmin edilməsindən asılıdır. İşğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsi də ölkəmizin iqtisadi gücündən, onun maliyyə vəziyyətindən asılıdır. H.Əliyevin iqtisadi islahatlarının əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

- səmərəli bazar iqtisadiyyatı modelinin seçilməsi və bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması;

- ölkənin ixrac potensialının gücləndirilməsi;

- dövlətin iqtisadi fəaliyyət strukturlarının təkmilləşdirilməsi;
- fəal sosial siyasətin aparılması, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində hakimiyyətə gələn Azərbaycan Xalq Cəbhəsi və Müsavat cütliyü Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının liberal modelinin tətbiqinə üstünlük verdilər. Liberal modelin Azərbaycanda tətbiqi isə mövcud reallıqlarla uzlaşmırdı. Bu isə bir sıra səbəblərlə izah olunurdu. Əsas səbəblərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

- əvvəla, Azərbaycan Respublikası müharibə şəraitində yaşayırdı, torpaqlarımızın iyirmi faizi işğal edilmişdi, öz evlərindən didərgin düşmüş bir milyon qaçqın və köçkün soydaşlarımız var idi;

- ikincisi, milli iqtisadiyyatımız uzun müddət, təxminən yetmiş il ərzində keçmiş SSRİ-nin inzibati amirlik iqtisadiyyatı, yəni iqtisadiyyatda yüksək inzibatçılıq şəraitində formalaşmışdı;

- və, nəhayət, üçüncüsü, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün çətinlikləri və ölkədə əsasən davam etməkdə olan müharibə ilə əlaqədar sosial yardıma ehtiyacı olan müxtəlif əhali qruplarının mövcud idi.

Göstərilən səbəblər XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının liberal modelinin tətbiqini qeyri - mümkün edirdi. Belə ki, bazar iqtisadiyyatının liberal modeli iqtisadi proseslərə dövlət strukturlarının müdaxiləsinin minimum səviyyədə olmasını tələb edirdi. Dövlət makroiqtisadi səviyyədə əsasən vergi və kredit siyasəti vasitəsi ilə iqtisadi proseslərə müdaxilə etməli idi. İqtisadi fəaliyyət bazar qanunları olan tələb, təklif, rəqabət və qiymət mexanizmləri ilə tənzimlənir. Sosial məqsədlər üçün ayrılan büdcə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi çox aşağıdır və dövlətin apardığı sosial siyasət əhalinin ən yoxsul təbəqələrini əhatə edir. Keçmiş Sovet respublikalarında olduğu kimi Azərbaycan da iqtisadiyyatda keçmişdən qalma yüksək inzibatçılıq ideyalarından uzaqlaşmamışdı. Bu tezliklə öz təsdiqini tapdı və Azərbaycan dərin iqtisadi böhranla üzləşdi, həmin dövrdə aylıq inflyasiyanın səviyyəsi 30 – 50 faiz təşkil edirdi.

2. Tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı modeli. 1993-cü ildə ikinci dəfə hakimiyyətə gələn ümumilli lider H.Əliyev iqtisadiyyatda da əsaslı dəyişikliklər apardı. O, bazar iqtisadiyyatının sosial yönümlü modelinin tətbiqinə, yəni həm makro, həm də mikro səviyyədə tənzimlənən bazar iqtisadiyyatına üstünlük verdi. Bu model dövlət strukturlarının iqtisadi proseslərə fəal müdaxiləni nəzərdə tuturdu. Bazar iqtisadiyyatının formalaşması istiqamətində aparılan iqtisadi islahatlar, məsələn, torpaq islahatları və istehsal vasitələrinin özəlləşdirilməsi siyasəti mühüm addımlar oldu. Bu, hər şeydən əvvəl, dövlət büdcəsinin maliyyə vəsaitləri ilə zənginləşdirməsinə, səmərəli sosial siyasətin aparılmasına imkan verirdi. 1996-cı ildə “Torpaq islahatı haqqında” qanunun qəbul edilməsi nəticəsində kolxoz və sovxozlar ləğv olundu, topaq sahələri pulsuz olaraq kəndlilərə paylandı. Torpaq sahələrinin istifadəsi ilə əlaqədar bir sıra istehsal, vergi və digər güzəştlər də tətbiq edildi. Görülən tədbirlər nəticəsində kənd təsərrüfatı sahəsində canlanma baş verdi. Bu dövrdə vergi sistemi də təkmilləşdirildi və iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri baş verdi. Bu istiqamətdə əsas tədbirlərdən biri 1995-ci ildə özəlləşdirmə haqqında birinci dövlət proqramının qəbul edilməsi oldu (ikinci dövlət proqramı 2000 - ci ildə, üçüncü dövlət proqramı isə 2003-cü ildə qəbul edildi) .

Beləliklə, ulu öndərin həyata keçirdiyi bu və digər strateji tədbirlər nəticəsində müstəqilliyin ilk illərində baş vermiş tənəzzülün qarşısı alındı və 1995-ci ildən bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün yeni mərhələsi - bərpa və dinamik inkişaf dövrü başlandı. Heydər Əliyev bazar iqtisadiyyatı barədə belə deyirdi ki, bizim yolumuz bazar iqtisadiyyatı ylüdür, biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləyəcəyik [1, s.127]. Lakin, bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, 90-cı illərdə ölkəmizdə formalaşmaqda olan iqtisadi sistem inzibati – amirlik iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün iqtisadiyyatı idi. Keçid dövrünün iqtisadiyyatı isə bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Keçid dövrü müəyyən mənada hərc – mərclik və qeyri-müəyyənlik dövrüdür. Keçid dövrünün çətinlikləri H.Əliyevi qorxutmurdu.

3. Ölkənin ixrac potensialının gücləndirilməsi siyasəti. H.Əliyev ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının əsasını onun ənənəvi xalq təsərrüfatı sahəsi olan neft sənayesinin, neft

hasilatının və bu əsasda ölkənin ixrac potensialının artırılması ilə əlaqələndirirdi. Bu istiqamətdə ən mühüm hadisələrdən biri 1994-cü il mayın 12-də Ermənistan - Azərbaycan münasibətlərində atəşkəsin əldə edilməsi oldu. Atəşkəsin əldə olunması ölkənin neft sənayesinin investisiya cəlbediciliyini artırdı. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi ucun “açıq qapı” siyasətinin aparılması xarici neft şirkətlərinin maraqlarının Azərbaycana yönəldilməsinə imkan verdi.

Bu məqsədlə 1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınmış Neft kontraktı imzalandı. Bununla da Azərbaycanın neft strategiyasının həyata keçirilməsinə başlandı. 2001-ci ilə qədər 32 xarici şirkətin iştirakı ilə 21 neft müqaviləsi bağlandı. Bu müqavilələr üzrə Azərbaycanın neft sənayesinə on milyardlarla ABŞ dolları həcmində xarici investisiya qoyuluşu həyata keçirildi. Neft kontraktlarının imzalanması müxtəlif xarici qüvvələrin müqaviməti ilə qarşılaşdı. Bu barədə H.Əliyev belə deyirdi: “Biz bütün sınaqlardan çıxdıq, bütün çətinlikləri aradan qaldırdıq, bizə göstərilən müqavimətə dözdük və verdiyimiz sözün üstündə duraraq 1997 – ci ildə ilkin neftin hasilatına başladığımız” [2, s.479].

Neft strategiyasının reallaşdırılması istiqamətində “Azəri-Çıraq-Günəşli” neft yataqlarının birgə işlənməsi həyata keçirildi. Beynəlxalq neft müqavilələri çərçivəsində görülən müxtəlif tədbirlər respublikamıza yeni, mütərəqqi texnika və texnologiyaların gətirilməsinə, bununla da nəqliyyat və digər xidmət sahələrinin inkişafına, peşəkar kadrların hazırlanmasına və minlərlə iş yerlərinin açılmasına imkan yarandı. Neft kontraktlarının reallaşdırılması nəticəsində 1998-ci ildən başlayaraq neft hasilatı artmağa başladı. Neft hasilatının artması hesabına Azərbaycanın ixrac potensialı da kəskin sürətdə artdı. Əgər 1997-ci ildə cəmi 9 mln. ton neft hasil edilmişdirsə, 1998-ci ildə bu göstərici 11,4 mln. ton, 1999-cu ildə 13,8 mln. ton, 2000-ci ildə isə 14,5 mln. ton təşkil etmişdir. 2006-cı ilin 13 iyulunda Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin istifadəyə verilməsi nəticəsində isə respublikamızın ixrac potensialı kəskin sürətdə artdı, belə ki, BTC - nin ötürücülük qabiliyyəti gündə 1 mln. barelə, ildə isə 50 mln. tona bərabər idi. Sonrakı illərdə də neft hasilatının kəskin sürətdə artırılması ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin, o cümlədən idxal və ixrac göstəricilərinin də artmasına səbəb oldu.

2004-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası üzrə ixrac və idxal göstəriciləri arasındakı fərq həmişə müsbət olmuşdur. 2004–2021-ci illər ərzində bu fərq, ümumilikdə 206 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir.

4.Dövlətin iqtisadi fəaliyyət strukturlarının təkmilləşdirilməsi siyasəti. Heydər Əliyevin ölkə iqtisadiyyatı ilə bağlı əsas xidmətlərindən biri müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadi strukturlarının, o cümlədən vergi, gömrük və digər strukturlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi oldu. Aparılan islahatlar və görülən tədbirlər nəticəsində ölkənin maliyyə vəziyyəti sabitləşdi, iqtisadiyyata cəlb olunan investisiyaların həcmi ilbəil artmağa, xalqın həyat səviyyəsi yaxşılaşmağa başlamışdı. 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra onun reallaşdırılması ölkənin nəinki neft-qaz sektorunun, eləcə də digər qeyri-neft sahələrinin də inkişaf etdirilməsi üçün lokomotivə çevrildi.

H.Əliyev dövlət strukturlarının, o cümlədən dövlətin iqtisadi fəaliyyət strukturlarının formalaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşırdı. Bu dövrdə bir çox dövlət strukturlarının yerli orqanları müəssisələrin, məktəblərin və digər təşkilatların ərazilərində yerləşdirilirdi. Bu isə onların səmərəli fəaliyyətinə mane olurdu. Bununla əlaqədar, məsələn, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni yaradılmış gömrük orqanlarının fəaliyyətini göstərmək olar. Bununla bağlı, qeyd etmək lazımdır ki, 1995-ci il yanvarın 9-da Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin yanında gömrük işinin təşkilinə həsr olunmuş müşavirə respublikada gömrük işinin yenidən qurulmasında və inkişafında mühüm əhəmiyyətli bir hadisə oldu. H.Əliyev həmin müşavirədə Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyətini təhlil edərək belə deyirdi: “Gömrük orqanları Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə edəndən sonra yaranmışdı. Onlar fəaliyyət göstərir, ancaq mən ümumən deyə bilərəm ki, müstəqillik dövründə əldə etdiyimiz nailiyyətlərlə yanaşı böyük nöqsanlarımız, çatışmazlıqlarımız da var. Bunların başlıcası iqtisadiyyatın belə vəziyyətə düşməsi,

xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələrin sağlam, düzgün əsasda qurulmamasıdır. Bu çatışmazlıqların mövcud olmasının əsas səbəblərindən biri gömrük orqanlarının işindəki nöqsanlardır” [1, s.13].

Gömrük xidmətinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirən H.Əliyev bu orqanın fəaliyyətini daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. Belə ki, gömrük orqanlarının əsas funksiyarından biri xarici fəaliyyətlə bağlı hüquq mühafizə fəaliyyətinin həyata keçirilməsidirsə, digər funksiyası isə dövlət büdcəsinin maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilməsidir. Belə ki, həmin dövrdə ölkə büdcəsinin təxminən 25 faizi gömrük orqanlarından daxilolmalar hesabına formalaşırıdı [4, s.12].

Müşavirədən sonrakı dövrdə xarici-iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi ilə əlaqədar bir sıra qanun və normativ aktar qəbul edildi. Belə qanunlardan biri 1997-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi oldu. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə əlaqədar normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynadı. Gömrük Məcəlləsinin qəbul edilməsi isə gömrük işinin hüquqi bazasını daha da möhkəmləndirdi. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin formalaşmasında Dövlət Gömrük Komitəsinin rolu xeyli artdı.

5. Fəal sosial siyasət iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas şərtidir. H.Əliyev belə hesab edirdi ki, ölkədə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin möhkəmləndirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri fəal sosial siyasətin aparılması, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. 90-cı illərdə Azərbaycan dövlətinin büdcə imkanları məhdud olsa da onun təxminən 60-70 faizi sosial məqsədlər üçün sərf edilirdi. Bu yuxarıda göstərilən məlum səbəblərlə bağlı idi. Həmin dövrdə ölkənin qarşılaşdığı ən böyük problem isə bir milyona qədər mövcud olan qaçqın və köçgün əhalinin yerləşdirilməsi, onların sosial ehtiyaclarının ödənilməsi idi. Qaçqın və köçgün əhali əsasən yataqxanalarda, pansionatlarda, çadırlarda və bəzən də vaqonlarda yerləşdirilirdi. Azərbaycan dövlətinin maliyyə imkanlarının məhdud olması onların mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına imkan vermirdi. Dövlət bu əhalinin yaşayış şəraitini yüngülləşdirmək üçün əsasən müxtəlif güzəştlər tətbiq edir, maddi və sosial yardımlar ayırırdı və s.

2003-cü ildə Heydər Əliyev dünyasını dəyişəndə müstəqil Azərbaycan Respublikası hələ ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayırdı, dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi siyasəti başa çatdırılmamışdı, bazar iqtisadiyyatının görünməyən əli olan bazar mexanizmləri – tələb, təklif, rəqabət və qiymət mexanizmləri üçün tam əlverişli şərait yaradılmamışdı, bazar iqtisadiyyatının infrastrukturlarının formalaşdırılması başa çatdırılmamışdı. Ən mühüm məsələ olan qaçqın və köçgün əhalinin problemləri və Qarabağ torpaqlarının işğaldan azad edilməsi məsələsi həll edilməmiş qalırdı. Yarımçıq qalmış işlər çox idi. Heydər Əliyevin yarımçıq qalmış işlərini onun varisi İlham Əliyev davam etdirdi. O, İ.Əliyev barədə belə deyirdi: “Mən ona özüm kimi inanıram“. İ.Əliyevin rəhbərliyi altında hal-hazırda respublikamızda bazar iqtisadiyyatı sistemi tam formalaşmış və respublikamız bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inamla irəliləyir. Ölkəmizin ixrac potensialı əsasında valyuta ehtiyatlarımız da kəskin surətdə artmışdır. Əgər 2000-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikasının ixrac göstəricisində xam neftin xüsusi çəkisi 95 faizdən çox təşkil edirdisə, 2021-ci ilin statistik məlumatlarına görə bu göstərici təxminən 70 faiz olmuşdur. İxracın həcmində təbii qazın, kənd təsərrüfatı və digər məhsulların xüsusi çəkisi isə xeyli artmışdır. 2022-ci ildə ölkə üzrə ümumi daxili məhsul göstəricisi 133,8 milyard manata bərabər olmuşdur ki, bu da 2003 – cü illə müqayisədə təxminən 16 dəfə çoxdur. Əhalinin maddi və sosial vəziyyəti xeyli yaxşılaşmışdır. İqtisadiyyatda məşğul olan işçilərin orta aylıq əmək haqqı 2021-ci ildə 732,1 manat olmuş və 2003-cü illə müqayisədə 9,5 dəfə çox olmuşdur [3]. İqtisadiyyat sahəsində qazanan bu uğurlar ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə və 2020-ci ildə 44 gün ərzində Qarabağ torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsinə imkan verdi. Zəfər günündən sonrakı təxminən iki il yarım ərzində Qarabağ torpaqlarının bərpa edilməsinə altı milyard ABŞ dollarından çox maliyyə vəsaiti xərclənmiş, bir sıra infrastruktur sahələr yaradılmış, öz doğma torpaqlarından didərgin düşmüş əhalinin geri qayıdışına start verilmişdir.

Nəticə. Heydər Əliyev tərəfindən aparılan iqtisadi islahatların dörd əsas istiqamətlərini ayrı – ayrılıqda tədqiq etməklə aşağıdakı nəticələri formalaşdırmaq olar:

- səmərəli bazar iqtisadiyyatı modelinin seçilməsi ilə əlaqədar keçid dövründə bazar iqtisadiyyatının liberal modelinin seçilməsi mövcud reallıqlarla uzlaşmırdı və haqlı olaraq tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı modelinə üstünlük verildi;

- ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafının əsasını onun ənənəvi xalq təsərrüfatı sahəsi olan neft sənayesinin, neft hasilatının və bu əsasda ölkənin ixrac potensialının artırılması təşkil etməlidir;

- ölkə iqtisadiyyatı ilə bağlı olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin iqtisadi strukturlarının, o cümlədən vergi, gömrük və digər strukturlarının fəaliyyəti təkmilləşdirilməlidir;

- ölkənin sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin mökəmləndirilməsinin əsas şərtlərindən biri dövlət tərəfindən aparılan fəal sosial siyasət təşkil etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Ə.Əliyev, –Bakı: Azərnəşr, –c.3, –703 s.
2. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Ə.Əliyev, –Bakı, Azərnəşr, –c.9, –694s.
3. Azərbaycanın xarici ticarəti. 2021: Statistik məcmuə. –Bakı, –2021, –264 s.
4. Əliyev, A.Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı / A.Ə.Əliyev, –Bakı: Caşıoğlu, –2003, –240 s.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ НЕЗАВИСИМОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЭКОНОМИКИ

Ахмедов М.А.

Ключевые слова: модель рыночной экономики, экспортный потенциал, экономическая политика, социальная политика, таможенная политика, экономическая эффективность.

В статье рассматривается историческая роль общенационального лидера Гейдара Алиева в формировании модели рыночной экономики независимого Азербайджана. Хотя здесь отмечается, что в оба периода своего руководства в Азербайджане он выполнял настоящую спасательную миссию, основное внимание уделяется служению Г.Алиева в развитии экономики независимого Азербайджана.

SUMMARY

THE ROLE OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF THE INDEPENDENT AZERBAIJANI ECONOMY

Ahmadov M.A.

Key words: market economy model, export potential, economic policy, social policy, customs policy, economic efficiency.

The article examines the historical role of national leader Heydar Aliyev in the formation of a model of a market economy of independent Azerbaijan. Although it is noted here that in both periods of his leadership in Azerbaijan he carried out a real rescue mission, the main focus is on Heydar Aliyev's service in the development of the economy of independent Azerbaijan.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.11.2023
	Son variant	15.12.2023

UOT 336.02

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_76

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KAPİTAL BAZARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹NƏCƏFOVA ÇİÇƏK MƏHƏMMƏD qızı [ORCID](#)

²KÖÇƏRLİ HİCRAN RAFİQ qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, 1,2-baş müəllim

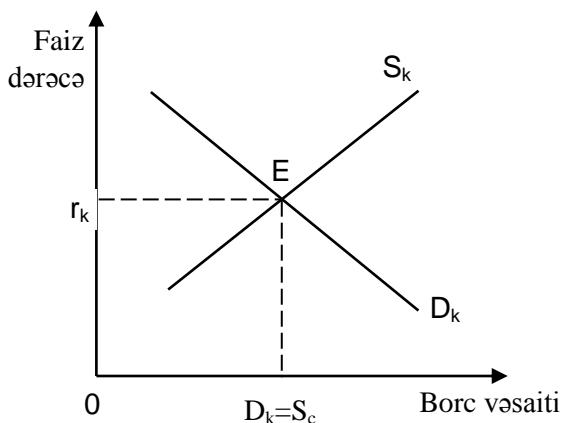
chichak64@mail.ru

Açar sözlər: kapital, faiz dərəcəsi, istiqrazlar, kapital bazarı vasitəçiləri, istehlakçı

Kapital bazarı – kapitalın istehsal amili tələb və təklif nisbəti ilə formalaşan bazar sferasıdır. Kapitala olan tələbin subyektləri isə biznes və sahibkarlardır. Kapitala olan tələb – fiziki formada əldə olunan zəruri investisiya vasitələridir (maşınlar, avadanlıqlar və s.). İstehsal amili kimi kapitalın təklifi subyektləri kimi ev təsərrüfatları nəzərdə tutulur. Ev təsərrüfatları investisiya vəsaitləri təklif edirlər, bu, biznesdə istehsal fondlarının əldə olunması üçün təklif olunan pul vəsaitləridir. Investisiya vəsaitlərinin təklif olunması maliyyə vasitəçiləri olan investisiya fondları, kommersiya bankları və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Ssuda kapitalına olan tələb onun təklifi ilə üstü-üstə düşürsə, kapital bazarında tarazlıq yaranır, elə cə də, kapitalın marjinal gəliri ilə itirilmiş imkanların marjinal dəyəri üst-üstə düşür. Kapital bazarında tarazlığın qiyməti kimi faiz çıxış edir. Faiz – kapital mülkiyyətçisinin aldığı gəlir amilidir. Kapitala tələbin subyektı üçün faiz xərcləri təqdim edir ki, bunu da borcalan təmsil edir.

Kapital bazarında borca götürülən və alınan puldur. Borca pul əsasən kapital əldə olunması üçün götürüldüyü üçün bu bazar kapital bazarı adlandırılır.

Pulun borca verilməsi ssuda və ya kredit kimi təqdim olunur (latın dilində: *creditum* - ssuda deməkdir). Pulu borca verənləri kreditor və ya borcalan, pulu borca götürənləri isə borclu adlandırılır.

Şəkil 1. Kapital bazarında tarazlıq

Faiz dərəcəsi pulun müəyyən bir zaman aralığında istifadəsinə görə ödənilməli olan qiymətdir. Bu bazarda həm qiymət və həm də kəmiyyət eyni pul vahidləri ilə ölçüldüyünə görə qiymətlər nisbi dəyərlərdən - faizlərdən istifadə edilərək ölçülür. Məsələn, ildə 5% dərəcəsi o deməkdir ki, il ərzində 100 manatdan istifadə üçün 50 manat ödəmək lazımdır.

Kapital azarının əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, istənilən firma və ya istehlakçı bu bazarda kreditor və ya borcalan kimi çıxış edə bilər. İkincisi, bütün firma və istehlakçılar bu resursdan istifadə edirlər və buna görə də buna ehtiyacları yarana bilər.

İkincisi isə bu “resurs” istehsal tələb etmir, buna görə də istənilən firma və ya istehlakçı öz

fəaliyyət növündən asılı olmayaraq pula sahib ola bilər [1].

Tələb, təklif və kapitalın tarazlığı eynilə istənilən başqa məhsula olan tələb, təklif və tarazlığın tabe olduğu qanuna tabe olurlar (şəkil 1).

Firmalar kapitala tələb təqdim edirlər ona görə ki, avadanlıq, material və s. kimi kapital məhsulunun əldə olunması üçün istifadə etsinlər və gəlir əldə etsinlər. Onlar şəxsi vəsaitləri çatışmadıqda (məsələn, istehsalın genişləndirilməsi üçün) borc xidmətlərinə müraciət edirlər.

İstehlakçılar cari tələbatlarını təmin etmək üçün borc götürürlər, məsələn, gəlirin gözlənilmədən azaldığı halda. Bu halda pul ilkin zəruri məsələlərin həlli üçün götürülür, sərt desək, pul kapital olmur. belə kreditlər gəlir əldə edilməsində qeyri-müəyyən şərtlərdə götürülür – məsələn, kənd təsərrüfatında məhsul olmadığı halda.

İkincisi, istehlakçılar nisbətən baha və uzun müddət ərzində gəlirdən kərana qoymalar, başqa sözlə desək qənaət tələb edən istehlak kapitalı mallarını almaq üçün borc götürə bilirlər.

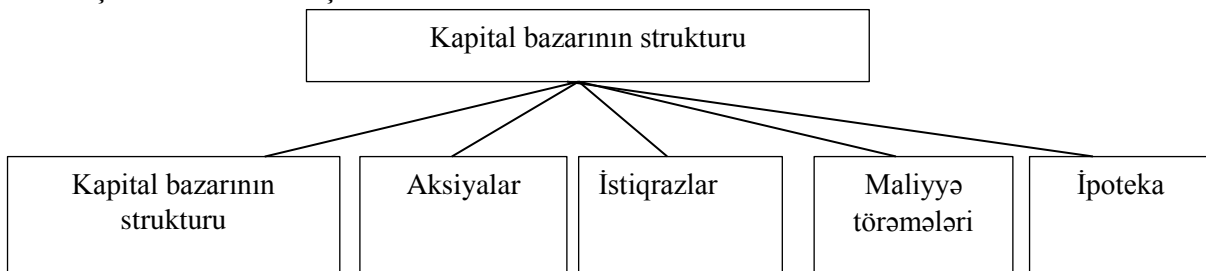
Fərz edək ki, istehlakçı qiyməti 10000 manat olan maşın almaq istəyir. Lazım olan məbləği toplamaq üçün istehlakçı 10 il ərzində hər il 1000 manat kənara qoymalıdır. İstehlakçı 10 gözləyə bilmir və 10000 manat kredit götürür və bu məbləği bir neçə il ərzində faizə ödəyir. Bu halda o dərhal maşından faydalanmağa başlayacaq, lakin maşın ona baha başa gələcək. Onun ödədiyi faizin həcmi maşını daha tez almaq imkanının ödənişi olacaq.

İstehlakçının verilən faiz stavkasında seçimi bir neçə amillə müəyyən olunur:

- a) İstehlakçının seçimi;
- b) Gələcəyə əminlik dərəcəsi;
- c) Gəlirin həcmi.

Borc vəsaitlərinə təklif o zaman yaranır ki, firmanın və ya istehlakçıların müvəqqəti olaraq “artıq” pul ehtiyatı yaranır.

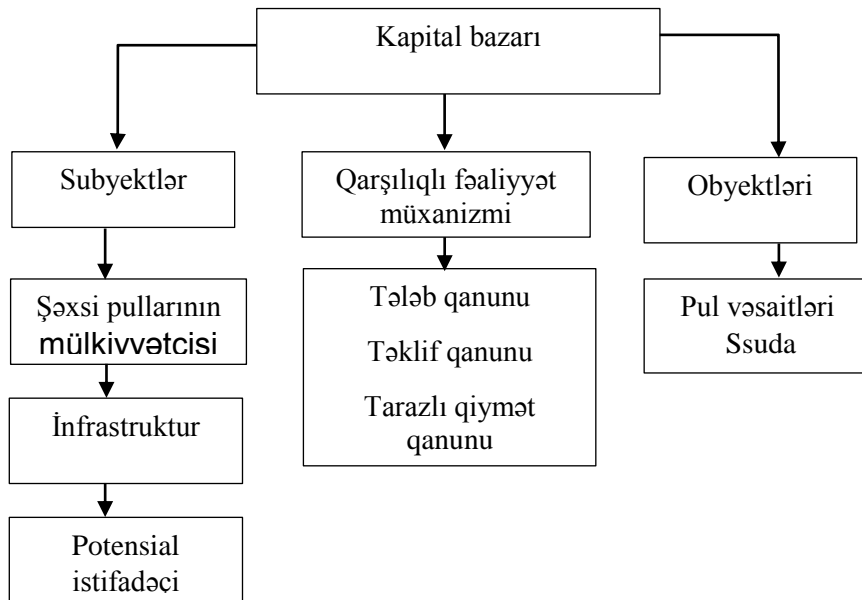
Firmada ehtiyatın mənbəyi xüsusi kapital ola bilər, əgər firma o vəsaitləri mənfəət məqsədi ilə istifadə edə bilmirsə (firma istehsalı azaldıb və pulun bir hissəsi istehsaldan kənarlaşdırılıb yeni buraxılıb); və bir də amortizasiya xərcləri nəticəsində artıq kapital yaranıb. Firmanın sahibi (istehlakçı qisminə) yüksək gəlir əldə etdikdə onları öz ehtiyaclarına xərcləməmək qərarına gələrək, əvəzinə həmin vəsaiti əlavə gəlir əldə etmək məqsədilə faiz şəklində istifadə edə bilər. İstehlakçılar gələcəkdə aşağı gəliri kompensasiya etmək üçün və ya kapital yatırımı üçün pula qənaət edə bilirlər. Faiz dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, istehlakçılar o qədər bahalı əşyalar almaqdan imtina edəcəklər və pula qənaət edəcəklər – yəni, kapital bazarında alıcı kimi deyil satıcı kimi çıxış edəcəklər. Puldan yalnız faiz əldə etmək üçün istifadə edən pul kapitalı sahiblərini rantyelər adlandırırlar. İstehlakçılar üçün gələcək gəlir haqqında və firmalar üçün tələb haqqında informasiya əsas amillərdən biri sayıldığına görə, gələcək hadisələrlə bağlı gözləntilərin dəyişməsi nəticəsində tarazlıq da nisbətən tez dəyişə bilər. Məsələn, əgər iqtisadiyyatda enmələr və ya qalxmalar haqqında məlumat yayılırsa, istehlakçılar və firmalar bazarda öz davranışlarını kəskin surətdə dəyişə bilirlər. Daha uzun dövr sürən tarazlıq istehlakçıların yığımcılıq dərəcəsindən asılı olur (əgər insanlar cari istehlaka daha az maraq göstərərlərsə və “sonra üçün” daha çox pul yığmaq istəsələr, uşaqları üçün qənaət etsələr və s.). Yaxud, istehlakçıların gəlirlərini artarsa - əgər insanlar varlanarsa, onlar daha böyük məbləğ yığa bilirlər, məsələn, velisepod almaq üçün deyil, yaxta və ya təyyarə almaq üçün. Və ya sadəcə iqtisadiyyat böyüdükcə iqtisadiyyatda nə qədər çox firma və istehlakçı varsa, kapital bazarının iştirakçılarının sayı da bir o qədər çox olur. Kapital bazarının strukturu Şəkil 2-də verilmişdir.

Şəkil 2. Kapital bazarının strukturu

Kapital bazarı kreditorlarla və borcalanlarla görüşü asanlaşdıran və əməliyyat xərclərini azaldan qurumara malik olmalıdırlar [2]. Kapital bazarının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, borc verməyi və borc almağı arzu edən bütün firmalar və istehlakçılar bunu müxtəlif məbləğə və müxtəlif müddətə etməyə hazırdırlar. Bəzi istehlakçılar yarımillik, bəziləri isə 2 illik borc vermək istəyirlər. Bəzi firmalar 2 aylıq, bəziləri isə 10 illik müddətə kredit götürmək istəyirlər. Belə vəsiyyətdə bazarın bütün iştirakçılarında lazımi məbləğdə və lazımi müddətdə borc vermək və ya borc almaq arzusu olan müştəri axtarmaq üçün nəhəng əməliyyat xərcləri ola bilər. Bu situasiyadan çıxış yollarından biri kapital bazarında vasitəçilərin meydana gəlməsidir, hansı ki, bazar iştirakçıları üçün müştəri axtarışını asanlaşdıracaq. Ayrı-ayrı vasitəçilər tarazlı faiz dərəcəsi daxilində borc verilən bütün pulları böyük bir “qazanda” birləşdirəcək, sonra isə bu “qazandan” kredit götürmək arzusunda olanlara lazımi məbləği verəcək. Vasitəçilər kapital bazarında öz şəxsi maraqları çərçivəsində fəaliyyət göstərir – gəlir əldə etmək məqsədi ilə. Vasitəçi öz adından bütün kreditor olmaq arzusunda olan firmalardan və istehlakçılardan borc götürür və öz adından borcalan olmaq arzusunda olan firma və istehlakçılara borca verir. Beləliklə vasitəçi, gəlir əldə etmək üçün pulu az faiz dərəcəsilə borc götürüb daha çox faizlə borc verir. Faiz dərəcələri arasındakı fərq vasitəçinin gəliri olur və bu gəlirdən də o, bütün əməliyyat xərclərini ödəyir və mənfəət əldə edir.

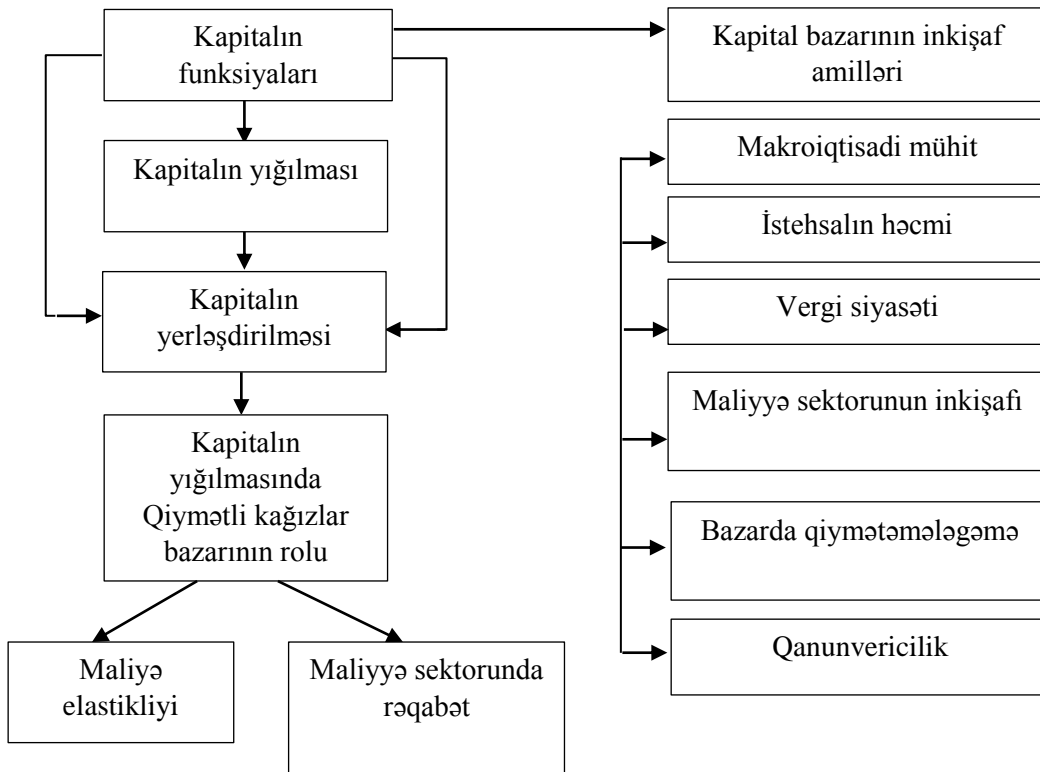
Vasitəçilər ixtisaslaşmış ola bilərlər: əgər onlar yalnız müəyyən növ kredit və ya müəyyən növ bazar iştirakçıları ilə işləyirlərsə. Məsələn, pensiya fondları istehlakçılardan gələcək pensiya ödənişləri üçün əmanət qəbul edir və kapital bazarında borc verirlər. Çoxlu sayda kreditor və borcalanlarla işləyən vasitəçilər isə universal vasitəçilər adlanırlar. Kapital bazarının vasitəçilərinin əsas növlərindən biri banklardır. Banklar iki əsas funksiya yerinə yetirməklə kredit verirlər: pul əməliyyatlarının təhlükəsizliyini təmin edirlər və nağdız pul dövriyyəsinə xidmət edirlər [3]. Eləcə də, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın inkişafı ilə kapital bazarında daha bir qurum meydana çıxır – qiymətli kağızlar. Qiymətli kağızlar kapital bazarında vasitəçilərdən qismən yan keçməyə imkan verir. Kapital bazarının subyektləri şəxsi pullarının mülkiyyətçilər, infrastruktur və potensial istifadəçilər, obyektləri isə pul vəsaitləri və ssuda kapitalıdır. Daha bir qurum isə qarçılıqlı fəaliyyət mexanizmidir ki, buraya tələb və təklif qanunu və tarazlı qiymət qanunu daxildir. Şəkil 3-də kapital bazarının elementlərinin strukturu verilmişdir.

Şəkil 3. Bazar elementlərinin strukturu

Kapital bazarını bütövlüyü, tənzimləmə bilməsi, nəzarət oluna bilən, təşkilatlanma və məqsədyönlü kimi xarakterizə etmək olar. Kapitalın mahiyyəti onun funksiyalarının müəyyən edilməsi zamanı aşkarlanır. Əsas funksiyası isə dövlət vəsaitlərinin, eləcə də investisiya yatırımları prosesində digər iştirakçıların cəlb edilməsidir. O cümlədən funksiya müvəqqəti sərbəst vəsaitlərin təkrar və ilkin bazarlarda ümumi cəlb edilməsi, tətbiqi və paylanmasına daxildir. Maliyyə kapitalının çox tərəfli funksiyaları motivasiya, inteqrasiya və məlumatlılıq kimi xarakterizə edilə bilər.

Kapital bazarının əsas funksiyaları onun məzmununun və rolunu müəyyən etmək imkanına malikdir. Kapital bazarı iqtisadiyyatın təsərrüfat sistemində istehsalat fəaliyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin təkrar istehsalında müəyyən rol oynayır. Şəkil 4-də kapitalın və kapital bazarının funksiyaları təsvir edilmişdir.

Şəkil 4. Kapital bazarının funksiyaları.

Kapital bazarının aşağıda göstərilən bir sıra funksiyalarına diqqət yetirmək olar:

- Mal dövriyyəsi və kreditləşdirmə xidməti;
- Pul yığımlarının və eləcə də şirkətlərinin, dövlət strukturlarının, əhali və xarici kontragentlərin əmanətlərinin toplanması;
- Pul fondunun kredit kapitalına çevrilməsi və onun istehsal proseslərinin davam etməsi üçün istifadə edilməsi;
- Dövlət qurumlarının və əhalinin kapital mənbəyi rolunda xidmət göstərməsi, bu da dövlətin istehlak xərclərinin bir maddəsidir.
- Güclü sənaye və maliyyə qrupunun yaradılması üçün kapitalın cəmlənməsi və mərkəzləşdirilməsi.

Bu funksiyaların fəal şəkildə tətbiq olunması sənaye cəhətdən inkişaf etmiş aparıcı ölkələrdə həyata keçirilir. Bu funksiyalar kapital kreditinin kapitalist istehsalının təmin olunmasına yönəldilir,

iqtisadi sistemin, dövlət və monopolist kapitalizmini dəstəkləyir. Kapital bazarı pul kapitalının fəaliyyət prosesini əks etdirən pul ifadəsində dəyərin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır [4].

1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra, ölkədə qiymətli kağızlar bazarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə 1998-ci il sentyabrın 9-da Qiymətli Kağızlar haqqında Qanun təsdiq olunmuşdur. Həmin ilin dekabrında isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. Komitənin işi qiymətli kağızlar bazarında dövlət siyasətinin formalaşmasını və qiymətli kağızlar bazarının inkişafının təmin eməkdən ibarət idi. Komitə 2016-cı ildə maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası ilə əvəz olundu və bir müddətdən sonra Palatə ləğv edildi. Bundan sonra Palatanın vəzifələri Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2019-cü il 28 noyabr tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycanda maliyyə xidmətləri bazarında nəzarət sisteminin və tənzimləmənin idarəedilməsi və təkmilləşdirilməsi məqsədilə Mərkəzi Banka həvalə olundu. Maliyyə xidmətləri iştirakçılarının və investorların hüququnun qorunması, lisenziyalaşdırma, nəzarət, tənzimləmə funksiyalarını Mərkəzi Bank həyata keçirir.

Azərbaycanda kapital bazarını müxtəlif qruplara ayıra bilərik:

1) qiymətli kağızların bazara ilk dəfə təklif olunub olunmadığına görə:

1.1. ilk bazar, bu bazarlarda qiymətli kağızlar ilk dəfə tədavülə çıxarılır və əldən ələ dəyişdirilir;

1.2. İkinci bazar – qiymətli kağızlar əvvəldən də kapital bazarına çıxarılır və uzun müddət tədavüldə olaraq alınıb satılır;

2) kapital bazarlarının təşkilatı prinsiplərinə görə:

2.1 birjalar qiymətli kağızların alqı-satqısını təşkil edir;

2.2. müəyyən yeri olmayan sərbəst kapital bazarı.

3) ölkə ərazisində olub-olmamasına görə:

3.1. ölkə səviyyəsində kapital bazarı;

3.2. bölgə səviyyəsində kapital bazarı.

4) qiymətli kağızların növlərinə görə:

4.1. özəl sektora aid aksiya və istiqrazların bazarı;

4.2. dövlətə aid istiqraz və xəzinə bonolar bazarı.

Kapital bazarı “təminatçıları”na pensiya fondları, həyat sığortası şirkətləri, xeyriyyə fondları və onlara xidmət edən təşkilatlar, məsələn, investisiya etmək lazım olduğundan daha çox pul qazanan qeyri-maliyyə şirkətləri daxildir. “İstifadəçilər”ə ev və avtomobil alan insanlar, qeyri-maliyyə şirkətləri və infrastruktur investisiyalarını və əməliyyat xərclərini maliyyələşdirən hökumətlər daxildir.

Azərbaycanda kapital bazarı bir neçə funksiyanı yerinə yetirir və iqtisadiyyatın ümumi gücünün ölçüsüdür. Kapital bazarları: uzunmüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsinə qənaət edir, birja ticarətini aktivləşdirir, bu, əməliyyatların və məlumatların xərclərini azaldır, investisiyaların səmərəliliyini artırır.

Kapital bazarı necə işləyə bilər: hökumət kapital bazarlarında istiqrazlar satmaqla uzunmüddətli maliyyələşməni artırmaq istəyir. Investisiya bankları bu istiqrazların satışını təşkil etmək üçün istifadə olunur, lakin böyük hökumətlər investisiya banklarından yan keçmək və onların istiqrazlarını kompüterləşdirilmiş hərrac vasitəsilə birbaşa onlayn almaq ehtimalı daha çoxdur.

17 oktyabr 2016-cı il tarixində, SOCAR istiqrazları üzrə təkrar bazar əməliyyatlarına başlandıqdan sonra xarici vətəndaşlar və hüquqi şəxslər yerli investorlarla birlikdə onları almaq imkanı əldə ediblər. SOCAR-ın ilkin istiqrazları ilə təkrar bazarda aparılan əməliyyatların həcmi 201 milyon dolları ötüb. SOCAR istiqrazları Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üçün bütün növ vergilərdən azad edilib. Bu, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün regionda qiymətli kağızlar üçün ən əlverişli şərtlərdən biri hesab olunurdu. Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üçün İstiqrazlar bütün növ vergilərdən azaddır

2017-ci ildə SOCAR İstiqrazları sahiblərinə daha bir imkan yaradıb. Həmin ilin noyabrında SOCAR istiqrazları ilə REPO əməliyyatlarına başlanılıb. REPO əməliyyatı istiqraz sahiblərinə qiymətli kağızları girov qoymaqla güzəştli şərtlərlə (illik 3,5–4,5%) kredit cəlb etməyə imkan verdi. Nəticədə istiqraz sahibləri öz qiymətli kağızlarını satmağa ehtiyac duymurlar, onlar istənilən vaxt REPO əməliyyatı vasitəsilə vəsait cəlb edə və qısamüddətli likvidlik təmin edə bilirlər. REPO əməliyyatlarını cəlbəedici edən digər amil əlverişli faiz dərəcəsidir. Beləliklə, ilkin istiqrazların illik kupon dərəcəsi 5% olduğundan, repo borcalanları gəlir əldə etməyə davam edirdilər. Bu üstünlük nəticəsində istiqraz sahibləri repolara böyük maraq göstəriblər. REPO əməliyyatları həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərlə həyata keçirilib. SOCAR-ın 36 milyon dollardan artıq ilkin istiqrazları ilə REPO əməliyyatları həyata keçirilib.

Bu gün ABŞ dolları ilə olan SOCAR istiqrazları sahibləri üçün Azərbaycanda ən sərfəli qiymətli kağızdır. SOCAR istiqrazları Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarında korporativ istiqrazlarla (ipoteka istiqrazları istisna olmaqla) təkrar bazar əməliyyatlarının əsas hissəsini təşkil edir. Beləliklə, SOCAR istiqrazları təkrar bazarda ən çox satılan qiymətli kağıza çevrildi. BFB-də ticarət edilən bütün növ borc alətləri üzrə bağlanmış alqı-satqı əməliyyatlarının demək olar ki, 70%-i SOCAR istiqrazları üzrə aparılıb.

Cəmi bir neçə il ərzində SOCAR Capital-ın Azərbaycanın kapital bazarlarına verdiyi töhfələrdən bəziləri bunlardır:

- Yerli kapital bazarının infrastrukturunun inkişafı;
- İnvestor bazasının genişləndirilməsi;
- Səhmlərin hərraclarının həcmının artırılması;
- Maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi;
- tədaviyən “yastıq altında qalan” passiv vəsaitlərin iqtisadiyyata çıxarılması;
- Azərbaycan şirkətlərinin maliyyə bazarlarına çıxışının asanlaşdırılması;
- korporativ istiqrazlar bazarının aktivləşdirilməsi;
- Kütləvi yerləşdirmə ilk dəfə Abunə üsulundan istifadə etməklə həyata keçirilmişdir;
- İlk dəfə bir neçə investisiya şirkəti, bank və ASAN xidmət vasitəsilə investorlardan abunə üçün müraciətlərin toplanması və geniş ictimaiyyətə çıxışın təmin edilməsi;
- Bütün vədlərin yerinə yetirilməsi və əməliyyatların qüsursuz icrası.

SOCAR istiqrazlarının 2-ci buraxılışı: Çoxsaylı müraciətləri və güclü tələbi nəzərə alaraq, 20 sentyabr 2021-ci il tarixində SOCAR daxili bazar üçün yeni istiqrazlar buraxılmışdır. İlkin istiqrazların beş illik ödəmə müddəti 2021-ci ilin oktyabrında başa çatıb və istiqraz sahibləri cəmi 25 milyon dollar gəlir əldə ediblər. SOCAR-ın yeni istiqrazları da 5 il müddətinə buraxılıb. İstiqrazların ümumi həcmi 100 milyon ABŞ dolları, abunə müddətində hər bir istiqrazın qiyməti 1000 (min) ABŞ dolları məbləğində müəyyən edilib. İllik faiz dərəcəsi 4,5% təşkil edir, faiz ödənişləri rüblük cədvəl üzrə həyata keçirilir (Faiz ödənişləri: fevral, may, avqust və 1 noyabr). SOCAR istiqrazlarına abunə 2021-ci il sentyabrın 20-də başlayıb və oktyabrın 29-dək davam edib. İstiqrazların abunəçiliyində vətəndaşlarımız, Azərbaycanda qeydiyyatda olan yerli və xarici hüquqi şəxslər, daimi və ya müvəqqəti yaşamaq icazəsi olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər iştirak edə bilirlər. 1 noyabr 2021-ci il tarixində baş tutan yerləşdirmədə əsasən fiziki şəxslərə üstünlük verilib. Xarici fiziki və hüquqi şəxslər təkrar bazarda istiqraz sahiblərindən istiqraz ala biləcəklər. SOCAR istiqrazlarının likvidliyini təmin etmək üçün təkrar bazara market-meyker cəlb olunur.

SOCAR istiqrazlarının müddəti 5 il olduğundan, istiqrazı 2 ildən sonra təkrar bazarda alan şəxs üçün istiqrazın müddəti 3 il olacaq. SOCAR istiqrazlarının ödəmə müddəti, nə vaxt alınmasından asılı olmayaraq, 2026-cı ildə başa çatır. Təkrar bazarda alınan SOCAR istiqrazlarının şərtləri ilkin bazarda alınan istiqrazların şərtlərindən fərqlənmir. SOCAR istiqrazları 1 və 5 sayılı “ASAN xidmət” mərkəzlərində quraşdırılmış “SOCAR İstiqrazları” köşklərində, eləcə də Azərbaycanda fəaliyyət göstərən investisiya şirkətlərinə (AzFinance, Unicapital, InvestAZ, PAŞA

Kapital, Xalq Kapital, BTB Kapital, ABB-Invest) satıla bilər. MFX-Trading, CPM-Invest, PSG-Kapital), müraciət əsasında əldə edilə bilər. Yüksək gəlirliliyinə görə SOCAR İstiqrazları hazırda ölkəmizdə ən əlverişli və ən sərfəli investisiya alətidir. Likvidliyin yüksəkliyi, əməliyyatların rahatlığı və faiz ödənişlərinin qrafikə uyğun aparılması müqabilində əhali və hüquqi şəxslər istiqrazlara böyük maraq göstərirlər. SOCAR İstiqrazları Azərbaycanın kütləvi surətdə alınıb-satılan ilk qiymətli kağızına çevrilib [5].

Pul vəsaitlərindən istifadə qiyməti sabit dəyər kimi qəbul edilmir, qoyulmuş vəsaitin məbləğinin faizi kimi nəzərə alınır. Nəticədə, müxtəlif ölçülü kredit məbləğlərinin cəlb edilməsi investisiya qiymətini müqayisə etmək imkanı var. Faiz kateqoriyasını təhlil edərkən nominal və real faiz dərəcələrini də fərqləndirmək lazımdır. Azərbaycanda kapital bazarının inkişafı ölkə iqtisadiyyatının inkişafı və sabitliyinin qorunmasının vacib vəzifəsidir. Kapital bazarının inkişafında mühüm məqam ölkənin bank və pul sisteminin sabitliyinin qorunmasıdır. Nəhayət, ölkənin iqtisadi sisteminin açıqlığının qorunması və şəffaflığının artırılması da öz rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Романовский, М.В. Финансы и кредит / М.В.Романовский, Г.Н.Белоглазова. –М: Высшее образование, –2006. –575 с.
2. Микроэкономика. Теория и российская практика: учебник / Под ред. А.Г.Грязновой и А.Ю.Юданова. – 9-е изд. –М.: КНОРУС, –2011. –624 с.
3. Байдукова, Н.В. Финансы и кредит: учебник для бакалавров / Н.В.Байдукова. –М: СПбГУ, –2012. –609 с.
4. Кузяков, И.С. Фондовый рынок как механизм концентрации капитала // Микроэкономика. –2009. № 6, –258-265 с.
5. Мəmməd, Z.F. Pul. Kredit. Banklar / Z.F.Məmməd. –Bakı: Azərneşr, –2010. –320 s.

РЕЗЮМЕ

ХАРАКТЕРИСТИКА РЫНКА КАПИТАЛА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Наджафова Ч.М., Кочарли Х.Р.

Ключевые слова: капитал, процентная ставка, облигации, брокеры рынка капитала, потребитель

Основная особенность рынка капитала состоит в том, что в отличие от денежного рынка рынок капитала состоит из долгосрочных фондов. Средства, хранящиеся на рынке капитала, в основном используются для покупки зданий, оборудования и других подобных средств. Короче говоря, средства, хранящиеся на рынке капитала, имеют большое значение для удовлетворения потребности в стабильных инвестициях. В статье рассматривается сущность рынка капитала, его основные особенности, современная ситуация на рынке капитала в Азербайджанской Республике.

SUMMARY

CHARACTERISTICS OF THE CAPITAL MARKET IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Najafova Ch.M., Kocharli H.R.

Key words: capital, interest rate, bonds, capital market brokers, consumer

The main feature of the capital market is that, unlike the money market, the capital market consists of long-term funds. Funds kept in the capital market are mainly used for purchasing buildings, equipment and other such items. In short, funds kept in the capital market go a long way in meeting the need for stable investments. The article examines the essence of the capital market, its main features, and the current situation in the capital market in the Republic of Azerbaijan.

Daxilolma tarixi: İlk variant 13.10.2023
Son variant 30.11.2023

UOT 378.146

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_83

PEDAQOJİ TƏCRÜBƏDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN METODİKASI

¹QURBANOV MEHDİ MƏHƏMMƏD oğlu [ORCID](#)

²MƏMMƏDOV FUAD ƏZİZ oğlu [ORCID](#)

³ŞAHSUVAROVA QƏRƏNFİL ƏBDÜL qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, 1,2- dosent, 3-assistent
mammadov_fuad@bk.ru

Açar sözlər: pedaqoji təcrübə, metodika, pedoqoqika, psixologiya, qiymətləndirmə, təlimat, metodik vəsait, attestasiya.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, pedaqoji təcrübə müəllim hazırlığının mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Burada tələbələrin ali məktəb auditoriyalarında qazandıqları nəzəri biliklərin və praktik vərdişlərin bilavasitə tətbiqi aparılır. Eyni zamanda pedaqoji təcrübə zamanı meydana çıxan sualların cavabları araşdırılaraq müəyyən nəticə çıxarılır. Nəzərə alsaq ki, bakalavr təhsil pilləsində hazırlıq başa çatdıqdan sonra tələbələr müəllim işləmək üçün yenidən Dövlət İmtahan Mərkəzində təşkil olunmuş müəllimlərin işə qəbulu komissiyasının imtahanından da keçməlidirlər və burada nəzəri suallar ilə bərabər pedaqoji və psixoloji məsələlərlə əlaqədar metodiki suallar da qoyulur, onda pedaqoji təcrübənin bir daha nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu görürük[1-3].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu tip suallar müəllim hazırlığı aparılan bütün dövrlərdə qoyulmuşdur. Məşhur pedoqoqlardan birinin tərtib etdiyi suallardan biri belə məzmununda idi: “Orta məktəbdə dərs aparın zaman sinif şagirdlərinin biri dəcəllik edir və dərsin gedişinə mane olursa onu necə neytrallaşdırmaq olar? “Bu sual ilk baxışda sadə görünsə də, ona ancaq təcrübəli müəllim və eləcə də yaxşı pedaqoji təcrübə keçmiş tələbə düzgün cavab verə bilər. Bu məzmununda suallar hazırda müəllimlərin işə qəbulu komissiyasının tərtib etdiyi imtahan suallarında da qoyulsa da daha yaxşı olardı.

Əgər yaxın gələcəkdə bakalavr səviyyəsində müəllim hazırlığı keçən tələbələr üçün dövlət imtahanları ləğv edilərsə, onda tələbənin yekun attestasiyasında pedaqoji təcrübənin və onun nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsinin rolu bir daha qabarıq şəkildə üzə çıxır.

Bu baxımdan pedaqoji təcrübələrin daha yüksək səviyyədə keçirilməsi, həm Elm və Təhsil Nazirliyinin, həm də ali məktəblərin daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Elə buna görə də hər il bu sahədə aparılan işlərin səmərəliliyini artırmaq üçün dünya təhsil sistemindəki müsbət təcrübələr öyrənilməklə yeni metodik vəsaitlər və təlimatlar hazırlanır. Bu vəsaitlərin hazırlanması pedaqoji təcrübənin, müasir dövrün tələblərinə cavab verəcək səviyyəyə çatması və təkmilləşməsi məqsədilə aparılır.

Pedaqoji təcrübənin daha səmərəli keçirilməsi üçün vacib sayılan məsələlərdən biri də bu təcrübənin keçiriləcəyi məktəblərin seçiminin düzgün aparılmasıdır. Burada, məktəbin maddi bazası, sinif otaqlarının vəziyyəti, texniki təchizatı və kadr potensialı əsas götürülməlidir. Bu iş təcrübədən əvvəl müvafiq ali məktəblərin, regional təhsil mərkəzləri ilə birgə həll edilməlidir [4-6].

Pedaqoji təcrübənin səmərəliliyini təmin edən amillərdən biri də, ali məktəblər tərəfindən, təcrübə rəhbərlərinin və eləcə də təcrübə keçiriləcək orta məktəblərdə tələbələrlə işləyəcək müəllimlərin düzgün seçimidir. Burada mümkün qədər təcrübəli müəllimlərə üstünlük verilməlidir. Bu tələb ali məktəblər tərəfindən təhkim olunmuş pedoqoq və psixoloqlara da aid edilməlidir.

Orta məktəblərin seçimi aparıldıqdan sonra, həmin məktəblər ali məktəblərin baza məktəbinə çevrilsə daha yaxşı olar. Bu zaman həmin məktəbin pedaqoji kollektivi ilə müvafiq universitet kollektivi arasında daha sıx qarşılıqlı əlaqə olar. Bu kollektivlər birgə tədbirlər də keçirə bilirlər. Bu cür əlaqənin olması həmin məktəbdə keçiriləcək pedaqoji təcrübənin də səmərəli olmasına şərait yaratmış olar.

Pedaqoji təcrübəyə aid mövcud təlimata əsasən təcrübənin əvvəlindən hər tələbə öz fərdi iş planını tərtib edərkən, bölgünü elə aparmalıdır ki, ilk həftənin gündəliyində onun işi ancaq məktəblə ümumi tanışlıq, təhkim olunduğu sinfin şagirdləri ilə tanışlıq, sinif rəhbərinin və məktəbin təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavininin iş planları ilə tanışlıq, qabaqcıl müəllimlərin dərslərində iştirak edib müəyyən qeydlər apararaq, onların təcrübə rəhbərləri ilə müzakirəsi kimi məsələlər qoysun [2]. Bütün bu işlərin nəticəsində tələbə müəyyən təcrübələr toplamış olur və növbəti həftələr üçün planlaşdıracağı sınaq dərslərinin daha yaxşı keçməsi üçün zəmin hazırlamış olur. Təcrübənin ikinci həftəsindən başlayaraq, tələbə təcrübə rəhbəri ilə birlikdə özü üçün sınaq dərslərinin keçirilməsini planlaşdırmağa bilər. Bu planlaşdırmada həm aşağı, həm də yuxarı siniflər, eyni zamanda fizikanın müxtəlif bölmələrinə aid dərslərin salınması daha yaxşıdır. Belə yanaşılma tələbənin daha çox praktik təcrübə toplamasına imkan verir.

Son illərin pedaqoji təcrübələrinin araşdırması göstərir ki, pedaqoji təcrübə başa çatdıqdan sonra tələbənin fəaliyyətinin yekununda düzgün qiymətləndirmə çox vacibdir. Nəzərə alınmalıdır ki, təcrübəçi tələbə plan üzrə çox iş görməsinə baxmayaraq həmin işlərin bir çoxu qiymətləndirmədən kənar qalır.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, tələbənin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirməsi üçün metodik vəsait də vardır [2]. Bu vəsaitdə tələbənin fəaliyyətinin bütün sahələri nəzərə alınmışdır. Bununla belə təhsil sahəsində mütəmadi yenilənmələr və aparılan islahatlarla əlaqədar proqram, dərslər, dərslər vəsaitləri və təlimatlar da daim təkmilləşdirilməlidir. Bu baxımdan pedaqoji təcrübənin nəticələrinin qiymətləndirilməsinə aid son təlimata da yenidən baxmağa ehtiyac duyulur.

Təcrübə keçən tələbənin təhkim olunduğu sinifdə bir, yaxud iki şagirdin pedaqoji-psixoloji durumuna dair xarakteristika hazırlaması, sınaq dərsləri üçün plan-icmal hazırlaması, sınaq dərslərinin müzakirəsi, protokol tərtibi, tədbirlərin hazırlanması və keçirilməsi, sinif rəhbəri kimi işlər müəyyən qruplar üzrə qruplaşdırılaraq, onların necə icra olunmalarına aid ayrıca ballar yazılmalıdır. Bundan sonra həmin ballar əsasında yekun qiymətləndirmə balı yazılmalıdır. Bu cür yanaşma təcrübə keçən tələbənin daha səmərəli işləməsinə və müəllim hazırlığının daha keyfiyyətli başa çatdırılmasını təmin edir.

Pedaqoji təcrübə zamanı aparılan işlərlə yaxından tanış olduqda məlum olur ki, əksər tələbələr, görəcəyi işlərin ancaq sınaq dərsləri aparmaq olduğunu başa düşürlər. Odur ki, ilk gündən sınaq dərslərinin cədvəlini götürür, həmin dərslərin plan-icmalını hazırlayır və sınaq dərsləri üçün yüksək bal almağa çalışırlar. Beləliklə, onların digər işlər üçün vaxtları qalmır və həmin işlər, onlar üçün maraqsız olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sınaq dərslərinin qiymətləndirilməsinin özü də pedaqoji ustalığa tələb edir. Burada tələbənin plan-icmalını necə tərtib etməsi, sınaq dərslərinin gedişi, tələbənin özünün dərslərini müzakirə etmək bacarığı, elmi və metodiki çatışmazlıqlar nəzərə alınmalıdır. Bəzən elə hallar olur ki, dərslərin müzakirəsi zamanı tələbə “dərslər yaxşı keçdi”, yaxud, “mən heç bir nöqsan görmədim” kimi bir cümlə deməklə kifayətlənir. Belə olan halda bu cür dərslər müzakirəsindən nə dərslər deyən, nə də o dərslərdə iştirak edən tələbə faydalana bilmir. Dərslərin müzakirəsi zamanı əyani vəsaitlərdən necə istifadə edilməsinə də xüsusi fikir verilməlidir və bu məqam da qiymətləndirilməkdə nəzərə alınmalıdır. Yekun qiymət yazılarkən, dərslərdə iştirak edən tələbələrin, fənn müəlliminin və nəhayət təcrübə rəhbərinin rəyləri nəzərə alınmalı və səsə qoyularaq təsdiq edilməlidir. Əks halda çox hallarda sınaq dərsləri aparılan tələbə aldığı qiymətdən narazı qalır.

Sınaq dərsləri zamanı sinfin təşkili və vaxt bölgüsünə necə əməl olunmasına da xüsusi fikir verilməlidir. Bəzən keçmiş dərslə yeni dərslin əlaqələndirilməsi aparılmır, ev tağşırığına vaxt çatmır və s. Davamiyyət üçün 10 ballıq qiymətləndirməni də düzgün yanaşma kimi qəbul etmək olmaz. Belə ki, bu cür qiymətləndirmə pedaqoji təcrübənin passiv hissəsi ilə aktiv hissəsinin eyni tutulması deməkdir. Bu hissəyə aid qiymətləndirməni elə aparmaq lazımdır ki, həmin gün məktəbdə sinif rəhbəri kimi işləyən, məktəbin ümumi mədəni-kütləvi tədbirlərində aktiv iştirak edən, təhkim olunduğu sinfin digər dərslərində iştirak edib, həmin dərsləri təhlil edərək öz gündəliyində qeydlər aparən tələbələr fərqləndirilə bilsin.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq belə hesab edirik ki, tələbənin pedaqoji təcrübə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi aşağıda verilən cədvəldəki kimi aparılırsa daha yaxşı olar. Bu cədvəldə, müqayisə üçün təlimatda göstərilən qiymətləndirmə balları da verilmişdir. 100 ballıq qiymətləndirmə sistemi üzrə cədvəldə göstəriləni şəkildə qiymətləndirmənin aparılması həm pedaqoji – təcrübənin dəyərini artırır, həm də daha keyfiyyətli müəllim hazırlığına səbəb olar.

Cədvəl.

№	Qiymətləndirilən sahələr	Verilən bal	
		Təlimata əsasən	Təklif olunan
1.	Davamiyyətə görə (maksimum)	10 bal	20 bal
2.	Metodikalar üzrə (sınaq dərslərinə görə maksimum)	50 bal	30 bal
3.	Pedaqoji iş üzrə (maksimum)	15 bal	20 bal
4.	Psixoloji iş üzrə (maksimum)	15 bal	10 bal
5.	Tələbənin hesabatı üzrə (maksimum)	10 bal	20 bal
Cəmi		100 bal	100 bal

Cədvəldən görüldüyü kimi, təlimatda sınaq dərsləri üçün 50 bal maksimal qiymət verilmişdir. Biz bu balın da 30 bala endirilməsini təklif etmişik. Burada məqsəd tələbənin məktəbdə aparacağı digər işlərə də daha çox diqqətin ayırmasıdır.

Mövcud təlimatda pedaqoji və psixoloji işlər üçün hər biri eyni olmaqla 15 bal ayrılmışdır. Tələbənin pedaqoji sahədə apardığı işin daha çox olmasını nəzərə alaraq biz pedaqoji iş üzrə 20 bal, psixoloji iş üzrə 10 balla maksimum qiymətləndirmə təklif etmişdir.

Bizim verdiyimiz bu təkliflər əlbəttə pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən ətraflı müzakirə olunmalıdır. Bu cür bölgələrdə dəyişiklik də edilə bilər. Yekun qərar ancaq bir məqsədə, gələcəkdə pedaqoji təcrübənin daha da təkmilləşdirilməsinə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət etməlidir.

Tələbə öz hesabatında pedaqoji təcrübəyə aid rəy və təkliflərini də bildirməlidir. Tələbənin hesabatı üzrə veriləcək qiymətdə onun bu rəyi və təklifləri də nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov, C.X. Müəllim kadrların hazırlanması işində pedaqoji təcrübənin rolu / C.X.Xəlilov, M.M.Qurbanov, S.C.Məmmədov // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – Sumqayıt, –2007. C.3, №1, –s.35-37
2. Məmmədov, F.Ə. Təcrübələr (pedaqoji təcrübənin təşkili və keçirilməsi). Təcrübə proqramı / F.Ə.Məmmədov, M.M.Qurbanov, –Sumqayıt: SDU-nun redaksiyası və nəşr işləri şöbəsi, –2020. –33 s.
3. İsayev, İ.N. Pedaqoji təcrübə gündəliyinin tərtibinə dair tövsiyələr / İ.N.İsayev, K.R.Quliyeva, Ə.N.İmanov. –Bakı: ADPU, –2019. –22 s.
4. Бухарова, Г.Д. Общая и профессиональная педагогика / Г.Д.Бухарова. –М.: Академия, –2009. –336 с.

5. Корнева, Л.В. Психологические основы педагогической практики / Л.В.Корнева. –М.: Гуманитар.изд.центр ВЛАДОС, –2006, –157 с.
6. Челиков, В.Т. Педагогическая практика студентов / В.Т.Челиков. –М.: Новое издание, – 2003. –212 с.

РЕЗЮМЕ
МЕТОДИКА ОЦЕНИВАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ
Курбанов М.М. , Мамедов Ф.А., Шахсуварова Г.А.

Ключевые слова: педагогическая практика, методика, педагогика, психология, оценивание, инструкция, методическое пособие, аттестация

В статье даны рекомендации для процесса итоговой аттестации студентов, проходящих педагогическую практику подготовки по специальности учителей физики. Деятельность студентов разделена на 5 групп и оценивается индивидуально по 100-балльной системе. Указана важная роль педагогической практики в подготовке учителей физики.

SUMMARY
METHODS OF ASSESSMENT IN PEDAGOGICAL PRACTICE
Gurbanov M.M., Mammadov F.A., Shakhshavarova G.A.

Key words: teaching practice, methodology, pedagogy, psychology, assessment, instruction, methodological manual, certification.

The article gives suggestions in the process of final assessment of students in pedagogical practice prepared in the specialty of physics teachers. The student's activities are divided into 5 groups and individually assessed on a 100-point system. The important role of pedagogical practice in the preparation of physics teachers is indicated.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.11.2023
	Son variant	07.12.2023

UOT 37.046.14

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_87

MÜASİR TƏLİM METODU İLƏ MÖVZULARIN TƏDRİSİNDƏ KİMYA MÜƏLLİMİNİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏT MODELİ

¹ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu [ORCID](#)
²ƏHMƏDOV VƏLYƏDDİN NÜSRƏT oğlu [ORCID](#)
Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan, 1,2-dosent
agaisa.askerov55@mail.ru

Açar sözlər: müasir təlim metodu, pedaqoji fəaliyyət modeli, analitik təhlil, informasiya, problemlə təlim, məlumatın müzakirəsi, idraki fəaliyyət

Tarixi araşdırmalardan məlumdur ki, müəllim cəmiyyətin etibar etdiyi, insanların tərbiyə edilməsində müstəsna rolu olan şəxsdir. Ulu öndərimizin müəllim haqqında ehtiramla dediyi bütün kəlamlar müəllimə və onun fəaliyyətinə verilmiş ən dəyərli qiymətdir.

Müəllim öz pedaqoji fəaliyyətini keyfiyyətlə yerinə yetirmək üçün hər zaman hüquqi məsuliyyət daşıyır. Müəllim təlim verdiyi şagirdin potensialını görməyi bacarmalıdır. Lakin unutmamaq lazımdır ki, təlim prosesində şagirdlərin bəzi qabiliyyətlərimüəllimin arzu etdiyi zaman inkişaf etməyə də bilər. Bi isə müəllimə onların gələcəklərinə şübhə ilə yanaşmağa haqq vermir. Müəllim şagirdlər üçün fasilitator olmalıdır [2].

Müəllimlik çox şərəfli peşədir - vəzifədir, şərəfli olduğu qədər də mürəkkəb və məsuliyyətli vəzifədir.

Tarixən müəllimlər haqqında filosoflar və digər mütəfəkkirlər çox mənalı sözlər demiş, onları kamil insan adlandırmışlar [5].

Müəllimin pedaqoji fəaliyyət modelinə- akademik, ünsiyyət, konstruktiv, iradi-emosional qabiliyyətlərə malik olması daxildir.

Müəllimin akademik qabiliyyəti, onun mükəmməl biliyə, elmin son nailiyyətlərinə malik olmaqlıqların şagirdlərə çatdırılmasında əks olunur.

Müəllimin didaktik qabiliyyəti biliklərin tədris prosesində şagirdlərə öyrətmə bacarığında, peşəkarlığında özünü göstərir.

Müəllimin ünsiyyət qabiliyyətinin təlim prosesində öz şagirdlərinə, cəmiyyətdə olan digər insanlarla düzgün ünsiyyət qurmaqda, qarşılıqlı hörmət-ehtiramla münasibətlər yaratmaqda və fəaliyyəri zamanı təmasda olduğu insanlara fərdi keyfiyyətləri nəzərə alınmaqlayanaşmasında ifadə olunur [4].

Müəllimin konstruktiv qabiliyyətinin təlim işini və bu zaman yarana biləcək hər hansı təlimi problemlərin həll edilməsinə hazır olmaqda özünü biruzə verməsidir.

Müəllimin iradi-emosional qabiliyyəti isə onun şəxsi nümunəsində, təmkinli, səbirli, ədalətli və eyni zamanda ciddiliyində ifadə olunur.

Hər bir müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri zamanla, fəaliyyət müddətində formalaşaraq təkmilləşir. Müəllim hər zaman elm öyrətdiyi şəxslərə xüsusi hörmət etməli, onları hər zaman ucadan-uca tutmalıdır [1].

Deyilənlərdən belə məlum olur ki, təlimi prosesində bilik verən mənəbə hesab olunan müəllim fəaliyyətinin quruluşu bir sıra amillərdən ibarətdir. Metodik ədəbiyyatlarda göstəriləndiyi kimi:

Birinci amil hazırlıq işidir. Bu sıraya müəllimin fərdi hazırlıq səviyyəsi, onun rəhbərlik və təşkilatçılıq bacarığı, təlimin informasiya mənbələri, əyani vasitələrin seçilib hazırlanması, mənəvi-

psixoloji işlərin təşkili daxildir.

Kimya müəlliminin əmək fəaliyyəti təlim prosesində öyrətməklə-öyrətmənin birgə sintezində cəmlənərək özünü biruzə verir.

Şərti olaraq müəllimin dərəcə-mənimsətmə fəaliyyətinə hazırlıq işini belə sıralamaq olar:

- Proqram çərçivəsində görülməli işlərin planlaşdırılması
- Tədris olunacaq mövzuların mənimsənilməsi üçün hazırlıq
- Mövzular arasındakı əlaqənin yaradılmasına hazırlıq
- Yeni mövzuların nəzəri və praktik mənimsədilməsini həyata keçirilməsinə

zəmin yaradan (laborator və sərbəst işlər) hazırlıq işləri.

Təlim prosesində əks informasiyaya əsaslanmaqla mənimsədilmənin həyata keçirilməsi müəllim fəaliyyətinin xüsusi elementlərindən biridir. Müəllim fəaliyyətinin təlimin təşkilindəki rolunun aşağıdakı modelləri məlumdur:

1. Mövzuların mənimsədilməsində öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyaların həyata keçirilməsinə imkan verən şəraitin təmin olunması;

2. İKT-dən istifadə ilə şagirdləri məlumatlandırmaq;

3. Nəzəri biliklərin, bacarıq və vərdişlərin formalaşması üçün praktik işlərin təşkili;

4. Qavramanı təyin etmək üçün fəaliyyətlərin təhlili və qiymətləndirmənin aparılması (analiz və sintez).

Şagirdlərin təlim fəaliyyətində müəllimin idarəetmə fəaliyyətinin funksional modeli üç mərhələni əhatə edir [3].

1. *Motivasiya (giriş) mərhələsi.* Müəllim bu zaman aşağıdakı alqoritmi qurur:

- əsas problemlə vəziyyətin yaradılması ilə tədqiqat sahəsini müəyyən edir (mövzuların öyrədici funksiyası);

- şagirdlərin təfəkkürünün formalaşması məqsədi ilə qarşısında duran idraki məsələlərin formulə edilməsi;

- inkişafetdirici funksiyaların həyata keçirilməsi məqsədi ilə bilik və bacarıqların aydınlaşdırılması (planlaşdırılması);

- hər bir bölmənin sonunda şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkil olunmasını həyata keçirmək.

2. *Təlim prosesində idraki fəaliyyətin formalaşması.* Müəllimin müasir təlim üsullarının tələbinə uyğun olaraq, bu məqsədlə aşağıda qeyd olunan iş formalarından istifadə etməsi məsləhətdir:

- İnnovativ informasiyaların çatdırılmasında müasir texniki vasitələrdən istifadə;

- dərəcə zamanı uşaqların idraki fəaliyyətini formalaşdırmaq üçün praktik işlərin və müasir-refleksiya formasında qiymətləndirmədən istifadənin keçirilməsi;

- şagirdlərin fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin əks olunduğu "portfolio" və ən müasir fəal/interaktiv təlim metodlarından və iş üsullarından istifadə olunması və uyğun fasilasiyanın (şəraitin) yaradılması.

Şagirdlərin proqram materialını mənimsəməsində müəllimin nəzarəti və qiymətləndirmə vasitəsi ilə onların hazırlıq səviyyəsi hər zaman diqqətdə saxlanılmalıdır.

3. *Müəllim fəaliyyətinin analitik təhlili və qiymətləndirilməsi.* Bu sıraya müəllimin aşağıdakı fəaliyyət işləri daxildir:

- proqrama uyğun mövzular üzrə tədqiqat işlərinin, yaradıcı tətbiq etmənin və idraki fəaliyyəti formalaşdırmaq üçün təlim materialının ümumiləşdirilməsi;

- dərəcə zamanı istifadə olunan üsul və metodların seçilməsi;

- qrup və ya fərdi formada şagird fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və özünü qiymətləndirmənin icra olunmasına nəzarət;

- "portfolio"-nun təhlili ilə mənimsəmədə olan çatışmamazlıqların araşdırılması və onların aradan qaldırılması.

- mənimsəmə və keyfiyyət haqqında hesabatın hazırlanması və müzakirəsi.

Mənimsəmənin səviyyəsi hər dərsdən və ya bölmənin sonunda da təhlil olunaraq, uğur və çatışmazlıqlar araşdırılaraq fəaliyyət üçün nəzarətə alınmalıdır [1].

Kimya müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri də sinifdən və məktəbdənxaric işlərin təşkilinin həyata keçirilməsi ilə əlaqəlidir. Təlimi funksiyasına görə auditoriyadan kənar işlərə aşağıdakılar daxildir[4].

- planlaşdırılan fənlərin tədrisinə aid olan sinifdənxaric işlər;
- inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiya ilə əlaqəli sinifdənxaric işlər;
- dünyagörüşün inkişafına təsir edən məktəbdənkənar ekskursiyalar.

Müəllimin təlim fəaliyyəti öz əksini əsasən dərslərin təşkilində biruzə verir. Mövzunun tədrisi üçün müvafiq metod, üsul və iş formalarının seçilməsi, təşkili və icra olunması şagirdlərin mənimsəməsinə bir başa təsir edən amildir. Qeyd olunan fəaliyyətin praktik anlamını dərk etmək üçün, müasir təlimin daha təkmilləşdirilmiş forması olan interaktiv üsulla "Karbon" mövzusunun öyrədilməsini təhlil edək[1,3,7].

Mövzu:Karbon

Standart:

2.1.1. Kimyəvi reaksiyanı yaza bilir və onun əsas mahiyyətini göstərir.

2.2.1. Karbonun əsas birləşmələrinin və eyni zamanda qeyri üzvi birləşmələrini izah edən reaksiya formullarını yaza bilir.

Dərsin gedişi.

I mərhələ:

Məqsəd: a) öyrədici funksiya:

1. Karbonun təbiətdə tapılması və allotropik şəkildəyişmələri
2. Karbonun alınması
3. Karbon-monoksidin sənayedə alınması
4. Karbonun fiziki və kimyəvi xassələri
5. Şagirdlərin biliklərini sistemləşdirmək qabiliyyətini və idrakıbacarığını yüksəltmək.

b) İnkişafetdirici funksiya:

c) Tərbiyəedici funksiya:

Resurslar: dərs vəsaitləri, kartoçqalar, uyğun slaydlar, cədvəllər, lazımı reaktiv və materiallar.

Dərsin növü: induktiv

İnteqrasiya: fəndaxili (üfiqi) və fənlərarası (şaquli) əlaqə

İş forması: kollektiv, kiçik qruplarla iş, dinamik və statistik cütlərlə iş.

Dərsin gedişi:

I mərhələ: motivasiya, problemin qoyuluşu və tədqiqat suallarının yaradılması.

Kimya müəllimi mövzuya aid hazırladığı video materialı (slaydı) təqdim etməklə şagirdlərin müşahidəsini təşkil edərək, lazımı izahatlar verir.

Motivasiya-kimya müəllimi tərəfindən təlimi problemin qoyuluşu, problemə aid şagirdlər tərəfindən fikirlərin söylənməsi və nəticənin çıxarılması mərhələsidir. Fikrimizcə kimya müəllimi dərsi aşağıdakı formada təşkil etməklə metodik baxımdan daha çox iş görə bilər:

1. Karbona mənsub allotropik şəkildəyişmələri təsnifatı.

Şagirdlər cavab səsləndirir və müəllim sonda qısa izahat verir: almaz, qrafit, fülleren və karbin karbonun allotropik şəkildəyişmələridir. Füllerendə də karbon atomları qrafitdəki kimi sp^2 -hibridləşməyə malikdir. Müəllim kristal qəfəslərinin dərslikdə verilmiş quruluş sxemini şagirdlərə göstərir. Deməli nəzərdə tutulan problem həll edildi

Müəllim dərslərin davamı kimi karbon atomunun qeyri-üzvi maddələrlə (O_2 və H_2) birləşmələrinə dair tapşırıq verir.

II mərhələ: motivasiya mərhələsinin icrasında əldə edilən sualların analiz olunması :

Müəllim 4-5 nəfərdən ibarət qruplar təşkil edir və dərslik üzərində şagirdlərin müstəqil icra fəaliyyətini həyata keçirir.

Müəllim: dərs vəsaitindəki mövzunu oxumağı və planlaşdırılan suallara cavab verməyi şagirdlərə həvalə edir.

1. Karbonun valentliyini, oksidləşmə dərəcəsinə söyləyin. Oksidləşmə dərəcəsinə uyğun gələn bir-neçə birləşmənin empirik formulunu yazın.

2. Karbonun əmələ gətirdiyi birləşmələrin formulunu yazın.

3. Karbonun təbiətdə rast gəldiyimiz birləşmələrini qeyd edin.

4. Karbonat turşusu, karbonat turşusunun duzları və onların adlandırılması.

III mərhələ: informasiya mübadiləsi və IV mərhələ alınan məlumatların tədqiqi kimi aparılır.

V mərhələ: əldə edilən məlumatların yekunlaşdırılıb ümumiləşdirilməsi

Müəllim yekun olaraq ümumiləşdirməni belə təşkil edir:

1. Karbonun müsbət (yüksək) oksidləşmə dərəcəsi +4, mənfi oksidləşmə dərəcəsi -4-ə uyğundur.

2. Karbonun bəsit maddə və birləşmələri: C, CO₂, CH₄, H₂CO₃və s.

3. Karbon atomunun orbitallarında elektronların paylanması karbon birləşmələrinin xassələrinə təsiri..

Enerjinin təsirindən s-elektronlarından biri sərbəst p-orbitala keçə bilər. Onda bu elementlərin atomlarında qoşalaşmamış dörd elektron olur. Belə proses karbonun +4 və -4 oksidləşmə dərəcəsi göstərdiyi bütün birləşmələrin əmələ gəlməsi zamanı baş verir.

Karbon birləşmələrdə adətən dörd valentlik göstərir. Yalnız bir birləşmədə –(CO) dəm qazında üç valentlik göstərir. Karbonun iki davamlı izotopu var: ¹²C (98,9%), ¹³C (1,108%). Karbon təbiətdə birləşmə və sərbəst formada tapılır. Karbonun dörd allotropik şəkildəyişməsi vardır.

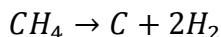
4. Karbonun təbii birləşmələrini yazın:

Karbon bitkilərin və canlı orqanizmlərin toxumalarında, həmçinin kömür, neft, təbii qazın tərkibində və ümumi formulu MeCO₃ olan mineralların tərkibinə daxil olur. Belə minerallara dolomit CaCO₃ · MgCO₃, maqnezit MgCO₃, siderit FeCO₃, malaxit (CuOH)₂CO₃ və s. aid etmək olar. Karbon həmçinin Ca(HCO₃)₂ və Mg(HCO₃)₂ tərkibli hidrokarbonatlar şəklində bir çox təbii suların tərkibində olur.

5. Karbonun alınması.

- Karbon təbiətdə almaz və qrafit şəklində tapıldığından başqa maddələrdən alınmırlar.

Sənayedə karbon əsasən kimyəvi yolla koks, his (duda) və ya ağac kömürü şəklində alınır. Bu zaman üzvi maddələr hava daxil olmadan yüksək temperaturda qızdırılır və onların parçalanması (piroliz) prosesi gedir.

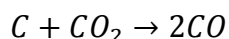
6. Karbonun əmələ gətirdiyi birləşmələr və adlandırılması.

Adi şəraitdə karbon passivdir, qızdırıldıqda isə bir çox maddələrlə reaksiyaya daxil olur.

Karbon xlor, brom və yoddan başqa digər qeyri-metallarla birbaşa reaksiyaya daxil olur. Karbon havada yanır. Bu zaman oksigenin miqdarından asılı olaraq karbon mono oksid və ya karbon di-oksidi alınır.

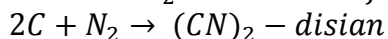
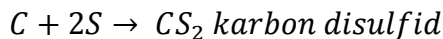

Dəm qazı həmçinin közərmiş kömür üzərindən karbon dioksidi buraxdıqda alınır.

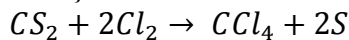

Flüor ilə adi şəraitdə, digər qeyri-metallarla qızdırıldıqda reaksiyaya daxil olur.

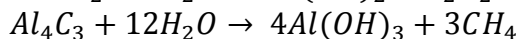
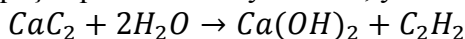
Halogenlərlə karbon birbaşa qarşılıqlı təsirdə olmur. Karbon dörd xlorid CCL_4 , CS_2 üzərindən $60^\circ C$ temperaturda katalizator iştirakı ilə xlor buraxmaqla alınır.

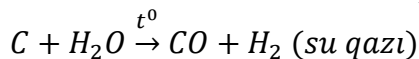
Karbon qızdırıldıqda metallarla reaksiyaya daxil olur və alınan maddələr karbidlər adlanır.

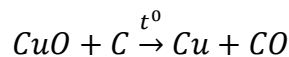
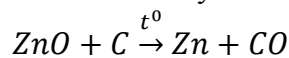
Karbidlərin su və ya turşularla qarşılıqlı təsirdən ya metan, ya da asetilen alınır.

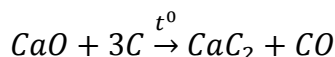
Karbon qızdırıldıqda bir sıra mürəkkəb maddələrlə qarşılıqlı təsirdə olur.

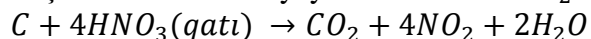
Karbon passiv metalları onların oksidlərindən reduksiya edir.

Əgər aktiv metalların oksidləri götürülərsə, bu zaman əmələ gələn metal həmin şəraitdə karbon ilə reaksiyaya girir və karbid əmələ gətirir.

Karbon qatı sulfat və nitrat turşuları ilə də reaksiyaya daxil olur və CO_2 –yə qədər oksidləşir.

7. Karbon birləşmələrinin təbii sahələri: Karbonatlardan müxtəlif sahələrdə: əhəng daşı və təbaşirdən şüşə, sement istehsalında, sönməmiş əhəng və karbon qazı alınmasında istifadə olunur. Domna peçlərində isə $CaCO_3$ flüs kimi işlədilir. Natrium-karbonatdan şüşə istehsalında, suyun codluğunun aradan qaldırılmasında, sabun istehsalında, natrium-hidrokarbonatdan tibbdə, malaxitdən $Cu_2(OH)_2CO_3$ boya kimi, mərmərdən heykəltərəşliqda və s. geniş təbiiq olunur.

Karbonun bioloji rolu. Karbonun bioloji rolu əvəz edilməzdir. Belə ki, canlı orqanizmin (insan, heyvan, bitki) yaranmasının əsas orqanogen elementi və ilki karbondur. Karbonsuz üzvi aləmi təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Karbohidratların, yağların, zülalların, fermentlərin, vitaminlərin, hormonların əsas struktur elementi karbondur. Karbon digər orqanogen elementlərlə (O, N, H, S, P) birlikdə canlı orqanizmi əmələ gətirirlər. Həyatın ilkin başlangıcı olan sianların yaranması məhz (CN) karbonun sayəsində mümkün olmuşdur.

Dərsin sonrakı mərhələləri Yaradıcı tətbiqetmə (VI mərhələ) və Qiymətləndirmə və ya refleksiya (VII mərhələ) pillələrindən ibarətdir

Müəllim nəticələri elan etdikdən sonra sərbəst işləmək üçün evə müvafiq tapşırıqlar verməklə dərsi yekunlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Niyazova, A.A. Kimya dərslərində müasir texnologiyalar / A.A.Niyazova, A.B.Əskərov, Z.S.Şərəfova. –Sumqayıt: SDU, –2014. –399 s.
2. Tusi, N. Əxlaqi-Nasiri / N.Tusi. –Bakı: Elm, –1980. –210 s.
3. Veysova, Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim metodlarına giriş kursu / Z.Veysova. –Bakı, –2004. –95 s.
4. Hüseynzadə, R.L. Pedaqogika / R.L.Hüseynzadə, F.N.İbrahimov. –Bakı: Mütərcim, –2013, –706 s.
5. Педагогические сочинения, Москва – Ленинград, –1980

6. Педагогический словарь / Ред. И.А. Каиров. –М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, –1960. – 774 с.
7. Səmədov, M.M. Qeyri-üzvi kimya. Dərs vəsaiti / M.M.Səmədov, V.N.Əhmədov, M.M.Mustafayev [və b.]. –Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, –2018. –431 s.

РЕЗЮМЕ

МОДЕЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ХИМИИ

Аскеров А.Б., Ахмедов В.Н.

Ключевые слова: учитель, модель педагогической деятельности, аналитический анализ, информация, проблемное обучение, обсуждение информации, познавательная деятельность.

В статье дана классификация модели педагогической деятельности учителя при изучении тем современным методом обучения. С этой целью в рамках программы применяется планирование проводимых работ, усваивание обучаемой темы, подготовка установления связи между темами и алгоритмом урока, функциональная модель управленческой деятельности преподавателя.

Отмечено, что в процессе обучения усваивание на основе противоречивой информации является одним из основных элементов педагогической деятельности.

SUMMARY

MODEL OF PEDAGOGICAL ACTIVITY OF A CHEMISTRY TEACHER

Askerov A.B. Akhmedov V.N.

Key words: teacher, model of pedagogical activity, analytical analysis, information, problem education, discussion of information, cognitive activity.

The article gives a classification of the model of pedagogical activity of a teacher in the study of the modern teaching method. To this end, within the framework of the program, the planning of ongoing work, the assimilation of the topic being taught, the preparation of establishing a connection between the topics and the lesson algorithm, a functional model of the teacher's managerial activity.

It is noted that in the learning process, assimilation based on conflicting information is one of the main elements of pedagogical activity.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.10.2023
	Son variant	27.11.2023

UOT 37.013.83

DOI 10.54758/16801245_2023_19_4_93

NİTQ QÜSURLARI ETİOLOGİYASI İLƏ BAĞLI MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARLA HƏYATA KEÇİRİLƏN İŞLƏRİN PEDAQOJİ ƏSASLARI

HÜSEYNLİ AYXAN YUNİS oğlu [ORCID](#)

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Azərbaycan, müəllim

huseyni_ayxan@mail.ru

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, inklüziv təhsil, nitqin etiologiyası, nitqin patologiyası, nitq inkişafı, qüsurlu tələffüz, böyüklərin yamsılanması, pedaqoji əsaslar

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair direktiv sənədlərdə korreksiya pedaqogikasının yaradılması ilə bağlı bu sahədə çalışan mütəxəssislər qarşısında mühüm vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətli həlli baxımından irəliyə doğru addımlar atılmış və bir sıra zəruri ədəbiyyat nümunələri hazırlanaraq çap olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin imzası ilə tətbiqini tapan Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında isə inklüziv təhsilin məzmununun yaradılması tövsiyə edilmişdir. Inklüziv təhsilin ən mühüm tərkib hissələrindən biri nitqi qüsurlu uşaqların etiologiyası ilə bağlı həyata keçirilən işlərin modernləşdirilməsi hesab olunur.

Etiologiya sözü səbəb mənasında işlənən sözdür. Yunanca etio-səbəb, loqos-elm mənasında işləndiyini nəzərə alsaq deməliyə ki, nitqi qüsurlu uşaqların etiologiyası deyəndə nitqi qüsurlu uşaqlarla aparılan korreksiya işləri nəzərdə tutulur. Nitqi qüsurlu uşaqlarla aparılan korreksiya işlərinin isə əsasında uşaqların nitqində müşahidə olunan qüsurların aradan qaldırılması başa düşülür. Nitqi qüsurlu uşaqlarla aparılan etiologiya işlərinə məktəbəqədər yaş dövründən başlamaq lazım gəlir. Xüsusilə nitqində qüsurları olan bağça yaşlı uşaqlarla aparılan korreksiya işlərinin ilkin mərhələsi etiologiya işləri olmalıdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə altı yaşına qədər uşaqların otuz faizdən çoxu tələffüz qüsurlarına malik olan uşaqlardır. Bu qüsurlar uşaqların bəzilərinə uzun müddət qalır və təlim-tərbiyə prosesində özünün mənfi təsirini göstərir. Ona görə məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq etiologiya işlərilə məşğul olmaq lazım gəlir.

Ümumiyyətlə, nitq qüsurlarının əmələ gəlmə səbəbləri çox müxtəlifdir. Nitq qüsurlarını yaradan səbəblər arasında əlverişsiz xarici (ekzogen) və daxili (endogen) amilləri və eləcə də ətraf mühitin ekoloji şəraitini fərqləndirirlər. Rusiya mühitində

İ.İ.Seçenov, L.İ.Viqotskiy, V.İ.Lübovski kimi alimlər müxtəlif səbəblərin araşdırılmasında qüsurun yaranma prosesinin təhlili, anormal inkişafın ümumi qanunauyğunluqları və hər yaş dövrü üçün nitqin inkişaf qanunlarını hesaba almaq üsulundan istifadə edirlər. Göstərilər ki, daxili (endogen) və xarici (ekzogen) amillər hesabına nitq qüsurlarının etiologiyasını diqqətlə müşahidə edib, dərinədən öyrəndikdən sonra onların aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Daxili amillər (endogen) deyəndə orqanizmin daxilindəki anomal inkişaf da nəzərdə tutulur. Hansı ki, belə anomallıq səbəbindən 2-3, 3-4, 4-5, hətta 6-7 yaşlı uşaqların nitqində müxtəlif xarakterli qüsurlar özünü göstərmiş olur. Belə qüsurların içərisində samit səslərin çətinliklə tələffüz olunması özünü daha qabarıq göstərir. Məlum olduğu üzrə məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda tez-tez funksional sistemin zədələnməsi müşahidə olunur. Funksional sistem mənfi təsirlərə asan

məruz qaldığından, həm bu səbəbdən, həm də bu və ya digər səbəblərdən nitq qüsurları özünü göstərir.

Məktəbəqədər yaş dövründə daha çox müahidə edilən nitq qüsurları: I, r samitlərinin qusurlu tələffüzü, nitq sürətinin ləng və ya tez olması, səslərin qarışdırılması və böyükləri yamsılamaq nəticəsində meydana çıxır.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşağın nitqinin pozulması onun inkişafının böhranlı mərhələlərində 1 yaşla – 2 yaş arasında, 3 yaşında və ya 6-7 yaşlarında baş verə bilər [4, s. 13].

Xarici (eksogen) amillər ucubundan da patologiyalar baş verir. Yəni xarici mühitdə baş verən ekoloji bəlalardan gələn təsirlər, yoluxucu xəstəliklər səbəbindən baş verən anomaliyalar nitq qüsurları yarada bilər. Valideynlərin məsuliyyətsizliyi səbəbindən uşaqların dalaşaraq, yıxılaraq əzilmələri, onlarda baş verən beyin sirkülənmələri də onlarda nitqin pozulmasına gətirib çıxarır. Deyilənlərə rəğmən uşaqların nitqinin patologiyasının əsas səbəblərini aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

- Nitq patologiyasının yaranmasında irsi amillərin də rolu böyükdür;
- Müxtəlif bədən daxili patologiya dövlətin inkişafının pozulmasına səbəb olur. 4 həftəliyindən 4 aylığına qədərki dövrdə dövlətin inkişafının pozulması zamanı daha ağır nitq qüsuru yaranır. Viruslu və endokrin xəstəliklər, zədələr, rezus amillərinə əsaslanan qan uyğunsuzluğu və s. bu kimi xəstəliklər nitq patologiyasının yaranmasına səbəb olur.
- Doğuş zamanı uşaqlarda yaranan travmalar, tənəffüsün pozulması, beyinin oksigenlə təchizatının çatışmazlığı nəticəsində beyinə qan sızma, nitq qüsurları yaradır.
- Uşağın ilk yaş dövrlərində müxtəlif xəstəliklər keçirməsi və beyin zədələnməsindən asılı olaraq müxtəlif tipli nitq qüsurları yaranır. Xüsusən infeksiya – viruslu xəstəliklər, meninqo – ensefalit və erkən mədə-bağırsaq pozuntusu nitq inkişafı üçün təhlükələr yaradır.
- Beyin sirkülənməsi ilə müşayiət edilən kəllə travması da nitq patologiyasının əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır.
- İrsi amillər nitq pozuntuları üçün əsas ola bilər. Nitq pozuntusu sinir sisteminin ümumi bir hissəsini təşkil edir, intellektual və hərəkət çatışmazlığıyla birləşir. Belə çatışmazlıqlar nitq qüsurlarının əsasını qoya bilər.
- Əlverişsiz sosial-məişət, mikrososial pedaqoji baxımsızlıq, veqetativ disfunksiya emosional-iradi sahənin pozulmasına, nitq inkişafının çatışmazlığına səbəb olur [4, s. 13-14].

Mütəxəssislər nitq qüsurlarının səbəbləri içərisində irsi amilləri həmişə önə çəkmişlər. İrsi səbəblərdən ikisi daha təhlükəli hesab olunur. Onlardan biri şəcərə xəttində olan xəstəliklərin nəsildən-nəslə keçməsi, ikincisi isə qohum adamların, doğmaların biri-birilə evlənməsi (əmiqızı əmiqızı ilə, xala qızı, xala oğlu ilə və s.) nəticəsində anadan olan uşaqlarda irsi xəstəliklər, o cümlədən kəkələmələr, pəltəklik özünü göstərir. Fizioloqlar sübut etmişlər ki, hər bir insanın qan dövrünü sisteminin irsi daşıyıcı funksiyalarını bonukleyin (dizioksirobonukleyin) turşuları idarə edir. Yəni bu turşular şəcərə xəttindəki irsi əlamətləri, o cümlədən irsi xəstəlikləri bir nəsildən digərinə (məsələn atadan övlada, övladdan nəvəyə və s.) ötürür. Beləliklə bir nəsildə mövcud olan irsi xəstəliklər davamlı olaraq sələflərdən xələflərə keçmiş olur. Belə irsi xəstəliklər içərisində kəkələmələr, pəltəkliklər, nitqin sürətlənməsi, nitqin ləngiməsi kimi patologiyalar özünü biruzə verir. Hansı ki, belə nitq qüsurlarının aradan qaldırılması ilə məşğul olmadıqda belə qüsurlar uşaqları bütün həyat boyu tərk etmir. Ona görə də belə uşaqların nitq qüsurlarının aradan qaldırılmasına məktəbəqədər dövrdən başlamaq lazımdır. Məktəbəqədər dövrdən etibarən belə nitq qüsurlarının aradan qaldırılmasının mümkün olmasını korreksiya pedaqogikası artıq sübuta yetirmişdir. Görkəmli pedaqoq Nurəddin Kazımov uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən irsi amillərdən söhbət açarkən göstərir ki, tibb sahəsində aparılan son tədqiqatlardan görünür ki, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən irsi əlamətlərin dəyişməsi mümkündür. Ətraf mühitin müxtəlif amilləri vasitəsi ilə irsi əlamətlərə təsir göstərmək olur; hətta bəzi irsi xəstəliklərin müalicə

vasitələri tapılmışdır. İrsi xəstəliklər uşağın psixoloji inkişafını ləngidə bildiyindən, pedaqoqlar belə xəstəliklərdən və onların müalicə üsullarından hali olmalıdır. Ümumiyyətlə, orqanizmdə cərəyan edən fizioloji prosesləri nə qədər dərinə bilsək, uşaq şəxsiyyətinə sosioloji və tərbiyəvi təsirlərin məqsədyönlüyünü bir o qədər artırırıq. Binanın ucaldılacağı yerin, yəni özülün necəliyini memar əvvəlcədən öyrəndiyi və yalnız bundan sonra işə başladığı kimi, müəllim, valideyn və digər tərbiyəçi də uşaqlarda formalaşdırmaq istədiyi mənəvi, əxlaqi, fiziki, estetik keyfiyyətlərin hansı fizioloji zəmində, hansı irsi əlamətlər üzərində aparılacağını bilməlidir [5, s. 69]. Bu mənada nitqi qüsurlu uşaqlarla lap kiçik yaş dövründən, yəni nitq qüsurları müşahidə olunan vaxtdan etibarən bu qüsurların aradan qaldırılması yollarını düzgün müəyyənləşdirmək gərəkdir. Bunun üçün sosial mühitin köməyinə də ehtiyac duyulur. Yəni bu işdə ailə və sosial mühitin gücündən istifadə etmək faydalıdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, sosioloji amillərin köməyi ilə, məsələn, profilaktik və müalicə tədbirləri ilə irsi xəstəliklərin şiddətlənməsi qarşısını almaq və nəticədə tərbiyə işini qismən də olsa yüngülləşdirmək mümkündür: şəxsin əhval-ruhiyyəsi xeyli yaxşılaşır, tərbiyəvi təsir üçün bir qədər münasib psixoloji şərait yaranır.

İrsi xəstəliklərin müalicəsi, əslində sosial amillərin köməyi ilə irsiyyətə təsir edilməsi və onun strukturunda müəyyən dəyişikliyin yaradılması prosesidir. Deməli, irsiyyət, mühit və tərbiyə arasında qarşılıqlı əlaqənin necəliyi şəxsiyyətin formalaşmasında müəyyən rol oynayır. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, bir çox irsi xəstəliklərin şiddətlənmə dərəcəsi ictimai mühitlə əlaqədar ola bilər. İnsan münasib olmayan sosial-siyasi və mənəvi mühitə düşdükdə irsi xəstəliklər özünü daha tez və daha qabarıq şəkildə göstərə bilər. Orqanizm üçün münasib mühit yaradıldıqda həmin irsi xəstəliklərdən bəzilərinin inkişafını ləngitmək mümkün olur [5, s. 78-79]. Bu baxımdan uşaqların nitqində mövcud olan belə irsi çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq həyata keçirmək lazımdır.

Qeyd olunan səbəblərlə yanaşı nitq qüsurlarının etiologiyalarından biri də analizatorlar və onların arasındakı münasibətlərlə bağlıdır. Analizatorlararası münasibətləri daim nəzarətdə saxlamaq və kiçik məktəbəqədər yaş dövründə onların aşkara çıxarılaraq korreksiya edilməsi lazımdır.

Nitq qüsurlarını yaranan səbəbləri araşdırarkən mühavizə edilmiş analizator və onların funksiyaları arasındakı münasibətləri nəzərə almaq lazımdır. Çünki onlar korreksiya təlimində kompensasiya üçün əsas mənbə təşkil edir.

Nitq inkişafındakı müxtəlif növ normallığın erkən diaqnostikası üçün çox əhəmiyyətlidir. Əgər nitq qüsuru uşaq məktəbə daxil olarkən və ya aşağı siniflərdə oxuyarkən aşkar edilirsə, kompensasiya etmək çətin olur və uşağın müvəffəqiyyətinə mənfi təsir göstərir. Qüsür uşaqda kiçik və ya məktəbəqədər yaşda aşkar edilirsə, erkən tibbi və pedaqoji korreksiya onun məktəbdə mükəmməl təhsil almaq imkanını əhəmiyyətli dərəcədə artırır [4, s. 14]. Ona görə nitq qüsurlarının məktəbəqədər dövrdən etibarən korreksiya edilməsi ən vacib şərtlərdən hesab olunur. Korreksiya işlərinə ilk növbədə pedaqoji cəhətdən düzgün yanaşmaqla uşaqlara psixoloji təsir göstərmək çox faydalıdır. İstər ailələrdə, istərsə də uşaq bağçalarında 3-4 yaşlı uşaqlarda nitq patologiyalarının yaranmaması, yaranıbsa inkişaf etməməsi üçün uşaqların gün rejiminə, o cümlədən onların qida rejiminə, oyun rejiminə, istirahət rejiminə, yuxu rejiminə ciddi nəzarət etmək lazım gəlir. Çünki qida rejiminin pozulması uşağın funksional inkişafına mane olur, fizioloji inkişafı qarşısında sədd çəkir. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, bəzi uşaqların aclığa tabı olmur. Vaxtılı-vaxtında qidalandırılmayan, ac qalan belə uşaqların əsəb sistemi pozulur. Qida rejimi tez-tez pozulan uşaqlar uzun uzadı ağılaya-ağılaya onları qidalandırmayanlara qarşı qəzəblənir, hətta özlərinə xətər yetirə bilirlər. Belə uşaqlar bir çox hallarda aclığa tap gətirə bilmədikləri səbəbindən özlərini yerə vurur, əllərini başına, bədəninə, hətta yerə, divara döyəcləyirlər. Belə məqamlarda uşaqların beyin travmaları almaları halları da baş verir. Sinir sistemində pozuntular yaranan belə

uşaqların nitqində ciddi qüsurlar özünü göstərməyə başlayır. Onların bir qismi dislaliyaya, yəni kəkələməyə məruz qalır. Bir qismində isə nitqin həm ritminin, həm də sürətinin pozulması özünü göstərir.

Yaxud yuxu rejiminin pozulması, yəni uşağın vaxtında yatızdırılmaması, onlara normal yuxu şəraitinin yaradılmaması, yataqlarının rahat olmaması, səslə-küylü yerdə yatmaları və sair bu kimi səbəblər ucbatından onların sinir sistemində zədələr yaranır ki, bu da onların nitq patologiyasının yaranmasına yol açır.

Oyun rejiminin düzgün qurulmaması, və ya uşaqların oyun zamanı nəzarətdən kənar saxlanılmaları onların yığılıb zədələnmələrinə, fasiləsiz ağlamalarına səbəb olur. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, uşaqların asudə vaxtlarının səmərəli təşkilinə xidmət edən oyun zamanı valideynlərin və ya tərbiyəçilərin nəzarətsizliyi ucbatından yığılaraq ağır zədə alan uşaqların qazandıqları nitq qüsurları onları ömürlük müşayiət edə bilər. Ona görə də uşaqların gün rejiminə pedaqoji yanaşmaları məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq həyata keçirmək vacibdir. Ən vacib yanaşmalardan biri də psixoloji yanaşmalardır. Bunun üçün valideynlərin psixoloji ədəbiyyatlarla tanışlığı zəruri sayılır. Çünki Azərbaycanlı ailələrdəki valideynlər əsasən pedaqoji yanaşmalara üstünlük verirlər. Yəni onlar qidalanmaq, yatmaq, oynamaq, istirahət etməklə bağlı rejim normalarını pedaqoji tələblər baxımından yerinə yetirirlər. Valideynlər uşaqların duyğusu, qavrayışı, diqqəti, qabiliyyətləri, iradəsi, təxəyyül və təfəkkür səviyyəsilə bağlı psixoloji yanaşmalara riayət etməkdə çətinlik çəkirlər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Avropa ölkələrində artıq ailələrin psixoloqu, fizioloqu vardır. Bu işdə onlar ailələrə bir növ yardımçı olurlar. Doğrudur bizim ölkəmizdə fəaliyyət göstərən uşaq bağçalarında psixoloqlar və fizioloqlar qismən də olsa bu işlərlə məşğul olurlar. Lakin onların heç birisi ailələrlə birgə fəaliyyət göstərməyə hətta meyl etmirlər. Əslində ailələrin yaşadıkları ünvanlara baxan sahə pediatorları, uşaq psixoloqları, fizioloqları, loqopedləri olmalıdır. Onlar ailələrlə mütəmadi əlaqələr saxlamalı, onları maarifləndirməlidirlər. Belə olan təqdirdə ailələrdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq qüsurlarının etiologiyası ilə bağlı həyata keçirilən işlərin uğurlu nəticələri ola bilər. Əks təqdirdə ailələrdə nitqi qusurlu uşaqların sayı sürətlə arta bilər. Ona görə də belə anomaliyaların diaqnostikası ilə vaxtında məşğul olmaq lazımdır. Hələ XIX əsrin ikinci yarısında görkəmli alman alimi H.Şurltess belə nitq qüsurlarının diaqnostikası ilə məşğul olmuşdur. O, 1860-cı ildə bu sahədə ciddi tədqiqatlar apararaq nitq qüsurlarını iki qrupda təsnif etmişdir. I-ci qrupa bütün səs tənəffüz qüsurlarının növlərini (pəltəklik-dislaliya) aid etmiş, II-ci qrupa isə nitq ritminin və sürətinin pozulması, nitqdə iştirak edən əzələlərin qıç olması ilə müşayiət olunan nitq qüsurlarını (kəkələmə) daxil etmişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq qüsurları etiologiyası ilə bağlı həyata keçirilən spesifik işlərin pedaqoji əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi ən vacib şərtlərdən hesab olunur. Çünki nitq qüsurları etiologiyası ilə bağlı düzgün müəyyənləşdirilən pedaqoji əsasların müxtəlif anomaliyaların diaqnostikası ilə inteqrasiyası daha faydalı sayılır. Ona görə ki, belə inteqrasiya prosesində məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq qüsurları etiologiyası üzrə həyata keçirilən işlərin səmərəsi müvəffəqiyyətli olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva T.H. Loqopediyanın nəzəri-praktik məsələləri. Dərs vəsaiti. / T.H.Ağayeva, S.M.Əliyeva – Bakı: 1999. - 190 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı [Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 iyun 1999-cu il tarixli sərəncamı] / Bakı: Təhsil, - 1999. - 65 s.
3. Dostuzadə D.Ə. Uşaqlarda nitq qüsurları və onların aradan qaldırılması yolları // - Bakı: TPI-nin Elmi əsərləri, - 2012, №4, - s.165-168.
4. Dostuzadə D.Ə. Dizartriya. Dərslik. /D.Ə.Dostuzadə, F.B.Sadıqov – Bakı: ADPU, - 2017. – 206 s.

5. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş / Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə - Bakı: ADPU, - 2008, - 780 s.
6. Hacıyeva R. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı. Metodik vəsait. / R.Hacıyeva - Bakı: Maarif, - 1992. - 107 s.
7. Qasımov S. İnküziv təhsil / S.Qasımov, E.Kərimova, İ.Sultanova, T.Ağayeva – Bakı: Oka Ofset nəşr, - 2006. - 163 s.
8. Mərdanova R.N. Hər uşağın öz dünyası: məni tanı, anla və sev. Uşaq psixologiyası. / R.N.Mərdanova – Bakı: Şərq-Qərb, - 2020. - 233 s.
9. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika / F.B.Sadıqov - Bakı: Maarif, - 2018. - 800 s.
10. Sadıqov F.B. Korreksiya pedaqogikası / F.B.Sadıqov - Bakı: Maarif, - 2018. – 300 s.

РЕЗЮМЕ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАБОТЫ ПО ЭТИОЛОГИИ
ДЕФЕКТОВ РЕЧИ У ДОШКОЛЬНИКОВ
Гусейнли А.Ю.

Ключевые слова: дошкольное образование, инклюзивное образование, этиология речи, патология речи, развитие речи, нарушение произношения, паттерны взрослых, педагогические основы

В статье изложены педагогические основы работы по этиологии дошкольников с дефектами речи. Показано изучение причин дефектов речи у дошкольников. Основными причинами являются патологии, определяемые внешними (экзогенными) факторами, аномалии, вызванные внутренними (эндогенными) факторами, и способы их устранения. Рассматриваются теоретические и практические аспекты патологии речи. Все это объясняется в свете педагогических основ работы по устранению дефектов речи у дошкольников.

SUMMARY
PEDAGOGICAL BASIS OF WORK WITH PRESCHOOL CHILDREN
ON THE ETIOLOGY OF SPEECH DISORDERS
Huseynli A.Yu.

Key words: preschool education, inclusive education, etiology of speech, pathology of speech, speech development, pronunciation disorders, adult patterns, pedagogical foundations

The article outlines the pedagogical foundations of work on the etiology of preschoolers with speech defects. The study of the causes of speech defects in preschoolers is shown. The main causes are pathologies determined by external (exogenous) factors, anomalies caused by internal (endogenous) factors, and ways to eliminate them. The theoretical and practical aspects of speech pathology are considered. All this is explained in the light of the pedagogical foundations of work on the elimination of speech defects in preschoolers.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.09.2023
	Son variant	30.10.2023

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

<i>Dilçilik</i>		
1.	<i>Eminli B.İ.</i> Akademik yazı və onun janrları	4
2.	<i>Məmmədova A.Ə., Ağasiyeva M.S.</i> Laçın rayonu ərazisindəki toponimlərin leksik və semantik xüsusiyyətləri	9
3.	<i>Jalilova Y.M., Abdullayeva S.A.</i> English and German languages in the modern world	15
4.	<i>Yolçubəyli Ç.A.</i> C.Cabbarlı və S.Vurğun yaratdıqları obrazların dilində xəlqilik A.Axundovun tədqiqatlarında	19
<i>Ədəbiyyatşünaslıq</i>		
5.	<i>Mammađova A.Đ.</i> Источники крылатых фраз в турецком языке	25
6.	<i>Əliyeva L.A.</i> Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında milli-etnik şüur və bədii-estetik ifadəsi	29
7.	<i>Vəliyeva İ.X.</i> Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığında intibah ideyaları	35
8.	<i>Əhmədov Q.H.</i> Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayələrində lirik-psixoloji üslub	39
<i>Tarix</i>		
8.	<i>Səlimov Ş.D., Mirzəyeva K.K.</i> XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində xarici dövlətlərin Azərbaycan nefti uğrunda mübarizəsi	43
9.	<i>Əsgərova N.N.</i> ABŞ xarici siyasət ənənələrində Hamilton idea və prinsipləri	49
10.	<i>Mamedova H.M.</i> Роль Азербайджанской ССР в советско-иранских отношениях в 1970-1980 годах	54
11.	<i>Əfəndiyeva A.S.</i> Rusiya işğalı ərəfəsində Cənubi Qafqazın siyasi vəziyyətinə dair (akademik P.Q.Butkovun “1722-1803-cü illərdə Qafqazın yeni tarixi üçün materiallar” əsəri əsasında)	61
<i>İqtisadiyyat</i>		
12.	<i>Cəmilzadə Ş.V.</i> Milli iqtisadiyyatın ixrac potensialı və onun artırılması yolları	68
13.	<i>Əhmədov M.Ə.</i> Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında Ümümmilli Lider Heydər Əliyevin rolu	71
14.	<i>Nəcəfova Ç.M., Köçərli H.R.</i> Azərbaycan Respublikasında kapital bazarının xüsusiyyətləri	76
<i>Pedaqogika. Psixologiya. Metodika</i>		
15.	<i>Qurbanov M.M., Məmmədov F.Ə., Şahsuvarova Q.Ə.</i> Pedaqoji təcrübədə qiymətləndirmənin metodikası	83
16.	<i>Əskərov A.B., Əhmədov V.N.</i> Müasir təlim metodu ilə mövzuların tədrisində kimya müəlliminin pedaqoji fəaliyyət modeli	87
17.	<i>Hüseynli A.Y.</i> Nitq qüsurları etiologiyası ilə bağlı məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla həyata keçirilən işlərin pedaqoji əsasları	93

Kompüter yığımı
Texniki redaktor

S.Şahverdiyeva
E.Həsəratova

Çapa imzalanmışdır: 28.12.2023-cü il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 226. Tirraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41

Web: <https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

